نویاں سوچاں

سماجی، سیاسی تے نظریاتی مسلیاں نوں پاکستانی عورتاں دے سوچن دا انداز

تحریر، ترجمہ، ترتیب و تدوین

اثر گروپ

سماجی، سیاسی تے نظریاتی مسلیاں نوں پاکستانی عورتاں دے سوچن دا انداز

سماجی' سیاسی تے نظریاتی مسلیاں نوں پاکستانی عورتاں دے سوچن دا انداز
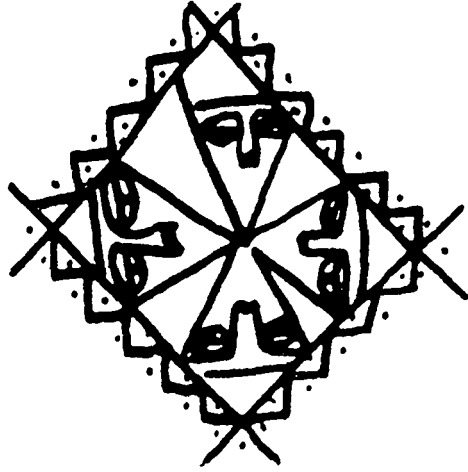
اثر ریسورس سنٹر دے زیر اہتمام ہوون والے قومی اکٹھ تے ثقافتی میلہ
''جدوجہد جاری اے'' وچ پیش ہوون والے مقالے

تحریر' ترجمہ' ترتیب تے تدوین
اثر گروپ لاہور - ٹوبہ ٹیک سنگھ

نویاں سوچاں: سماجی' سیاسی تے نظریاتی مسلیاں نوں پاکستانی عورتاں دے سوچن دا انداز

اثر پبلی کیشنز
فلیٹ نمبر6,5 تھرڈ فلور
شیراز پلازہ' مین مارکیٹ گلبرگ II
پی او بکس 3154 لاہور - پاکستان
فون: 5757663-5757448
ISBN 969 8217 33 11

ایس کتاب نوں چھاپن تے لوکاں وچ ونڈن لئی یونیفیم تے اوڈی اے' برٹش ہائی کمیشن دا شکریہ

تحریر' ترجمہ' ترتیب تے تدوین
(اثر گروپ لاہور)

پنجابی ترجمہ: اثر گروپ' ٹوبہ ٹیک سنگھ
کور ڈیزائن: اثر گروپ پینٹنگ: نفیسہ شاہ

طابع: نیر ۱ پبلشرز لاہور

فہرست

چوتھا حصہ: عورتاں دی تحریک' ریاست تے نظریات

تعارف

عورتاں دی چوتھی عالمی کانفرنس ستمبر 1995ء وچ بیجنگ وچ منعقد ہوری اے۔ ایہہ اک اجیہا موقعہ اے جیدے وچ عورتاں دے حوالے نال پچھلی دھائی وچ ہوون والیاں تبدیلیاں اتے بحث دے نال نال آن والی دھائی لئی حکمت عملیاں بنائیاں جاون گئیاں۔

اثر دے پچھلے ڈیڑھ ورہے توں جاری "بیجنگ تے اوس توں اگے دے عمل" پروگرام دا مقصد ایس کانفرنس نوں تے تحریک نوں پکا بناون لئی اک موقعے دے طور تے استعمال کرنا اے۔ ایس کتاب وچ شامل مقالے عورتاں دی تحریک دے حوالے نال مختلف پہلواں تے عورتاں دے نوئیں نقطہ ہائے نظر سمیٹے ہوئے نیں۔ اثر دے ایس "بیجنگ تے اوس توں اگے لئی عمل" پروگرام وچ ملک بھردیاں عورتاں نوں شامل کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ خاص طور تے اوناں عورتاں نوں شامل کیتا گیا اے جنہاں نوں کدی وی حکومت دے نقطہ نظر، قومی تے بین الاقوامی کانفرنساں تے این جی اوز دی پوزیشن تے رپورٹاں بنان دے عمل وچ شامل نئی کیتا جاندا۔ تے پھیروی "نویاں سوچاں" وچ جیہڑے مقالے شامل نیں اوہ پورے طور تے عورتاں دی تحریک دے نمائندہ نئیں۔ ایہہ عمل عورتاں دی تحریک دے حوالے نال نیوئی سوچ، سوال تے بحث دا مڈھ اے۔ ایناں مضموناں وچ صرف ایناں مسئلیاں تے گل نئیں کیتی گئی جنہاں نوں روایتی طور تے عورتاں دے مسئلے خیال کیتا جاندا اے سگوں سارے مسئلیاں نوں ایس نظریئے نال ویکھیا گیا اے کہ سارے مسئلے عورتاں دے مسئلے نیں۔ معیشت، فوج، قانون، صحت تے دوجے مسئلیاں نوں خاص عورتاں دے نقطہ نظر نال ویکھیا گیا اے تے ایس حوالے نال مختلف مسئلیاں تے ایشوز تے نئے زاویئے نال چانن پان دی کوشش کیتی گئی اے۔ تاکہ انہاں ایشوز نال جوڑے اونہاں مفروضیاں نوں سمجھیا جاسکے جنہاں نوں پدرشاہی نظام تے ریاست اپنے بھلے دی خاطر عورت نوں دبان دی کوشش کردے نیں۔

ایس کتاب وچ شامل مقالیاں وچ عورتاں دی تحریک دے حوالے نال اوناں دے مسلیاں تے "نویاں سوچاں" / نوئیں طریقیاں نال گل کیتی گئی اے۔ ایہہ مقالے ایس گل

دی پچھان نیں کہ پچھلی دھائی دے دوران عورتاں دی تحریک نے پاکستان وچ مختلف مسئلیاں تے آواز چکی اے تے اپنی پوزیشن لئی اے۔ ایہناں وچوں بہتے مضمون اوناں مقالیاں وچوں ٹرانسکرائب کیتے گئے نیں جیہڑے کہ اٹھ دی اپریل 1995ء وچ ہوون والی سرگرم افراد دی قومی کانفرنس/اکٹھ/اسمبلی وچ پیش کیتے گئے۔ ایس کانفرنس/اکٹھ وچ ملک بھر دے 600 توں ودھ لوکاں/سرگرم افراد نے حصہ لیا۔ اینہاں دا تعلق لوکاں/کمیونٹی دیاں تنظیماں/جماعتاں لے کے ریسرچ دے اداریاں تیک اے۔

ایہہ مقالے عام لوکاں دی سمجھ تے اردو زبان وچ سن۔ تاں جو ہر سطح دے لوک ایہوں سمجھ سکن تے ایہوں اپنے کم وچ استعمال کر سکن۔ اینہاں دی اشاعت دا مقصد اے ہی اے تاں جے بحث دا اک سلسلہ چل نکلے تے تحریک دیاں نیویاں راہواں لبھن وچ آسانی رہوے۔ ایہہ پوری کوشش کیتی گئی اے کہ اینہاں مقالیاں نوں کتاب دی شکل دیندے ویلے اینہاں وچ بہتی تبدیلی نہ کیتی جاوے تے اینہاں دی زبان نوں آسان رکھیا جاوے۔ ایہہ مضمون علمی نوعیت دے نئیں، سگوں اینہاں وچ تھیوری تے سرگرمی وچ تعلق بنان دی کوشش کیتی گئی اے۔ کتاب وچ ایجے مضمون وی شامل نیں جیہڑے قومی کانفرنس/اکٹھ وچ پیش نئی کیتے گئے سی سگوں اوہ اٹھ دے جاری پروگرام دی تیاری دے سلسلے وچ ہوون والے عمل دے نتیجے وچوں سامنے آئے نیں۔

ایس کتاب نوں چار حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلے حصے وچ پدر شاہی نظام' ریاست تے سرمایہ داری نظام دے آپس دے تعلق دی گل کیتی گئی اے۔ ملکی تے بین الاقوامی سطح تے بنن والیاں پالیسیاں تے ایہناں دے تحت بنن والے نظام توں عورتاں دی متاثر ہویاں نیں۔ دنیاوی نظام دے تحت اک اجیہا نظام وضع ہویا اے جیدے وچ بین الاقوامی معیشت تے اک بین الاقوامی فوجی طاقت دی وجود وچ آئی اے جیدی وجہ نال پوری دنیا تے کجھ یورپی ملکاں تے خاص طور تے امریکہ دی اجارہ داری قائم ہوئی اے۔ ایس نظام دے تحت کجھ بین الاقوامی ادارے جیویں' آئی ایم ایف تے عالمی بینک اینہاں ملکاں دے مفاد لئی کم کر رہے نیں تے اجیہاں پالیسیاں بنا رہے نیں جیدے دور تئیں نتائج تیجی دنیا لئی چنگے نئیں ہوون گے۔ پوری دنیا وچ ایس سلسلے تے بحث ہو رہی اے پر پاکستان نے اجے تیک ایس سلسلے وچ کوئی موقف اختیار نئیں کیتا۔ بین الاقوامی تے ملکی سطح تے مفادات دی بنیاد اتے جیہڑیاں پالیسیاں بندیاں نیں' اونہاں دا اثر ہر بندے تے پیندا اے پانویں اوہ

مرد ہووے یا عورت۔ پر عورت جیہڑی پہلاں ای جنس دی بنیاد تے تفریق دی وجہ نال مسئلیاں دا شکار اے۔ ایس لئی اودھے اتے ہور وی بھتے اثرات پیندے نیں۔ مثلاً" جے انڈسٹری یا دوجے حکومتی ادارے نجی ملکیت وچ چلے جان گے تے ایدے نال بنیادی ضرورتاں جیویں تعلیم تے صحت عام انسان دی پہنچ توں دور ہو جان گے۔ ساڈے ملک وچ انج وی تعلیم تے صحت دیاں سہولتاں دی کمی اے تے جدوں ہور کمی ہووے گی تے محدود وسائل دے لوک پتراں دی پڑھائی نوں ای ترجیح دین گے۔ ایدے علاوہ ا۔نہاں ساریاں پالیسیاں دے نتیجے وچ فیر اوہیں طبقاتی شکل بنے گی جیہڑی نو آبادیاتی نظام وچ سی۔ یعنی اک ای طبقے دے ہتھ وچ سب کجھ ہووے گا۔ اجیہے ماحول وچ انساناں نوں حق تے دور دی گل بنیادی ضرورتاں وی نئی ملن گیاں۔

اج ساڈے جیہڑے مسائل نیں اوناں دا ماضی نال گوڑا رشتہ اے۔ ترقی دے ناں تے ماضی وچ جو وی ہویا اسی اوہدا حصہ واں تے اک قوم دی حیثیت نال ایسی اپنے آپ نوں کدی وی تاریخ توں الگ کر کے نئی ویکھ سکدے۔ نگہت سعید خان دے مقالے وچ سیاسی معیشت دی تاریخ وچ ماضی تے حال دیاں ا۔نہاں کڑیاں نوں جوڑن دی کوشش کیتی گئی اے کہ تاریخ دے ایس پس منظر توں پتہ چلدا اے کہ ترقی دے حوالے نال معیشت تے سیاست دا آپس وچ گوڑا ربط رہیا اے تے اوہ چیزاں نیں جنہاں دی بنیاد اتے ساری دنیا دی سیاست تے پالیسیاں بندیاں نیں تے ساریاں جنگاں ا۔نہاں تے اجارہ داری لئی لڑیاں جاندیاں نیں۔

عسکریت اتے نجمہ صادق دے مقالے توں پتہ چلدا اے کہ ملٹری نظام وی بین الاقوامی نظام دی وانگ وسائل نوں اپنی گرفت وچ لے کے معیشت تے ترقی اتے اثرانداز ہوندا اے۔ ایس مقالے وچ فوج نال جوڑے اوناں مفروضیاں اتے وی گل کیتی گئی اے جیہڑے مختلف تصورات نوں جنم دیندے نیں مثلاً" آکھیا ایمہ جاندا اے کہ جنگاں لوکاں دی حفاظت لئی لڑیاں جاندیاں نیں پر کی سچی اجیہا اے یا ایدے پچھے کجھ فائدے ہوندے نیں۔ نجمہ صادق دے دوجے مقالے وچ ا۔نہاں تجارتی معاہدیاں دے بارے وچ گل کیتی گئی اے جیہڑے نہ صرف ساڈی صنعت سگوں سیدھے طریقے نال ساڈیاں عام زندگیاں اتے وی اثر انداز ہوندے نیں۔ ایس مقالے وچ ا۔نہاں معاہدیاں دے زراعت اتے اثرات دا وی جائزہ لیا گیا اے۔ نگار احمد دے مقالے وچ زراعت دے حوالے نال ا۔نہاں مسئلیاں اتے چانن پایا گیا جیہڑے پنڈاں دیاں عورتاں نوں درپیش نیں۔

ترقی دے حوالے نال بنن والیاں پالیسیاں تے پروگراماں دا اثر ماحولیات تے وی پیندا اے۔ وڈیاں وڈیاں صنعتاں تے کارخانے جتھے قدرتی وسائل وچ کمی پیدا کر رہے نیں اوتھے ماحول دی آلودگی نوں وی پیدا کر رہے نیں۔ نفیسہ شاہ دے مقالے وچ ایس مسئلے اتے روشنی پائی گئی ہے۔ نفیسہ ایس معاشی نظام دے بارے وچ سوال چکیا اے جنھے ماحولیات نوں وی اک صنعت بنا دتا اے۔ ایس مقالے وچ نقل مکانی دے مسئلے نوں بین الاقوامی سطح اتے حل کرن دی گل کیتی گئی اے۔

دوجے حصے وچ عورت دے بنیادی حقوق دی پامالی توں لے کے ایدے مختلف طریقیاں نال تشدد تے گل کیتی گئی اے۔ نسرین اظہر نے اپنے مقالے وچ عورتاں دے حقوق تے انسانی حقوق اتے (CEDAW) تے دوجی بین الاقوامی قرارداداں دی روشنی وچ گل کیتی اے۔ نسرین ایس گل دی اہمیت اتے زور دیندی اے کہ صرف انسانی حقوق دی گل کرن نال اکثر عورت دے حقوق پس منظر وچ چلے جاندے نیں۔ اوناں نے (CEDAW) اتے بغیر کسے ترمیم دے دستخط کرن تے زور دتا اے۔

انیس ہارون تے عافیہ ضیا دے مقالے وچ پدرشاہی ڈھانچے توں ابھرن والے تشدد دے مختلف طریقیاں تے گل کیتی گئی اے۔ ایہہ تشدد صرف جسمانی نئیں بلکہ ذہنی وی ہوندا اے۔ ایس طرح صبا گل خٹک اپنے مقالے وچ افغان جنگ دی روشنی وچ ایناں نفسیاتی، ثقافتی تے نظریاتی عوامل تے نظر ڈالدیاں نیں جنھاں دی وجہ نال پاکستان دیاں عورتاں بالواسطہ طریقے دے نال افغانستان وچ ہوون والی جنگ دا نشانہ بنیاں۔ شہلا ضیاء دا عورت تے قانون دے حوالے نال مقالہ اج دے قانوناں اتے بہت اہم تبصرہ اے۔ ایدے وچ عورتاں دے حوالے نال ونڈ والے قانوناں اتے وی گل کیتی گئی اے تے اوہناں عوامل اتے وی نظر پائی گئی اے جیہڑے قانون وچ انصاف دے عنصر نوں یقینی بناندے نیں۔

تیجے حصے وچ ذرائع ابلاغ تے تخلیقی اظہار دے دوجے طریقیاں دے بارے وچ گل کیتی گئی اے۔ عافیہ ضیاء اپنے مقالے وچ میڈیئے نال جوڑے اوناں نظریات اتے نظر پاوندی اے جیہڑے عورت نوں اک خاص انداز وچ پیش کردے نیں۔ ایس مقالے وچ اختیارات دے مختلف اقتباسات دے نال اوناں چیزاں نوں ویکھیا گیا جیہڑیاں عورت دی ذات نوں مرکز بنا کے لکھیاں جاندیاں نیں۔ ثمینہ رحمان اوناں خواتین مصنفاں دے بارے وچ گل کردیاں نیں جنھاں نے ضیاء الحق دے مارشل لاء دور وچ لکھیا۔ اوناں نے ایہہ

ویکھن دی کوشش کیتی کہ ضیاء الحق دا دور عورتاں دے ادب اتے کس طرح اثر انداز ہویا۔ عطیہ داؤد نے اپنے مقالے وچ سندھی شاعرات دے کم دا اک جائزہ لیا اے ایس مقالے توں پتہ چلدا اے کہ پانویں شاعرات نوں اتنایاں مراعات حاصل نئیں ہوندیاں جنیہاں مرد شاعراں نوں پر فیروی اوناں دی تخلیقی صلاحیتاں کدی دبیاں نئی تے ہر دور وچ عورت اپنے خیالات نوں زبان دیندی رہی اے۔ ایدے علاوہ مقالے توں ظاہر ہوندا اے پرانی شاعرات دی شاعری وچ وی فیمنسٹ سوچ دا پرچھاواں ملدا اے مثلاً "اک شاعرہ آکھدی اے:

میں عورت آں کوئی مورت نئیں ----- خالی سوہنی صورت نئیں

فنون لطیفہ دے دوجے علوم مثلاً" رقص تھیٹر تے مصوری دے نال اظہار وچ وی عورت کدی پچھے نئیں رہی۔ ایس کتاب وچ شامل مقالے وچ سلیمہ نے سمیعہ درانی دے کم نوں متعارف کروایا اے تے عورت دے تخلیقی اظہار دے بارے وچ گل کیتی اے۔ شیما کرمانی نے حکومت دے ولوں رکاوٹاں دے باوجود رقص دے فن نوں زندہ رکھیا اے۔ اوہ رقص نوں عورت دی تخلیقی صلاحیتاں تے مزاحمت دے اظہار دا ذریعہ خیال کردیاں نیں۔ شیما کرمانی نے اپنے مقالے وچ اوناں نفسیاتی تے ثقافتی عوامل دا جائزہ لیا اے جنہاں دی وجہ نال پدرشاہی ڈھانچے عورت دے رقص نوں اپنے لئی خطرہ تصور کردے نیں۔

کتاب دے چوتھے تے آخری حصے وچ بنیادی طور تے عورتاں دی تحریک دا اک تنقیدی جائزہ لیا گیا اے تے ایس حوالے نال چند اہم سوال چکے گئے نیں۔ جنہاں تے غور کرن دی لوڑ اے۔

نگہت سعید خان نے اپنے مقالے "نظریہ' مذہب تے شناخت" وچ شناخت دے حوالے نال اینہاں تضادات دا ذکر کیتا اے جنہاں دا عورتاں دی تحریک نوں سامنا اے۔ شناخت دی تعمیر وچ جدوں مذہب' ملک تے زبان دے دوجے ثقافتی عوامل شامل ہو جاون تے اوہ اکثر عورت ہوون دی بنیادی شناخت نوں دبا دیندے نیں۔ "اقلیتی عورتاں دی آواز" اقلیتاں تے ہون والی کانفرنس دی رپورٹ توں جیہڑی کہ ایس سال 1995ء دے شروع وچ اثر تے پاسٹرل انسٹی ٹیوٹ دے تعاون نال ملتان وچ ہوئی۔ ایس کانفرنس وچ وڈی تعداد وچ اقلیتاں نے شرکت کیتی۔ تاں جو اینہاں نوں درپیش مسئلیاں تے گل کیتی جا سکے۔ شیرل اناتو دی رپورٹ ایس کانفرنس وچ بحث واسطے رکھی گئی۔ تے ایہہ اوناں ایشوز دا خلاصہ اے۔

روبینہ سہگل اپنے ذاتی مشاہدے دی بنیاد تے گھریلو علمی نظام دے بارے وچ گل کر دی ایے جیہڑا کہ ساڈے معاشرے وچ اک عورت دی تعلیم دا اہم حصہ ایے۔ ایس علمی نظام دا سارا زور لڑکیاں نوں اک چنگی بیوی بنن تے ہوندا ایے۔ تاں جو اوہ پدر شاہی نظام دا آلہ کار ثابت ہوون۔ روبینہ دے خیال وچ عورتاں دی تحریک نے وی خاندان دے ادارے نوں ایس زاویئے توں ویکھن دی کوشش نئی کیتی۔ خاندان دے حوالے نال ای عافیہ ضیاء نے اپنے مقالے وچ اوناں مفروضیاں نوں ویکھیا ایے جنہاں دی بنیاد تے خاندان نوں آفاقی ادارہ خیال کیتا جاندا ایے تے کئی ویلے ایس بنیاد تے ریاست ایس ادارے نوں اپنے مفاد لئی وی استعمال کردی ایے۔

اک اہم نقطہ جیدے تے عورتاں دی تحریک نے توجہ نئی دتی یا ایس سلسلے وچ کوئی چنگی طرح آواز نئیں چکی اوہ بہبود آبادی دا شعبہ ایے۔ ایس شعبے نوں سیاسی طور تے وی ویکھن دی لوڑ ایے کہ ایہہ عورتاں تے کینج اثر انداز ہوندے نیں۔ عائشہ خان نے ایس شعبے وچ تحریک دے کردار دا تجزیہ کیتا ایے۔

ایس حصے تے کتاب دے اخیر وچ عورتاں دی تحریک اتے دو مقالے شامل نیں۔ انیس ہارون نے اپنے مقالے وچ تحریک دا تاریخی پس منظر بیان کیتا ایے۔ ایدے وچ قیام پاکستان توں لے کے ہن تیکر تحریک دیاں کاوشاں دا جائزہ لیا ایے۔ ایس مقالے توں پتہ چلدا ایے کہ ہر دور وچ عورتاں سماجی تے سیاسی طور تے سرگرم رہیاں نیں۔ مختلف دوراں دے پرکھ توں ایہہ گل صاف ہوندی ایے کہ ایہہ کاوشاں ضائع نئی ہوئیاں۔ ہن ایہہ ویکھن دی لوڑ ایے کہ موجودہ دور وچ تحریک کیڑے پاسے جا رہی ایے۔ نگہت سعید خان دے مقالے وچ ایس سوال دا جواب ملدا ایے۔ ایس حوالے نال ایہہ مقالہ عورتاں دی تحریک اتے اک اہم تبصرہ بات ایے۔

کتاب وچ پیش کردہ مقالے بالواسطہ یا بلاواسطہ طور تے پاکستان وچ عورتاں دی تحریک نال جوڑے نیں۔ سانوں ایس گل دا مکمل یقین ایے کہ نویاں سوچاں ایس گل دا واضح ثبوت ایے کہ پاکستان وچ عورتاں مختلف مسئلیاں تے پکا موقف اختیار کر رہیاں نیں۔ ایس کتاب وچ جنہاں عورتاں دے مقالے شامل کیتے گئے نیں اوناں نے مختلف طریقیاں نال پاکستان وچ عورتاں دی تحریک لئی کم کیتا ایے۔ کتاب ترتیب دین ویلے ایہہ بنیادی مقصد سامنے سی کہ ایہہ مقالے عام لوکاں دی سوچ لئی نویاں سوچاں مرتب کر سکن۔

تحریر: جویریہ خالد

پہلا حصہ

عالمی نظام دے قومی سطح تے اثرات

سیاسی معیشت دی تاریخ

نگہت سعید خان

ترقی تے معیشت دی جدوں وی گل کیتی جاوے تے اوہندے وچ سیاست دا ذکر ضرور آوندا اے۔ اج کل آکھیا جاندا اے کہ منڈی دا رخ مقرر کرن والیاں قوتاں اپنے آپ چل رہیاں نیں پر حقیقت وچ اینج نئیں اے۔ سیاست دان کئی حد تیک معیشت تے اثر پاندے نیں تے انہاں دی پالیسی دے مطابق منڈی چلدی اے۔ جدوں تیک اسی اپنی تاریخ بلکہ فلسفہ نئیں جاناں گے اسی ترقیاتی کم کرن والے کارکناں تے سرگرم کارکناں دے کم دا گوڑا اثر جان نئیں پاواں گے۔

ساڈے پروگراماں، منصوبیاں تے سرگرمیاں وچ ملٹری دی معیشت دی پالیسی ہوندی اے۔ ایہہ پالیسی ساڈے کم اتے بین الاقوامی طور تے وی اثرانداز ہوندی اے۔ جے اسی بین الاقوامی معیشت تے اوہدی پالیسیاں دا اثر تے تعلق اپنے منصوبیاں نال نئیں بناواں گے تے اسی جیہڑا وی کم کراں گے اوہ ساڈے لئی نقصان دہ ثابت ہو سکدا اے۔

بین الاقوامی تے قومی سطح دیاں پالیسیاں دا تعلق سمجھن لئی اپنی تاریخ دا جاننا بہت ضروری اے۔ اک انگریزی کہلوت اے:

"Those who cannot remember their history are doomed to repeat it."

جے اسی اپنی تاریخ نوں یاد نئیں رکھاں گے تے اوہیں دور ساڈے تے فیر پرت آئے گا۔ جیہڑی تاریخ سانوں سکولاں وچ پڑھائی جاندی اے یا میڈیئے تے ویکھن وچ آوندی اے اوہ طاقت ور تے حکومت کرن والے طبقے دی تاریخ اے۔ اوس طبقے دی تاریخ اے جیہڑا ایس ملک نوں چلا رہیا اے تے جیہڑے مقصد لئی اوہ چلا رہیا اے اوہنج دی تاریخ اوہ لکھ دیندے نیں۔

تاریخ سیاستداناں توں نئیں بن دی، ایہہ لوکاں تے لوکاں دی جدوجہد نال بن دی اے جیہڑی اوناں تے گزر دی اے، اوہ ایہی اصل تاریخ اے۔ نئے دنیاوی نظام تے بین

الاقوامی پالیسیاں نوں ایسی اودوں تیک نئی سمجھ سکدے تے حال نال نئیں جوڑ سکدے جدوں تیک ایسی یاد نئیں رکھ دیے کہ ساڈی تاریخ کی رہی اے۔

کئی واری تذکرہ کیتا جاندا اے تے دوناں پاسیوں' سیاسی جماعتاں اک دوجے دے خلاف وی ایہہ گل کردیاں نیں کہ ایسی امریکہ دے غلام بن گئے آں تے حقیقت وی ایویں اے۔ ایہہ صورت حال نویں نئیں بلکہ ساڈے دوجیاں تے انحصار صدیاں توں نے تے ہن تیک ایویں صورت حال چلدی آ رہی اے۔ ایس لئی ڈھانچے نوں سمجھن دی لوڑ اے' کیوجے ایہہ اک پورا ڈھانچہ اے تے ایہہ صرف پاکستان دی سطح تے نئیں سگوں بین الاقوامی سطح تے چل رہیا اے۔

جدوں ایسی سیاسی معیشت دی تاریخ دی گل کردے آں تے اوہدا مڈھ اوتھوں کر دے آں جدوں ایسی برطانیہ دی نو آبادی سی۔ پچھلی صدی/دہائی وچ جدوں یورپ وچ صنعتی دور شروع ہویا تے اوتھے کارخانے لگے تے اوناں نوں اپنے کارخانیاں لئی اک تے خام مال تے دوجا تیار چیزاں لئی منڈی دی لوڑ سی تے ہور اوناں نوں اپنی ودھدی ہوئی آبادی دیاں غذائی ضرورتاں دی پوریاں کرنیاں سن۔ ایناں ضرورتاں دے واسطے یورپی ملکاں نے باہر جا کے دوجے ملکاں وچ نو آبادیاتی نظام قائم کیتا تے ایس دہشت نال کیتا کہ 25 وریاں دے وچ سارا افریقہ ایناں دی نو آبادی بن گیا۔ تے اک صدی وچ پوری تیجی دنیا جیدے وچ سارا افریقہ' لاطینی امریکہ تے سارا ایشیا شامل سن کجھ یورپی ملکاں دے ہتھ وچ سی۔ برطانیہ نوں ہندوستان فتح کرن لئی تقریباً" سو سال لگے سن۔ چونکہ انگریز بنگال ولوں آئے سی ایس لئی بہتا نقصان بنگال دا ای ہویا۔ اوتھے برطانیہ نے دو سو ورہے حکومت کیتی تے جدوں اوہ ہندوستان پہنچے تے سو ورہے لگ گئے سن۔ ا نہاں دا پہلا علاقہ بنگال سی تے اخیری پنجاب۔ باوجود کوشش دے بلوچستان ا نہاں دی حکومت وچ کدی وی شامل نئی رہیا۔ کیوں جو بلوچی نئیں اے تے اوناں دے خلاف مدافعت کیتی۔

انگریزاں دے آن نال ساڈی ترقی دے حوالے نال تن چار بہت اہم گلاں ہوئیاں۔ مغلاں دے دور وچ زمیناں تے جاگیراں بخشیاں جاندیاں سن پر ایدے وچ نجی ملکیت دا کوئی تصور نئیں سی۔ ایس لئی نہ تے اوہ زمین اپنے پتراں نوں دے سکدے سن تے جسے کسے وجہ نال کسے نال رس جاندے تے اوہدے توں اوہ زمین واپس وی لے سکدے سن۔ جدوں کہ انگریزاں نے ایہہ کیتا کہ جنہاں لوکاں دے کول زمیناں تے جاگیراں سی اوناں نوں نجی

ملکیت دا حق دے دتا تے صرف اک دستخط نال کجھ لوکاں نوں زمیندار تے وڈیرے تے کجھ نوں ہاری بنا دتا۔ ایدے علاوہ مغلاں دے دور وچ وی اک فیصد ٹیکس دتا جاندا سی۔ جیہڑا اک طرح دا نذرانہ سی۔ پر اتھے ہن ایہہ ہویا کہ بنگال وچ محصولات ودھا کے 90 فیصد تیک کر دتے گئے۔ جیدا مطلب ایہہ سی کہ بنگال وچ جنی پیداوار ہوندی سی اوہدا 90 فیصد سنٹرل بینک نوں جاندا سی۔ ایس طرح پنجاب وچ 50 توں 70 فیصد تیک تے سندھ وچ 70 توں 80 فیصد ٹیکس ودھے۔

ایدے علاوہ انگریزاں دا طریقہ کار ایہہ سی کہ ورثے وچ زمین دے علاوہ باقی سب کجھ وڈیے مونڈے نوں ملدا سی۔ ایدے نال چھوٹے منڈیاں دا حق ماریا جاندا سی پر ایدے وچ عورتاں نوں بالکل واکھ کر دتا گیا۔ ایہہ مہم چلی کہ اسلام وچ عورتاں دا ورثے وچ حق اےپر ایس گل نوں منان لئی 90 سال لگے۔ انگریزاں نے 1938ء وچ منیا کہ مسلماناں دی ورثے دا قانون علیحدہ ہونا چاہیدا اے۔ ایدے توں پہلاں انگریزاں دا قانون ای چلدا رہیا۔

انگریزاں نے آن توں بعد ایہہ کیتا کہ جتھے جتھے صنعتاں لگیاں ہوئیاں سن' اوناں نوں مکا دتا۔ گندم تے چاول دی تھاں تے نقد آور فصلاں دی کاشت شروع کیتی۔ مثلاً" پنجاب وچ کپاس تے مشرقی پاکستان وچ پٹ سن۔ ریلوے دا نظام وی ایس دور وچ اوناں چیزاں دے لے کے آون تے لے کے جان واسطے متعارف کرایا گیا۔ تے انہاں نوں بہت ای بندرگاواں دے نال ملا دتا گیا۔ ایتھوں ایہہ ساڈیاں چیزاں خام مال دی شکل وچ انگلینڈ جاندیاں سی تے اوتھوں تیار کیتیاں ہویاں چیزاں ہندوستان لائیاں جاندیاں تے اتھے ایناں دی کھپت سی۔ ایہہ نو آبادیاتی سلسلہ 1947ء تیک رہیا جیہڑا کسے نہ کسے شکل وچ ہن وی چل رہیا اے۔ جدوں آزادی ہند دی تحریک چلی تے انگریزاں نے ایتھوں جان وچ ای عافیت محسوس کیتی تے ایناں دی حکومت چلی گئی پر اوناں نے سرمائے تے اپنا کنٹرول برقرار رکھیا۔ 1950ء تیک ہندوستان تے پاکستان وچ جنی وی پیداوار ہو رہی سی اوہ ایہہ ای سی کہ اسی کپڑے توں لے کے جہاز تیک ہر چیز برطانیہ توں خرید رہے سی تے ساڈا مکمل تجارتی انحصار برطانیہ اتے سی۔ پاکستان وچ اک وی کپڑے دا کارخانہ نئیں سی۔

آزادی دے بعد اتھے جیہڑی صنعت سی اوہدے وچ کجھ لوک ملٹی نیشنل اداریاں دے دلال بن گئے یعنی ساڈی صنعت اک (Subsitution Import) دی صنعت سی۔

مطلب آں کہ ایسی اوتھوں مختلف پرزے تے حصے منگواندے تے اتھے اوناں نوں صرف جوڑدے سی۔ تے 1950ء تے 1960ء دی دہائی وچ جناوی کم اتھے ہو رہیا سی اوہ پرزے جوڑنے دا سی۔ پیداوار دا نئیں۔ جنیاں وی مشیناں تے گڈیاں دے پرزے اتھے جوڑے جاندے اوہ برطانوی یا کسے ہور دیاں سن۔ پاکستان وچ کدی وی کوئی گڈی نئیں بنی سی۔

پاکستان لئی ایہے وی مسئلہ سی کہ مشرقی پاکستان وچ جنے وی زمیندار سی اوہ ہندو سی جیہڑے تقسیم دے بعد کلکتہ چلے گئے سن۔ مغربی پاکستان وچ جیہڑے سی اوناں نے مسلم لیگ دے نال سمجھوتہ کیتا تے اوناں دی پشت پناہی کیتی۔ پر ایدے وچ سرمایہ دار بہت گھٹ سن۔ سرمایہ دار اک ایہی خاندان سی جیہڑی علی فیملی دے ناں توں ہن وی جانی جاندی ایہے' پر دوجے جنے وی وڈے وڈے سرمایہ داراں دے نال سی۔ سہگل' آدم جی' اصفہانی' حبیب وغیرہ ایہہ سب لوک کلکتہ یا بمبئی توں آئے سی۔

مسلم لیگ اپنی طبقاتی ہیت دے حوالے نال پروفیشنل یا مڈل کلاس دی جماعت سی۔ وڈیریاں تے زمینداراں نے مسلم لیگ دا ساتھ اخیری ویلے تیک وی دتا۔ پاکستان بنن توں پہلاں پنجاب وچ یونیلسٹ پارٹی دی حکومت سی تے سردار سکندر حیات وزیراعلیٰ سی تے اوہ مسلم لیگ دے نال نئیں سی۔ جدوں کہ سرحد تے بلوچستان دے صوبیاں وچ ریفرنڈم ہویا جیدے وچ ایناں توں پچھیا گیا کہ کی اوہ پاکستان وچ شامل ہونا چاہندے نیں۔ ایس ریفرنڈم دی بنیاد تے ایہہ صوبے پاکستان وچ شامل ہوئے۔

آزادی دی تحریک دراصل ایناں علاقیاں وچ چلی جتھوں مسلمان اقلیت وچ سی یعنی انڈیا تے مشرقی پاکستان تے ہن ایہہ جو آکھیا جاندا اے کہ مشرقی پاکستان شروع ای توں ساڈے نال نئیں سی غلط ایہے۔ جے اگر تحریک پاکستان نوں کسے نے چلایا اے تے اوہ بنگالی ای سی' اوتھے ایہہ تحریک بہت سرگرمی نال تے بہت عرصہ تیک چلی۔ 1947ء دے بعد جیہڑی ہجرت ہوئی۔ اوہدے وچ مشرقی پنجاب توں آون والے لوکاں نوں مغربی پنجاب وچ بسایا گیا۔ آبادکاری دی وزارت دی پالیسی اے سی کہ اردو بولن والے لوکاں نوں زیریں سندھ وچ بسایا جاوے۔ تے ایس پالیسی دی بنیاد ایہہ سی کہ اوس ویلے دے وزیراعظم لیاقت علی خان دا حلقہ انتخاب ایویں سی تے اوناں نے اپنے ووٹ بینک وچ وادھا کرن لئی ایہہ پالیسی بنائی کہ کراچی' حیدرآباد وچ اردو بولن والیاں نوں بسایا جائے تے ایس ذاتی مفاد اتے بنی ہوئی پالیسی دا نتیجہ اسی اج تیک بھگت رہے آں۔ ایدھے توں جیہڑا اک گروپ سامنے

آیا تے جیہڑی طبقاتی شکل بنی اوہ مڈل کلاس اردو بولن والے عموماً" نوکر شاہی تے زمیندار اتے مشتمل سی تے ایویں اوہ لوک سن جیہڑے ملکی معاملات نوں بلا شرکت غیرے چلاندے رہے نیں۔ دوجے پاسے جماعت اسلامی پاکستان بنن دے خلاف سی۔ اوناں وچوں کجھ لوک ایتھے آئے۔ جمعیت ہند دا وڈا دھڑا ہندوستان وچ رہ گیا تے ہن وی اوتھے آں۔ اوناں وچوں جیہڑے کجھ لوک ایتھے آئے اوناں نے اردو بولن والے لوکاں نال حیدر آباد تے کراچی وچ کم کیتا۔ 1970ء تیک جماعت اسلامی دا جیہڑا ووٹ بینک سی اوہ کراچی وچ ای سی۔ جماعت اسلامی والیاں نے ایہی ایہہ تحریک شروع کیتی کہ پاکستان کیس طراں دا ملک ہووے گا پر اوس بحث وچ کدی وی ایہہ گل نئیں آئی کہ ایہہ اسلامی جمہوریہ پاکستان ہووے گا یا نئ یا ایتھے شریعت نافذ ہووے گی یا نئیں۔ جناح صاحب دیاں تقریراں تے دستور ساز اسمبلی وچ ہوون والی بحث توں ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ اوناں نے آکھیا سی کہ پاکستان نہ صرف سیکولر ریاست ہووے گا سگوں اک سوشلسٹ ریاست ہووے گا۔ مسلم لیگ دا منشور انڈیا دی کمیونسٹ جماعت دے رکن دانیال لطیفی نے لکھیا تے ایس لئی لکھیا تے ایدا مقصد اکثریت دی حمایت حاصل کرنا سی۔ اوس ویلے ملک وچ طبقاتی جدوجہد ہو رہی سی' خاص طور تے مشرقی پاکستان وچ دو وڈیاں تحریکاں ابتیاگہ تحریک تے ھاری تحریک چلی سی۔ ایس جدوجہد نوں روکن لئی ای مسلم لیگ نے منشور بنایا' پر پاکستان بنن توں بعد مسلم لیگ نے اپنا منشور رد کیتا تے نہ صرف رد کیتا سگوں مقامی زباناں وچ اوہدے ترجمے دی پابندی لادتی تے نال ای ایہہ وی واضح کردا کہ ایہہ پابندی ایس لئی لگائی گئی اے کہ کسے مزارع' کسان یا ھاری دے نال یعنی ہتھ وچ ایہہ منشور نہ آون کیوں جو ایدے وچ کہیا گیا سی کہ ایسی سوشلزم لاواں گے تے زرعی اصلاحات ہوون گیاں۔ اج تیک تاریخ وچ نئ ہویا کہ کسے جماعت نے اپنے منشور تے پابندی لادتی ہووے۔ مشرقی پاکستان وچ قیام پاکستان دے بعد زرعی اصلاحات شروع ہو گئیاں۔ پنجاب وچ ایس لئی کنے ورھے تیک جدوجہد ہوئی تے سندھ وچ ایناں اصلاحات لئی ہور وی بہتی دیر ہو ئی۔ 1950ء وچ مشرقی پاکستان' سندھ تے پنجاب وچ بہت سرگرمی نال ھاری تحریک چلی۔ بنیادی طور تے اوہ اک ای حق منگ رے سن کہ جناں زمیناں نوں اوہ کاشت کر رہے نیں اوناں نوں اوتھوں کڈیا نہ جاوے۔ پنجاب تے سندھ وچ وی کسان کمیٹیاں سن تے مزدور کسان پارٹی کم کر رہی سی۔ ایس جدوجہد دی وجہ نال آئین وی نہ بن سکیا۔ آخر کار 1950ء وچ Tenancy Act آیا۔ جنے

نسلاں در نسلاں پہلاں کسے توں زمین دے ٹکڑے نوں کاشت کرن والیاں مزاریاں نوں ایہہ حق دتا کہ اوناں نوں کوئی وی بے دخل نئیں کر سکے گا۔ آئین وچ کویلا ہون دی وجہ توں ایناں گلاں دا جواب نہ مل سکیا کہ آیا پاکستان نوں اسلامی جمہوریہ بنانا ایں یا نئیں تے دوجا ایہہ کہ مشرقی تے مغربی پاکستان دے وچکار کی تعلق رکھنا ایے' مثلاً" جمہوریت رکھنی ایے یا ایکو جیاں حساب رکھنا ایے۔ مشرقی تے مغربی پاکستان وچ ایکا کرن لئی ایوب خان نے ون یونٹ متعارف کروایا۔

فوج دا مڈھ توں سیاست وچ ہتھ سی۔ پر دکھری گل ایہہ ہوئی کہ 1950ء توں ایوب خان نوں جیہڑے فوج دے کمانڈر ان چیف سی اوناں نوں کابینہ وچ وزیر دفاع بنا دتا گیا۔ ایدے توں ایہہ گل ظاہر ہو گئی کہ فوج دا سویلین حکومت وچ ہتھ ہووے گا۔ ایدے بعد جنرل سکندر مرزا آئے تے اوناں نے ثابت کردتا کہ فوج حکومت کرن دا ذریعہ بن گئی ایے۔ ایہہ صرف 1958ء وچ مارشل لاء دی گل نئی ہو رہی سگوں ایہہ سلسلہ اودوں ای شروع ہو گیا سی جدوں ایوب خان نوں وزیر دفاع بنایا گیا سی۔

جدوں 1958ء وچ مارشل لا لگا اودوں تیک ایسی برطانیہ دے نال سی پر ساڈا امریکہ نال وی اک تعلق بن گیا سی۔ اوہ ایہوے ہویا کہ ساڈا زیادہ تر زرمبادلہ نقد آور فصلاں یعنی پٹ سن تے کپاس توں آوندا سی 1950ء وچ کورین جنگ دے پاروں امریکہ وچ کپاہ دی کمی ہوئی جیدے نتیجے وچ امریکہ نے پاکستان توں کپاہ منگوائی تے اوتھوں ای ساڈا امریکہ دے نال اک تعلق شروع ہویا۔

امریکہ دی پالیسی ایہہ آں کہ اوہ آکھدے نیں کہ اسی تہانوں امداد ایس صورت وچ دیواں گے کہ تسی ساڈی مشینری خریدو گے۔ یعنی اوہ امداد تے سانوں دیندے نیں پر ایہہ شرط نال ہوندی اے کہ اساں چیزاں اوناں توں ای خریدنیاں نیں۔ ایس لئی اوہ جس قیمت تے وی دین لینی پیندی ایے۔ ایس طراں اوناں دا پیسہ اوناں کول ای رہ جاندا ایے۔ اوناں نے ایہہ شرط وی لگائی کہ ساڈی فوج دی تربیت امریکہ وچ ہووے گی تے ساڈے کئی فوج تے پولیس دے افسر تربیت لئی امریکہ گئے تے ایس طرح ساڈا امریکہ نال نہ صرف اک تعلق بلکہ اوناں تے انحصار کرن دا سلسلہ شروع ہو گیا۔

1950ء وچ مشرقی پاکستان تے مغربی پاکستان دے وچکار کجھ کشیدگی شروع ہو گئی سی۔ ایس کشیدگی دی اک وجہ تے زبان دا مسئلہ سی تے دوجا استحصال دا مسئلہ سی۔ دوناں خطیاں

دے وچکار ساریاں توں وڈا مسئلہ زبان دا سی۔ تقسیم دے ویلے 1947ء نو صرف اک فیصد لوک اردو بولدے سن۔ 60 فیصد لوک بنگالی بولدے سن۔ پر جناح صاحب نے ایہہ اعلان کر دتا سی کہ قومی زبان اردو ہووے گی تے ایہہ اعلان وی مشرقی پاکستان وچ کیتا گیا۔ ایس کشیدگی دا نتیجہ ایس شکل وچ سامنے آیا کہ جدوں 1954ء وچ جیہڑے الیکشن ہووے اوہدے وچ وزیر اعلیٰ نوں اک 19 ورہیاں دے بنگالی طالب علم نے ہرا دتا۔ ساڈا رویہ مشرقی پاکستان دے ول اک نو آبادیاتی طاقت والا ای سی۔ اسی وی اوناں دے نال ایہہ کیتا کہ تسی اپنا خام مال سانوں بھیجو تے اسی تہانوں تیار چیزاں دیواں گے۔ مشرقی پاکستان پٹ سن بر آمد کردا سی تے جناں وی زرمبادلہ آوندا سی اوہ مغربی پاکستان وچ استعمال ہوندا سی۔ صنعت تے مغربی پاکستان وچ لگی پر خام مال تے زرمبادلہ مشرقی پاکستان توں آیا۔ اسلام آباد مشرقی پاکستان نے بنایا۔ ایدا جیہڑا پہلا بجٹ سی تے پروگرام سی اوہ سارا پٹ سن دے پیسیاں نال بنیا۔

مشرقی پاکستان وچ اک جدوجہد چل ای رہی سی پر مغربی پاکستان وچ وی اک جدوجہد شروع ہوئی اتھے دے پنجابی وڈیریاں نے اردو بولن والی نوکر شاہی دے نال اک جوڑ بنا لیا تے ایدے توں جیہڑی کلاس بنی اوہدے وچ فوج وی شامل ہو گئی۔ ایس طراں ایہہ تن (3) دھڑے سی جیہڑے ملکی کم کار چلان وچ اپنا اثر و رسوخ رکھدے سن۔

سندھ تے بلوچستان وچ کئی ورہیا تیک کشیدگی رہی۔ بلوچستان وچ تے ایس حد تیک کشیدگی سی کہ 1960ء وچ ایوب خان نے فوج (ایئر فورس) کل کے بم باری کروائی تے ایہہ پہلی دفعہ سی کہ کسے فضائیہ نے اپنے ای ملک وچ بم باری کیتی ہووے ایدے توں ایہہ ثابت ہوندا اے کہ شروع توں ای ساڈا رویہ اپنے ملک دے اندر غیر روادارانہ تے استحصال دا سی۔ سرحد وچ وی کجھ ایس قسم دی لڑائی چل رہی سی۔

ملکی ترقی دا ایہہ حال سی کہ ایوب خان دیاں جیہڑیاں زرعی اصلاحات سن اوہ وی امریکہ نے ای بنائیاں سن تے اوہ صرف ساڈے لئی ای نئیں بنایاں سن بلکہ ایہہ اک بین الاقوامی پالیسی سی۔ مغربی پاکستان وچ معاشی ترقی نئیں ہو رہی سی کیوجو اوہ اودو ہوندی اے جدوں بہتی پیداوار ہووے تے بچت ہووے تے اتھے بچت بالکل نئیں ہو رہی سی۔ کیوں جو ساڈی نوے فیصد زمین صرف ملک دے چھ فیصد لوکاں دے ہتھ وچ سی تے اوہ لوک بنیادی طور تے فضول خرچی وچ پئے ہوے سی تے اپنائیاں زمیناں کاشت نئیں کر رہے سن' ایوب خان نے اپنی کتاب وچ لکھیا اے کہ اوہ زرعی اصلاحات ایس لئی کیتیاں سی کہ اوناں لوکاں

نوں جیہڑے زمیناں کاشت نئیں کر رہے سن۔ لیکن زمین دی ملکیت رکھدے نیں اوناں نوں دھکا لگے۔ ایدے توں ایہہ تے نئیں ہویا کہ ساریاں زمیناں ہاریاں وچ ونڈ دتیاں گئیاں پر ایہہ ضرور ہویا کہ اوناں لوکاں نوں دھکا ضرور لگا۔

کیوں جو ایہہ پالیسی سبز انقلاب دے نال آئی جیہدے نتیجے وچ ادویات تے ٹیوب ویل آئے ایدے نال زمین دا نقصان ہویا پھر ترقی بہتی ہوئی۔ ایدا ساریاں توں وڈا نقصان ایہہ ہویا کہ زمینداراں نوں نظر آرہیا سی کہ کھاداں' ٹیوب ویلاں تے دوائیاں وغیرہ نال ایناں دی پیداوار ودھ سکدی اے ایس لئی اوناں نے مزارعیاں نوں بے دخل کر دتا۔ ایہہ مزارعے ہجرت کر کے شہراں وچ آ گئے ایس آبادی دی منتقلی دے پاروں شہراں دی آبادی ودھ گئی۔

ساڈی ملکی صنعت Capital Intensive سی یعنی کہ اتھے مشیناں دا استعمال بہتا ہوندا سی تے لوکاں دی طاقت دی گھٹ لوڑ سی۔ ایس لئی جیہڑے لوک شہراں وچ آرہے سی اوہ ایناں صنعتاں وچ کھپ نئیں پا رہے سی ایتھوں بے روزگاری دا مڈھ ہویا۔ ایدے علاوہ شہراں وچ اینی گنجائش نئیں سی کہ پانی تے دوجیاں سہولتاں سب نوں مل سکن تے ہن تیک ساڈے شہراں وچ اوہ کچی آبادیاں نیں جتھے اوہ لوک آباد نیں۔ اوناں دناں وچ شہری آبادی بہت ودھی۔ لاہور دی جے مثال دتی جاوے تے ایہہ چھ سال دے ورہے وچ اک ملین توں ودھ کے چار ملین تے کراچی وچ صرف تین ورہے وچ تین ملین توں ودھ کے چھ ملین ہو گئی۔

ملک وچ جنیاں صنعتاں لگیاں اوناں دی دولت تے گرفت بائی (22) خانداناں دے ہتھاں وچ سی تے ایہہ اوہویں لوگ سن جنھاں نے ونڈ دے ویلے کم دا مڈھ کیتا سی۔ جیہڑی نیوی مڈل کلاس دی شکل بنی اوہدے وچ نوکرشاہی' صنعت کار' زمیندار تے اوناں دے نال ملٹری ایس حد تیک مل گئی کہ اوناں وچ شادیاں وغیرہ وی ہوون لگ پئیاں۔

ایوب خان نے فوج' نوکرشاہی تے عدالتاں نوں زمیناں دتیاں تے اوناں نوں وی وڈیرے تے زمیندار بنا دتا تے ہن وی سندھ دی جیہڑی شکل اے اوہدی اک وجہ ایہہ وی اے کہ ایوب خان نے ہر فوجی افسر نوں زمین دتی سی۔ پنجابی فوجیاں نوں وی سندھ وچ زمیناں دتیاں گئیاں ایناں پالیسیاں دا نتیجہ اے کہ سندھی اپنے ای صوبے وچ اقلیت بن گئے۔ سندھ وچ جیہڑی ہن کشیدگی اے بہتی اوہدی وجہ نال اے۔ ایوب خان نے کہیا کہ ایہہ اصلاحات دی دہائی اے تے اوہ پاکستان بنن دا دس سالہ جشن منا رہے ہین۔ ایدے

خلاف مشرقی پاکستان توں آواز اٹھی۔ مولانا بھاشانی نے اوتھے ہڑتال لئی آکھیا۔ 4 دسمبر 1968ء نوں پورا ملک تن دن لئی بند رہیا۔ مغربی پاکستان وچ وی ہڑتالاں ہویاں سن تے دو مہینے وچ مارشل لاء لگ گیا تے یحییٰ خان نے ایوب خان دی تھاں اقتدار سنبھال لیا۔

یحییٰ خان نے جیہڑے انتخابات کرائے اوہ آزاد تے منصفانہ سن۔ اوہدے وچ عوامی لیگ دے مجیب الرحمٰن جت گئے پر مغربی پاکستان والے ایہہ منن نوں تیار نئیں سن۔ اک بندہ اک ووٹ دی گل ہو رہی سی جمہوریت دی گل ہو رہی سی پر مغربی پاکستان دے خیال وچ غلط صوبے نے الیکشن جت لیا سی تے ایسی لئی پنجاب دا اک خاص گروہ ایہہ نتیجے منن نوں تیار نئیں سی۔

ایدے وچ مجیب الرحمٰن کولوں جیہڑی غلطی ہوئی اوہ ایہہ سی کہ اوہنے جنوری وچ پلٹن دے میدان وچ خطاب کردیاں ہویاں آکھیا کہ میں جدوں ای حکومت وچ آواں گا فوج دے اختیارات تے سائز گھٹ کردیواں گا۔ ایدے نتیجے وچ فوج ایدے خلاف ہو گئی۔ مجیب الرحمٰن نوں چاہی دا سی کہ پہلاں حکومت نوں اپنے ہتھ وچ لیندا فیر تبدیلی دی گل کردا۔

ساڈے سیاستدان وی فوج دے نال ملے ہوئے سن۔ مشرقی پاکستان دی علیحدگی وچ بھٹو تے پیپلزپارٹی دا وی کجھ ہتھ ضرور سی۔ بھٹو نے جیہڑا نعرہ لگایا سی "ادھر ایسی ادھر تسی" ایدھے نتیجے وچ تحریک چلی۔ اینوں کچلن لئی فوج نوں جیس بری طراں ورتیا گیا سانوں ساریاں نوں اوہدے تے شرمندہ ہونا چاہیدا اے۔ اج اسی بوسنیا تے کشمیر دی گل کردے آں تے جے اوتھے ریپ ہوندے نیں تے اسی ہر تھاں آواز چکدے آں۔ جدوں کہ مشرقی پاکستان وچ ساڈی پالیسی ایہہ سی فوج ہر عورت نوں ریپ کرے گی۔ ایس ظلم دے خلاف اسی کدی وی آواز نئیں چکی نہ اقوام متحدہ وچ نہ آپس وچ۔ سگوں ہر تھاں چپ سادھ لئی۔ ایہہ این جی اوز دی بڑی وڈی کامیابی ہووے گی جے ایس گل نوں تسلیم کیتا جاوے کہ جے کسے لڑائی جھگڑے تے ملک دے اندر تے باہر جنگ دی صورت وچ جیس ملک دی فوج یا لوک عورتاں نوں جنسی تشدد دا نشانہ بناون اوتھے دی حکومت اوہدی ذمہ دار ہووے گی۔ جاپانیاں نے دوجی جنگ عظیم وچ کورین عورتاں نوں تشدد دا نشانہ بنایا۔ ہن مطالبہ ایہہ آں کہ جاپانی حکومت اوس زیادتی دی تلافی کرے' تے جاپانی فوج توں ایدی پچھ گچھ ہووے۔ اگر ایہہ مطالبہ من لیا جاندا اے تے ساڈی فوج دی ایدے وچ شامل ہووے گی ایس لئی سانوں وی ایس قسم دی پچھ گچھ لئی آواز چکنی چاہیدی اے۔ کیونکہ جاپانی فوج دی پچھ گچھ لئی آواز جاپان توں ای

اٹھی سی۔

بھٹو نے سوشلزم نوں نعرے دے طور تے ورتیا ایس لئی کجھ اصلاحات وی کیتیاں۔ مثلاً" بینک، تعلیمی تے انشورنس ادارے قومیائے گئے۔ پر بھٹو دا سوشلزم تے اصلاحات کامیاب نئیں ہوئیاں۔ ایس لئی ہاریاں لئی 50 فیصد بٹائی رکھی ایہہ تعریف دے قابل فیصلہ سی۔ بھٹو نے وی لوکاں نوں آواز دتی تے اوناں نوں گھٹن توں باہر کڈیا۔ بھٹو نے بہت ساریاں غلطیاں وی کیتیاں، اوناں دے نتیجے وچ 1977ء دا مارشل لا لگیا، پر ایدے پچھے امریکہ دا ہاتھ وی سی۔ 1977ء وچ حکومت توں باہر جماعتاں دی تحریک اصل وچ انتخابی دھاندلیاں دے خلاف سی جدوں کہ بھٹو نے ایدے وچ ہرواری مذہبی رنگ و یکھیا تے اوہدا مقابلہ اک مذہبی تحریک دے وانگ کیتا تے کئی مذہبی اصلاحات اپنائیاں مثلاً" جمعہ دی چھٹی تے شراب تے پابندی وغیرہ۔

ضیاء نے بھٹو دی پالیسی نوں اپناندے ہوے اسلامائزیشن دے عمل نوں جاری رکھیا۔ جنرل ضیاء الحق دا دور ہر اعتبار نال اک تاریک دور سی اوہنے سیاست، معاشرے، تعلیم حتیٰ کہ ایہہ کہ ہر چیز نوں تباہ کر دتا۔ اوس نے قوم دے مزاج نوں غیر سیاسی بنایا تے لوکاں وچ کرپشن پھیلائی۔ اینے نہ صرف اقلیتاں نوں قومی دھارے توں وکھ کردتا بلکہ مختلف فرقیاں نوں وی اک دوجے دے خلاف کر دتا۔ جیدے نال آپس دے رشتیاں وچ دڑاڑاں پین لگ پئیاں تے فرقہ پرستی پھیلن لگ گئی۔ ضیاء نے آئین نوں اک مذاق سمجھ کے اوہدے وچ تبدیلیاں کیتیاں۔ ضیاء نے قوم دے مزاج نوں غیر سیاسی بنادتا کہ لوک ذاتی مفاد قومی مفاد تے ترجیح دین لگ پئے۔

ضیاء دور وچ اقلیتاں دے نال نال عورتاں نال وی بہت برا سلوک کیتا گیا۔ اوناں لئی چادر تے چار دیواری دا نعرہ لایا گیا۔ اسلامی قانون جیہدے وچ گواہی دا قانون، قصاص و دیت وغیرہ شامل نیں، سارے عورتاں دے خلاف بنائے گئے۔ ضیاء دا دور ہر طریقے نال استحصال دا دور سی ساری خارجہ پالیسی افغان جنگ دے آسے پاسے گھمدی سی تے ایہہ خارجہ پالیسی وی امریکہ دی بنائی ہوئی سی۔ معاشرے وچ بندوقاں تے ہیروئن نشہ ضیاء دور وچ پھیلے غرض ایہہ کہ اج سارا معاشرہ پراگندہ ہو چکیا اے۔ کوئی حکومت سانوں ایس سماجی تے اخلاقی انحطاط توں اوس ویلے تیک نئی کڈ سکدی جدوں تیک اسی خود جدوجہد لئی اٹھ کھڑے نئیں ہوندے۔

عسکریت

نجمہ صادق

ملٹری دا جدوں ذکر ہوندا اے تے عورتاں دا ذہن وچ خیال آوندا اے کہ پئی فوج وچ مرد ای بھرتی ہوندے نیں تے اوہی لڑائی تے جنگاں وچ حصہ لیندے نیں۔ تے فیر اوہناں نوں ایہہ نظام سمجھن دی کیہہ لوڑ اے۔ نالے ایہدا ایہناں نال کی تعلق اے۔

براہ راست نہ سہی، لیکن اک تعلق ضرور اے۔ کیونکہ ایہہ بین الاقوامی معاشی نظام دی طراں اک بین الاقوامی فوجی نظام اے۔ جیہڑا نہ صرف ساڈی سیاست بلکہ معیشت لئی وی اہم کردار ادا کردا اے۔ ایس گل دا اندازہ ایتھوں کیتا جا سکدا اے کہ اگر دوجی جنگ عظیم توں لے کے ہن تیکر ملٹری دے اخراجات تے نظر پائی جائے تے اوہ رقم ارباں توں کھرباں پہنچ دی اے یا اینی ہو جاندی اے کہ اگر ایس دا اک حصہ وی دنیا دے ہر ملک نوں فلاحی کماں تے تعلیم وغیرہ دے فروغ لئی دتا جاندا تے اوہناں واسطے بہت ہوندا۔ ایس دے باوجود ملٹری واسطے اینی کو رقم بچ جائے کہ ایس دی لوڑاں پوریاں ہو سکن۔

اکثر ایہہ کہیا جاندا اے کہ کسی اک ملک نے دوجے دے خلاف اعلان جنگ کر دتا یا قوماں دی آپس وچ لڑائی اے۔ تے ایس بارے وچ ایہہ گل ذہن وچ رکھنا ضروری اے کہ لڑائی دو قوماں یا لوگوں دے درمیان وچ نئیں ہوندی۔ بلکہ ملٹری، نوکر شاہی یا مراعات یافتہ طبقہ ایس دا ذمہ دار ہوندا اے۔ مثال دے طور تے اگر ہندوستان تے پاکستان دے درمیان جنگ ہووے تے ایس توں ایہہ نتیجہ نئیں کڈھیا جا سکدا کہ اوتھے دیاں قوماں (عام لوگ) آپس وچ لڑن لگیاں نیں۔ بلکہ ایہناں دیاں حکومتاں تے فوج ای ایس دیاں ذمہ دار ہون گیاں۔

ایہہ اک مفروضہ اے کہ فوج لوکاں دی حفاظت کر دی اے یا اوہنوں تحفظ دیندی اے۔ جد کہ اصل حقیقت ایہہ کہ فوج لوکاں دی نئیں، بلکہ ملکی حدود تے علاقیاں دی

حفاظت کردی اے۔ ایہناں نوں ایس گل نال کوئی غرض نئیں کہ لوکاں تے کیہہ بیتی اے۔
اوہناں دے نزدیک سب توں وڈی اہمیت دی شے ملکی حدود تے قدرتی وسائل دا تحفظ اے۔
مندرجہ ذیل وجوہاں تے طریقے نیں جنہاں دی بنیاد تے فوجی نظام نہ صرف چلدا
اے بلکہ پوری دنیا دی معیشت تے اپنی اجارہ داری قائم رکھدا اے۔

فوج اک انج دا ادارہ اے جیہڑا وسائل نوں اپنی گرفت وچ رکھدے ہوئے آپ
تے ملکی معیشت نوں مستحکم کرن لئی کوئی کردار ادا نئیں کردا' جدوں کہ ایس توں حاصل
ہوون والی آمدنی دا بوہتا حصہ اپنے آپ تے خرچ کردا اے۔ ایس آمدنی دا وسیلہ کیہہ اے؟
عام عوام: ایہدا ای پیسہ اے جیہڑا نہ صرف فوج دے اخراجات پورے کرن بلکہ اسلحہ سازی
واسطے صرف ہوندا اے۔ اسلحہ سازی تے ہوون والے اخراجات دا تناسب دوجے فوجی
خرچیاں توں زیادہ اے۔ غرض ایہہ کہ فوجی خرچے قومی معیشت اتے بہت وڈا بھار نیں۔

اتھے ایہہ گل سوچن والی اے پئی لوگ فوج دا پیشہ کیوں اختیار کردے نیں۔
جدوں کہ ایس وچ جان دا ڈر وی ہوندا اے۔ اک وجہ تے ایہہ وے کہ جنگ دا امکان بہت
گھٹ ہوندا اے۔ تے دوجا ایہہ کہ فوج دی نوکری معاشی تحفظ تے بہت ساریاں دوجیاں
سہولتاں شامل ہوندیاں نیں۔ ایس توں علاوہ فوج دا پیشہ ایس توں وی کشش دا باعث بندا
اے کہ ایس توں اک تصور ایہہ وی ابھردا اے کہ فوجی بہت بہادر تے اک طرح دے ہیرو
ہوندے نیں۔ جیہڑے اپنی جان دی پرواہ کیتے بغیر لوکاں' خاص طور تے عورتاں تے بچیاں
دی حفاظت کردے نیں۔

عزت تے مردانہ قدراں دا تصور شروع توں ای ذہناں وچ پادتا جاندا اے۔ ایتھوں
ای "Machoman" یا مردانگی دا تصور معاشرے وچ ابھردا اے۔ ایس دیاں جڑاں پدر
شاہی نظام وچ نے نالے عورتاں وی ایس دیاں اونیاں ذمہ دار نیں۔ جدوں اوہ بچپن وچ ای
منڈے تے کڑیاں دے کردار وچ تفریق کردیاں نیں کہ مرد دا کم بہادری نال لڑنا تے عورتاں
دی حفاظت کرنا اے جدوں کہ عورت دا کم گھر بیٹھنا اے۔ ایس لئی فوج خاص طور تے پرانے
ویلے نوں عورت دی حفاظت نوں بنیاد بنا کے اپنی ہون دا جواز پیدا کردی سی۔ عورتاں دے
دوجے درجے دا شہری ہوون دی وجوہات وچ اک وجہ مرد دا خود نوں طاقتور سمجھن دا تصور وی
اے۔

اک ہور تصور ایہہ وی پایا جاندا اے کہ تمام مرد جنگجو فطرت دے تے جارحیت پسند

ہوندے نیں جدوں کہ اس طرح نئیں اے۔ گو کہ کچھ مرد ایس طراں دے ہوندے وی نیں تے ایس دا عکس سانوں بہت ساریاں عورتاں دیاں ذاتی زندگیاں وچ نمایاں نظر آوندا اے۔ لیکن اس توں ایہہ مراد ہرگز نئیں لئی جا سکدی کہ اوہ جنگ و جدل کرن تے وی تیار نئیں۔ کسے نوں قتل کرنا یا جنگ لڑنا انسان دی فطرت وچ شامل نئیں۔ لیکن اگر تھوڑا بہت ہی وے تے فوج وچ انسان دی ایس جبلت وچ دشمن کولوں نفرت دا عنصر شامل کرکے ایس نوں زیادہ ابھاریا جاوندا اے۔

مثلاً" ہندوستان تے پاکستان دے درمیان کوئی مسئلہ انج دا نئیں جیہڑا گل بات دے ذریعے حل نہ کیتا جا سکے۔ لیکن اگر مسئلے ایس طرح حل ہوون لگ پئے تے ملٹری دا کیہہ جواز رہ جائے گا۔ ایس لئی فوج وچ ایہہ تربیت دتی جاندی اے کہ دشمن دے نال بربریت دا مظاہرہ کسے اعزاز توں گھٹ نئیں۔ لیکن بحیثیت عام شہری کسے نوں قتل کریئے تے ایس دا سخت خمیازہ بھگتنا پئے گا۔ ایس لئے فوجیاں نوں گھٹ عمر وچ ای بھرتی کرلیا جاندا اے۔ کیونکہ گھٹ عمر وچ ذہن ہر طرح دے اثرات آسانی نال قبول کر لیندا اے۔

سوال ایہہ اے کہ ملٹری کیوں ودھدی رہندی اے۔ جیہدی اک وجہ ایہہ وی اے کہ اپنی طاقت ودھان لئی تے دشمن تے دھاک بٹھان واسطے ایس گل دی لوڑ ہوندی اے کہ نہ صرف فوج دی کثیر تعداد ہووے بلکہ شان و شوکت وکھان لئی زیادہ توں زیادہ ہتھیار وی جمع کتے جاندے نیں۔ غرض کہ ایہہ سب کجھ اک امیج نوں بناون تے ایس نوں قائم رکھن دے طریقے نیں۔ ایس ضمن وچ اگر پاکستان تے ہندوستان نوں ای ویکھیا جاوے تے ہندوستان ساڈے نالوں کئی گنا وڈا تے طاقتور ملک اے۔ ایس لئی سانوں چاہیدا اے کہ اسیں اپنی فوج نوں کناں وڈا تے پھیلا لئے کیناں ای اسلحہ اکٹھا کرلیئے جنگ نئیں جت سکدے۔ لیکن اس دے باوجود ایہہ اسلحہ اکٹھا کرن تے فوج دی تعداد ودھانے دا سلسلہ جاری رہندا اے۔

جتھوں تیکر فوجی ساز و سامان دی گل اے۔ فوج دے 90 فیصد خرچ ساز و سامان دی خرید فروخت تے صرف ہوندے نیں تے باقی صرف 10 فیصد دوجی سہولتاں تے خرچیاں تے۔ ایس ساز و سامان وچ اک معمولی بندوق توں لے کے بہت اعلیٰ درجے دے ہتھیار مثلاً" راکٹ، میزائل وغیرہ شامل نیں۔ ایس توں علاوہ ایہہ گل وی ذہن وچ رکھنی چاہیدی کہ ہر کجھ ویلے دے بعد نویاں چیزاں ایجاد ہو جاندیاں نیں۔ جس طرح تیر کمان دا دور سی۔

فیر توپاں آئیاں تے فیر ہور ہتھیار آئے تے کجھ عرصے دے بعد ایہہ ساز و سامان پرانا ہو جاندا اے۔ تے ایس نوں بیکار سمجھ کے ضائع کر دتا جاندا اے۔ ایس توں ایہہ اندازہ ہو جاندا اے کہ کنے ارباں کھرباں ڈالر ضائع ہو جاندے نیں۔

فیر ملٹری دے نظام وچ اک مقابلے دا رجحان ہوندا اے۔ چاہے اوہ مقابلہ قوماں دے درمیان ہووے چاہے اوہ ملٹری دے اندر ای مختلف اداریاں دے درمیان ہووے۔ کہ کون کس نوں کنٹرول کرے گا۔ یا کس دے کول ودھ ہتھیار ہوون گے۔

پرانے ویلیاں وچ نو آبادیاں بنان دا طریقہ سی۔ ایس وچ طاقت دا استعمال وی ہوندا سی۔ جتھے وی انگریز گئے یا دوجیاں نو آبادیاتی طاقتاں گئیاں' اوہناں نے صرف تاجر یا تبلیغی جماعتاں دا سہارا نہ لیا بلکہ اوہ فوج نوں نال لے کے گئے۔ پہلے اوہناں تے قبضہ کیتا تے فیر آبادیاں بنائیاں۔ ہن طریقے بدل گئے نیں زیادہ حساس ہو گئے نیں۔ گو ہن اپنی ای حکومتاں تے فوج ایس مقصد لئی استعمال ہوندی اے۔ تے کسے نہ کسی شکل وچ نو آبادیاتی نظام ہن تک جاری اے۔

اک اصلاح اے "Sphare of Influence" یعنی کسی ملک دا حلقہ اثر کیہہ اے یا کجھ طاقتور ملک کنیاں ملکاں کولوں اپنی اجارہ داری رکھنا چاہندے نیں۔ ایہہ تصور ہن تک بدلیا نئیں۔ کیونکہ ہر وڈی طاقت دے اپنے مفاد لئی ایہہ ضروری اے کہ اس دے کول اک ایسی "Client State" صارف ریاست ہووے جس نوں اوہ اپنے اثر وچ رکھ سکے۔ تے اوس دا اک طریقہ جدید فوجی ساز و سامان تے اجارہ داری وی اے۔ اگر تیجی دنیا دی گل کریئے تے کوئی وی ملک سائنسی تے تیکنیکی اعتبار توں ایس صلاحیت دا حامل نئیں کہ ایہہ جدید ہتھیار نوں تیار کرنا تے دور دی گل ایہناں نوں مرمت ای کر سکئے۔ لہٰذا تیجی دنیا دے ممالک کھرباں ڈالر خرچ کر کے پہلے تے اوہ ہتھیار خریدے نیں۔ فیرا یہناں ہتھیاراں دی مرمت دی لوڑ لئی وڈے ملکاں نال رجوع کرنا پیندا اے۔ تے ایتھوں ای انحصار دی معیشت پھوٹدی اے۔

ایہہ جیہڑا اسلحہ سازی دا پھیلاؤ تے دوڑ اے اس توں اک طاقت دا تصور وی ابھردا اے۔ ضروری نئیں کہ اوہ ساز و سامان استعمال کرنا وی آؤندا ہووے یا اوس نوں استعمال کرن دی لوڑ پوے۔ لیکن اوہ موجود ہوندا اے۔ ایس لئی اوہنوں استعمال کرن دا کوئی نہ کوئی جواز لبھ لیا جاندا اے۔ جدوں ایہناں سامان جمع ہو جائے تے اپنیاں مشقاں ہو رہیاں ہوون

تے ایہہ سوچیا جاندا اے کہ تھوڑی بہت جنگ ہونی چاہیدی اے۔ تاکہ ہتھیار وی تیز رہن تے فوج وی تیار رہوے۔ لہٰذا ایناں ظلم تے بربریت صرف ایس لئی وی ہوندا اے کہ ایہناں ہتھیاراں نوں استعمال کرن دا وی موقع ملے۔ اس ضمن وچ تاریخ دی بدترین مثال دوجی جنگ عظیم اے۔

جاپان ہتھیار سٹ چکیا سی تے جاپانی سفیر امریکہ دے صدر ٹروجن نال ملن لئی اڈیک دا رہیا۔ لیکن امریکہ دے سائنس داناں نے منع کردا تاکہ اوہ اودوں تک اوس سفیر نال نہ ملن جدوں تیکر امریکہ بم نہ سٹ دیوے۔ کیونکہ اوہ دیکھنا چاہندے سن کہ بم دا شہری آبادی اتے کیہہ اثر ہوندا اے۔ ایہہ فوجی ظلم تے بربریت دی مثال سی۔

ایس سلسلے وچ اک ہور مثال ویت نام دی وی اے۔ امریکہ وچ جیہڑے نقاد نیں اوہ آپ ایس رویئے تے تنقید کردے نیں کہ کیس طراں کمیونزم توں نفرت دا ہوا کھڑا کر کے ویت نام وچ تباہی کیتی گئی۔ کیونکہ لوکاں نوں بلا وجہ جنگ و جدل لئی تیار کرنا آسان نئیں ہوندا۔ جدوں کہ ایس دی وجہ ایہہ سی کہ نویں ہتھیاراں نوں آزمایا جاوے۔ تے ایس مقصد لئی اوتھے دے کالیاں تے غریباں گوریاں نوں جبرا" بھرتی کیتا گیا۔

تحقیق تے ترقی فوج دا اک بہت اہم شعبہ اے۔ دنیا وچ جناں وی سرمایہ تے ویلا تحقیق تے صرف ہو رہیا اے۔ ایس دا بیشتر حصہ فوجی تحقیق تے خرچ ہوندا اے۔ دنیا بھر دے سائنس داناں نوں زیادہ پیسہ' ملٹری دے سائنس داناں دتا جاندا اے۔ دس سال پہلے امریکہ تے سوویت یونین وچ 80 توں 90 فیصد تک سرمایہ تحقیق تے ترقی تے خرچ کیتا گیا۔ جس وچ 15 فیصد ملٹری دی تحقیق تے ہویا۔ یعنی تقریبا" ایک سال وچ 100 بلین ڈالرز ملٹری سائنس داناں دی تنخواہاں تے تحقیق تے خرچ کیتا گیا۔

ایس توں علاوہ دنیا بھر وچ خام مال دا اک تہائی حصہ براہ راست یا بالواسطہ طریقے نال ہتھیاراں دی تیاری لئی استعمال ہوندا اے۔ مزید ایہہ کہ جدید ہتھیاراں نوں تباہ کرن واسطے دس پندرہ سال دا عرصہ درکار اے۔ ایس طرح جنے ویلے وچ اک جدید ہتھیار تیار ہوندا اے' ایس ویلے وچ کوئی ہور بازی لے جاندا اے۔ تے بہتر ہتھیار تیار کر لیندا اے۔ ایس طراں اوہ ہتھیار بیکار ہو جاندے نیں۔ تے ایس طرح ایہہ سلسلہ چلدا رہندا اے۔ کیونکہ وڈے ملکاں اپنی اسلحہ فیکٹریاں نوں چالو رکھنا ہوندا اے ایس لئی اوہ ہتھیار جیہڑے پرانے ہو جاندے نیں' اوہ ترقی پذیر ملکاں نوں ویچ چھڈ دے نیں۔ ایہہ گل ذہن وچ رکھنا

ضروری اے کہ وڈیاں طاقتاں کدیں وی تیجی دنیا دے ملکاں نوں اول درجے دے ہتھیار نئیں دیندیاں۔ ایس توں پتہ چلدا اے کہ کیس طرح دنیا دی فوج معیشت تے کنٹرول رکھدی اے۔

اک ہور گل ایہہ کہ صرف وردی پاون والے فوجی ای نئیں بلکہ اوہ سارے سائنس دان جیہڑے فوجی تحقیق وچ مصروف رہندے نیں اوہ وی نظام نوں چلان دے ذمہ دار ہوندے نیں۔ جدوں وی اوہ کوئی نویں شے تیار کردے نیں اپنی حکومت تے اس نوں ورتن لئی دباؤ پاؤندے نیں۔ جس طرح ایڈورڈ ٹیلر نے جدوں ہائیڈروجن بم ایجاد کیتا سی تے اوہنے کہیا پئی اپنی نفرت پھیلاؤ تے نالے اس طرح دے حالات پیدا کرو کہ بم بنان تے استعمال کرن دا جواز بن سکے۔ ایس توں علاوہ جدوں وی خلائی تحقیق دی گل ہوندی اے تے ایہہ سمجھیا جاندا اے کہ ایس تحقیق دا استعمال سماجی حلقے وچ ہوئے گا۔ جدوں کہ ایس طراں نئیں اے۔ نالے ایہہ فوجی تحقیق تے ترقی دا اک حصہ اے۔ ایہہ سارے منصوبے سالاں وچ تیار ہوندے نیں۔ تے ایس دی تیاری وچ بہت وقت تے وسائل درکار ہوندے نیں۔

فوجی نظام دا اک تجارتی یا کمرشل پہلو وی اے۔ اوہ ایہہ کہ اسلحہ سازی دی صنعت دوجیاں صنعتیاں دے مقابلے وچ اک بہت وڈی صنعت اے۔ کجھ لوک ایہہ کہندے نیں کہ اگر ملٹری تحقیق تے ایناں پیسہ خرچ کردی اے تے اک فائدہ مند گل اے کیونکہ ایہناں خرچیاں دا 50 توں 70 فیصد حصہ ملٹری دی طرفوں آؤندا اے جدوں کہ ایس طرح نئیں اے۔ ایہہ عام لوکاں دا پیسہ اے۔ جیہڑا اہدے واسطے استعمال ہوندا اے۔ کیونکہ فوج دی تے اپنی کوئی وی آمدنی نئیں ہوندی۔ اگر امریکہ دی معیشت نوں ای ویکھیا جائے تے اوتھے کئی ریاستاں انج دیاں نیں جیہڑیاں اوتھے ای نیں۔ اگر ایہہ کہیا جاوے کہ اسلحہ دی جگہ دوجی عام استعمال دی شیواں دیاں صنعتاں لگائیاں جان تے ایہدے واسطے لمبے عرصے دی لوڑ اے۔ ویسے ایہدے وچ سیاست وی آجاندی اے۔ کہ اوہ جو وڈے وڈے سرمایہ کار یا تاجر نیں نالے جہناں دے منافع دی بنیاد ای اسلحہ بنان دیاں فیکٹریاں نیں۔ اوہ سیاسی لیڈراں دی پشت پناہی کردیاں نیں۔ لہٰذا ایہناں سیاست داناں دا اپنا مفاد وی ایہدے وچ شامل ہوندا اے۔ ملٹری دے حامی اک نکتہ ایہہ وی پیش کردے نیں کہ ہتھیاراں دی تیاری تے تحقیق بہت اچھی شے اے۔ کیونکہ ایس دے نتیجے وچ بہت ساریاں کارآمد چیزاں مثلاً "لیزر تے جدید کمپیوٹر وغیرہ وی ایجاد ہوئے نیں۔ ایہہ اک بہت ای احمقانہ دلیل اے۔

کیونکہ ایس دا مطلب اے کہ ایہہ سب ایجادات بالواسطہ طریقے نال سامنے آیاں تے ہتھیاراں دے ذریعہ ایہہ پتہ کیتا جاوے کہ کیہڑیاں ایجادات شہریاں دے واسطے سود مند نیں۔ تے نالے ایس وچ بے شمار پیسہ ضائع کیتا جاوے۔ ایس توں زیادہ آسان تے سیدھا طریقہ ایہہ وے کہ پہلے ای شہری حلقے چلائے جان تاکہ نہ زیادہ پیسے خرچ ہوون تے نہ ای کسی ایجاد نوں سامنے آون لئی بہتا ویلا لگے۔ ایس سلسلے وچ مغربی جرمنی تے جاپان دی مثال دتی جا سکدی اے۔ دوجی جنگ عظیم دے بعد اتحادی قوتاں نے جاپان تے مغربی جرمنی نوں اسلحے دے کارخانے لگادی اجازت نئیں دتی۔ ایہہ گل اوہناں دے حق وچ ایس طرح گئی کہ اوہناں نے اپنا سارا پیسہ سماجی شعبیاں وچ لگایا یا جیہڑا عوام دے کم آیا۔ اج ایس لئی اوہناں دی معیشت بہت مضبوط اے۔

ملٹری سائنس دان، حکومت تے ہور صنعت کار دے درمیان مفادات دا اک اتحاد بن دا اے۔ صنعت کار تے ملٹری سائنس دان ایہہ طے کردے نیں کہ کیہڑے ہتھیار بنانے نیں تے نالے اوہ ہتھیار اپنے ملک نوں ویچ سکدے نیں۔ اگر کسے ہور ملک نوں بھیجنا ہووے تے اوہ وی حکومت دے توسط نال ہوندا اے۔ کیونکہ صنعت کار نوں اپنی مصنوعات ویچنیاں ہوندی نیں تے ایس واسطے اوہناں نوں حکومت دی مدد دی لوڑی ہوندی اے۔ لہٰذا ایہناں ساریاں دا آپس وچ اتحاد ہوندا اے جیہڑی وی ہتھیاراں دی قیمت رکھی جاندی اے ایس وچوں 30 فیصد رشوت دی صورت وچ اوہناں لوکاں لئی رکھیا جاندا اے جیہڑے اوہناں ہتھیاراں نوں خرید سکدے نیں یا ایس وچ قابل ہوندے نیں کہ ایہناں نوں اگے بھیج سکیئے۔ مثلاً" اگر کسی ہتھیار دی قیمت 2 بلین ڈالر اے تے اوس دی قیمت 3 بلین ڈالر رکھی جاندی اے۔ یعنی جیہڑے اوہنوں خریدن دے ذمہ دار ہوندے نیں یا طاقت رکھدے نیں۔ اک بلین ایہناں نوں ای واپس مل جاندا اے۔ ایس وچ پولیس دے استعمال کرن والے ہتھیار وی شامل نیں۔ جس وچ بندوقاں، توپاں شامل نیں تے ایسے آلات وی جیہڑے تشدد واسطے استعمال کیتے باندے نیں۔ ہتھیاراں دے زور تے لوکاں کولوں اوہ چیزاں اگلوائی جاندیاں نیں جیہڑیاں اوہناں نے نہ کیتیاں ہون۔ ایتھوں ای ملٹری معاشرے دا تصور وی ابھردا اے۔ تے نالے صرف اوہی ملک ایہناں دے خریدار نئیں ہوندے جتھے ملٹری آمریت اے بلکہ اوہ ملک وی جتھے پولیس ریاستاں ہوندیاں نیں۔

بین الاقوامی سطح تے جدوں ملک آپس وچ خریداری کردے نیں، تے اخراجات تے

آمدنی وچ اک توازن ہوندا اے۔ لیکن ہوندا انج اے پئی کہ جیہڑے ترقی پذیر ملک نیں کیونکہ اوہ بہت جدید چیزاں بنا کے نئیں دے سکدے۔ ایس لئی اوہ وڈے ملکاں نوں اپنا قیمتی خام مال کم پیساں وچ دیندے نیں۔ ایس لئی ایس خام مال نال تیار چیزاں نوں خریدنا پیندا اے۔ ایس لئی ایہناں نوں بہت زیادہ پیسہ دینے پیندے نیں۔ ایس لئی ترقی پذیر ملکاں دا بجٹ ہمیشہ گھاٹے وچ رہندا اے۔ تے اوہ وڈے ملکاں دے مقروض ای رہندے نیں۔ آخر وچ ایس طراں کہ وڈیاں طاقتاں دا اپنا ذاتی مفاد ایس پورے ڈھانچے نوں تشکیل دیندا اے۔ جس دے ذریعے اوہ نہ صرف اپنی ملٹری ودھاندے نیں بلکہ چھوٹے ملکاں نوں وی کنٹرول کر دے نیں۔ کیونکہ زیادہ تر خام مال تے معدنیات جیہڑے چھوٹے ملکاں وچ پائے جاندے نیں۔ مغربی ممالک وچ ایہہ معدنیات یا تے ختم ہو گئے نیں یاں ہے ای نئیں۔ لہٰذا اوہ ایس نوں چھوٹے ملکاں دی فوج نال ای کنٹرول وچ کر دے نیں۔ اگر چھوٹے ملکاں وچ اوہ طاقت ہووے کہ اوہ ایہہ معدنیات نوں اپنے ملکاں توں بر آمد نہ ہون دین تے شاید اوہناں دی معیشت دی ترقی وچ کم آئے۔

ایس طرح ایہہ ملٹری ایک پوری انڈسٹری ہوندی اے۔ جیہڑی کہ بین الاقوامی سطح تے پھیلی ہوندی اے۔ تے نالے سارے چھوٹے ملکاں تے اوہناں دی معیشت نوں کنٹرول کر دی اے۔ ساڈے ساریاں دی تے خاص طور تے عورتاں دی زندگی تے بہت برے اثرات ہوندے نیں۔ جیہڑی رقم اہم سماجی شعبے واسطے رکھنی چاہیدی اے 'اوہ ساری ملٹری نوں مضبوط تے بہتر بناون واسطے خرچ ہو جاندی اے۔

نویں تجارتی معاہدیاں دے زراعت تے اثرات

نجمہ صادق

ایس توں پہلاں کہ اسیں نوے عالمی نظام یاں بین الاقوامی تجارتی معاہدے SAP (Structural Adjustment Policies) تے GATT (General Agreements on Trade & Tarrif) نوں سمجھئے یاں زراعت تے ایہناں دے اثرات دے بارے وچ جانیئے۔ ایہہ گل جاننا ضروری اے کہ دنیا بھر وچ زراعت کنج چلدی اے۔ گو کہ ہر اک ملک دا اپنا اک زراعت دا نظام اے۔ پر ایہناں ساریاں دا آپس وچ بہت گوڑا تعلق تے جوڑ بن دا اے۔

اک زمانہ سی کہ زراعت توں ایہہ مطلب لیا جاندا سی کہ ہر ملک اپنی بنیادی خوراک دیاں ضرورتاں نوں پورا کرواسی۔ پر ہن ایہہ ملکاں دے زمرے توں نکل کے اک بین الاقوامی نظام بن گیا اے۔ تے زراعت وی اک بہت وڈی صنعت بن گئی اے۔ اک عام خیال جیہڑا مغربی ملکاں وچ پایا جاندا اے' اوہ ایہہ وے کہ سارے مشرقی ملک غریب تے پسماندہ نیں۔ تے ایہناں وچ نویں ٹیکنالوجی تے علم تے دانش دی کمی اے۔ اصل وچ حقیقت ایہہ وے کہ جدوں تیکر ایہناں وڈیاں طاقتاں دا غلبہ نئیں سی' ایہہ مشرقی ملک زراعت دے شعبے وچ خود کفیل سن۔ اپنی خوراک دیاں ضرورتاں پوریاں کر سکدے سن تے ایہناں نوں باہر دے قرضیاں دی ضرورت نئیں سی۔

پرانے وقتاں وچ زراعت دا طریقہ ایہہ ہوندا سی کہ مختلف قسماں دیاں فصلاں اک ای کھیت وچ اگائیاں جاندیاں سن جیہناں وچ ایہو جیہاں فصلاں وی شامل سن جہناں توں سرمایہ وی مل جاندا سی' ایہو جیہیاں وی سن جہناں توں خوراک دیاں ضرورتاں پوریاں ہوندیاں سن۔ زراعت دے بارے وچ اک گل نوں سمجھنا ضروری اے کہ ایہہ قدرتی عمل اے کہ ہر فصل تے کیڑا لگدا اے۔ پر اک دلچسپ گل ایہہ وے کہ اک تے فصل دا کیڑا

دوجی فصل دے کیڑے دی خوراک ہوندا اے تے ایس طرح قدرت ولوں اک توازن برقرار رہندا اے۔ تے ایس لئی جدوں پرانے زمانے وچ اک کھیت وچ مختلف فصلاں دی کاشت ہوندی سی تے کیڑے مار دوائیاں دی ضرورت نئیں پیندی سی تے فصل تے لگن والے کیڑیاں دا خاتمہ قدرتی طور تے ہو جاندا سی۔

پر کجھ سو سال پہلے وڈیاں طاقتاں نے آ کے مشرقی ملکاں وچ نو آبادیاتی نظام قائم کیتا تے اوہناں نے باقی چیزاں دے نال نال زراعت نوں وی اپنی کنٹرول وچ لیا تے ایتھوں ای زراعت وچ Biodiversity دا عنصر شامل ہویا۔ اوہناں نے شجر کاری دی زراعت نوں متعارف کروایا' یعنی سینکڑاں ایکڑ وچ اک ای فصل اگائی۔ ایس نوں مونو کلچر وی کہندے نیں۔ پر ایس طرح دی زراعت دے نال کجھ خرابیاں وی نیں۔ جدوں سینکڑاں ایکڑ وچ اک ای فصل اگائی جاندی اے تے اک ای قسم دا کیڑا لگدا اے تے اوہ پوری دی پوری فصل نوں تباہ کر سکدا اے۔ ایس لئی کیڑے مار دوائیاں دی ضرورت پیش آوندی اے تے ایہناں کیڑے مار دوائیاں دا اثر ساڈی خوراک تے ہوندا اے۔ پہلے اوہ زہر فصل وچ جاندا اے' فصل توں پانی دے نال ذرائع وچ اوتھوں جانوراں دے وچ' فیر انساناں وچ۔ کیڑے مار دوائیاں دا اثر کجھ دیر بعد تھوڑا گھٹ ہو جاندا اے تے ایہناں دوائیاں دی مقدار زیادہ کرنی پیندی اے' ایتھے تیکر کہ ایہہ زمین نوں تباہ کر دیندی اے۔

پچھلی صدی وچ مغرب دے سائنس داناں نے اک نویں قسم دا بیج تیار کرنا شروع کر دتا اے۔ ایس نوں High Yield Variety Seed کہندے نیں۔ یعنی اوہ بیج جیہدے نال پیداوار زیادہ ہوندی اے۔ ایس بیج نوں پیدا کرن لئی مختلف فصلاں دی خصوصیات لے کے اک نواں بیج بنایا جاندا اے۔ کیوں جے پودیاں دیاں زیادہ قسماں مشرقی ملکاں وچ نیں لہٰذا ایتھوں مختلف قسماں دے پودے مغرب دے سائنس دان اپنیاں تجربہ گاہواں وچ لے گئے تے ایہناں نیں زیادہ تجربے گیہوں تے چاول وغیرہ دیاں فصلاں اتے کیتے۔ ایہدے توں ساڈے پودیاں دیاں قسماں وچ کمی ہوئی تے کجھ قسماں تے ناپید ہو چکیاں نیں۔ ایس طرح دی زراعت نال ہون والے نقصان دی اک مثال ایہہ وے کہ اک زمانے وچ جنوبی اشیاء وچ چاول دیاں 25000 قسماں سن۔ پر ہولی ہولی ایہہ ساریاں ختم ہو گئیاں تے ہن صرف چھ قسماں باقی رہ گئیاں نیں۔ High Yield Variety بیج دا ایہہ فائدہ اے کہ ایس توں فصل وچ کئی گنا اضافہ ہویا اے کیوں جے ایہہ سال وچ تین چار دفعہ لگائی جا سکدی اے۔ پر

ایہدے نقصان وی نیں۔ ایہناں نوں کیمیائی کھاداں، کیڑے مار دوایاں تے بہت زیادہ پانی دی ضرورت ہوندی اے۔ تے کیوں جے پرانا پانی دا نظام ایہناں ضرورتاں نوں پورا نئیں کر سکدا۔ ایس لئی وڈے وڈے ڈیماں دیاں سکیماں بن رہیاں نیں جیس دی وجہ نال لوک زمیناں توں بے دخل ہو رہے نیں۔

زمین تے فصل نوں ہون والے نقصان توں علاوہ ایس نویں زراعتی نظام توں عورتاں تے وی منفی اثر پیا اے۔ عورتاں دا ہمیشہ زراعت وچ وڈا حصہ رہیا اے تے اوہناں نے اپنے خاندان نوں خود کفیل بنان وچ اک مثبت کردار ادا کیتا اے۔ کیوں جے فصل اکٹھی کرنا، صاف کرنا وغیرہ ایہو جیہے سارے کم عورت دے ذمے سی۔ پر زراعت وچ جدید ٹیکنالوجی تیکر عورت دی رسائی نئیں سی، ایس لئی اوہ ایناں ساریاں کماں توں بے دخل ہو گئی جہناں دا ایس دے نال قدرتی طور تے تعلق سی۔ تے ایس توں عورت دا معاشرے وچ جیہڑا اک رتبہ سی، اوہ گھٹ ہون لگ پیا تے اوہ غریب توں غریب تر ہوون لگ پئی۔ ہن ایہہ صورت حال اے کہ اک طراں نال ساری دنیا دی زراعت دا کنٹرول مغربی ملکاں دے ہتھ وچ اے۔ ایس گل نوں ایس طراں واضح کیتا جا سکدا اے کہ پوری دنیا وچ دو سو صنعتاں جیہڑیاں زراعت نوں تے زراعت نال پیدا ہوون والیاں چیزاں نوں کنٹرول کردیاں نیں، اوہ ساریاں ترقی یافتہ ملکاں وچ نیں تے ایہناں وچوں 166 صنعتاں پنج ملکاں دے ہتھ وچ نیں۔ 80 امریکہ وچ تے باقی جاپان تے دوسرے مغربی ملکاں وچ نیں۔ یعنی دنیا دی 75% زراعت امریکہ دے ہتھ وچ اے تے ایہناں کمپنیاں دے جیہڑے بجٹ نیں اوہ اینے وڈے نیں کہ 9 یا 10 ترقی یافتہ ملکاں دے بجٹ دیکھے جاون تے اوہناں دے برابر ہوون گے۔ ایس لئی اوہ ملٹی نیشنل ساڈے لوکاں رشوت وی دے سکدیاں نیں تے ساڈی حکومت نوں خرید وی سکدیاں نیں۔ غرض کہ اسیں پوری طرح ایہناں دے شکنجے وچ آں۔ مثال دے طور تے دنیا وچ کیلے دی 75% پیداوار تین ملٹی نیشنل 70% کوکو دی پیداوار 6 ملٹی نیشنل تے 90% تمباکو دی پیداوار 6 ملٹی نیشنل دے ہتھ وچ اے۔ زرمبادلہ دے لئی ایہہ چیزاں خام مال دی صورت وچ مغربی ملکاں نوں دتیاں جاندیاں نیں تے فیر اوہ بیش قیمت داماں مہنگیاں ایناں نوں ویچدے نیں۔

ایس ضمن وچ سب توں زیادہ افسوس دی گل ایہہ وے کہ زراعت وچ جیہڑیاں دی چیزاں استعمال ہوندیاں نیں اوہ ساریاں ای ایہناں کمپنیاں دے ہتھ وچ نیں۔ مثلاً "بیج"

کیمیائی کھاد' کیڑے مار دوائیاں تے نویں ٹیکنالوجی وغیرہ تے ایہہ ایس گل دا نتیجہ اے کہ پچھلے 45 سال وچ اک تہائی مشرقی ملکاں وچ قحط دی صورت حال پیدا ہو چکی اے۔

دوسری جنگ عظیم توں بعد جدوں اقوام متحدہ دی تشکیل ہوئی تے بہت سارے ادارے مثلاً" یونیسف' یو۔ این۔ ایچ۔ سی۔ آر (UNICEF, UNHCR) وغیرہ وجود وچ آئے تے ایہدے نال عالمی بینک تے عالمی مالیاتی فنڈ تشکیل ہوئے۔ ورلڈ بینک تے آئی ایم ایف ایہہ دونوں اک طرح دے بینک نیں جیہڑے درحقیقت لوکاں نوں قرضے دیاں سہولتاں دین لئی بنائے گئے۔ کیوں جے اوہ ملک جنہاں دی اپنی معیشت دوسری جنگ عظیم توں بعد تباہ ہو گئی۔ ایہناں نوں انسانی بنیاد تے قرضے دتے جاون' جیہدے نال اوہ اپنی معیشت نوں بحال کر سکن' پر ایس دا مقصد کہ دونویں بینک انسانی حقوق تے انسانی ضرورت دے تحت کم کرن گئے اوہ بالکل ختم ہو گیا اے۔ تے ہن ایہہ ادارے وی منافع دی بنیاد تے قرضے دیندے نیں۔ تے انسانی ضرورتاں یا انسانیت دی فلاح و بہبود ایہناں دا مقصدیاں نصب العین بالکل نئیں رہیا' اقوام متحدہ دا ڈھانچہ جیویں تشکیل ہویا اوہ کسے نوں جواب دہ نئیں اے تے نہ ای ایہناں اداریاں نوں کوئی پچھ گچھ اے۔ تے ایہہ جیویں چاہن چلدے نیں کیوں جے اقوام متحدہ دے ہیڈ کوارٹرز امریکہ وچ نیں تے امریکہ اک طرح دا مرکز بن گیا اے تے اقوام متحدہ تے اپنا اثر وی پا سکدا اے۔ شروع وچ جدوں اقوام متحدہ بنیا تے ایہہ نظام طے ہویا کہ ہر ملک ایس بجٹ وچ اپنا حصہ پاوے گا تے اک توازن ہووے گا۔ اپنے بجٹ دے لحاظ نال ہر ملک جناں دے سکے گا اوہ دیوے گا۔ پر ہن ایہہ ہوندا اے کہ امریکہ اپنے حصے توں کتے زیادہ وڈی تعداد وچ رقم دیندا اے تے ایہہ پیسہ کسے فلاحی جذبے دے تحت نئیں دتا جاندا بلکہ ایس دے پچھے ایہہ مقصد کارفرما ہوندا اے کہ اوہ سارے ملکاں تے کنٹرول کر سکے۔ تے اقوام متحدہ نوں اپنے مقاصد لئی استعمال کر سکے۔

ایہہ سمجھنا بہت ضروری اے کہ (Structural Adjustment Program) SAP یعنی ڈھانچے وچ تبدیلی دا پروگرام کیہہ اے۔ جنوبی ملکاں اپنی معیشت نوں کس طرح بدلیا اے۔ ایہہ تبدیلی ملکی ضرورتاں دے مطابق ایہناں مطالبات دے تحت اے جیہڑے امریکہ' آئی۔ ایم۔ ایف یاں ورلڈ بینک توں آرہے نیں۔ ہن آئی ایم ایف تے ورلڈ بینک نے قرضہ دین لئی کجھ شرطاں عائد کیتیاں نیں۔ ساریاں شرطاں خالص مالی سرمایہ اندازی تے منافع دی خاطر نیں۔ تیجی دنیا دے ملکاں وچ کھلی معیشت دے بہانے ایناں ملکاں وچ ملٹی

نیشنل دا داخلہ اے۔ تیجی دنیا دے مزدوراں دا استعمال خام مال دی پیداوار وچ کیتا جا سکدا اے۔ تے ایہناں نوں کدی وی چیزاں بنان والی مشینری دی ٹیکنالوجی نئیں سکھائی جاندی۔ حکومت زمینداراں نوں مراعات دیندی اے کہ اوہ اجیہاں فصلاں پیدا کرن جیس دے نال ملک دی غذائی پیداوار بوہتی ہو جاوے۔ آئی۔ ایم ایف تے ورلڈ بینک چاہندے نیں کہ ایہہ مراعات اٹھایاں جاون البتہ کیمیائی کھاد' بیج تے کیڑے مار دوائیاں دے لئی قرضے دیاں سہولتاں دتیاں جاون' کیوں جے ایہہ سب کجھ ملٹی نیشنل تیار کردی اے۔

ایس دے علاوہ آئی ایم ایف نے ورلڈ بینک دی اک شرط ایہہ وے کہ کوئی ملک اپنی صنعت دی خود کفالت نئیں کرے گا تے تجارت اک عالمی نظام دے تحت ہووے گی۔ ایس توں نہ صرف جنوبی ملکاں دی معیشت بلکہ ساڈی ثقافت وچ وی تبدیلی آ رہی اے۔ جنوبی ملکاں دی ثقافت وچ اک دوجے دی مدد کرن دا عنصر شامل اے۔

جس طرح اسلام وچ لوکاں نوں نجی ملکیت دا حق اے' پر ایہدے وچ اک تصور ایہہ وے کہ جائیداد' ونڈ دتی جاوے تے دوسریاں دی مدد کیتی جاوے کیوں جے دولت اک تھاں تے مرکوز ہو کے نہ رہ جاوے۔ پہلے زمین وی لوکاں دی سانجھی ہوندی سی پر ہن ایہہ رجحان بدل رہیا اے۔

آئی ایم ایف نے مراعات ہٹان توں علاوہ ٹیکس ودھان دی وی گل کیتی اے۔ ٹیکس ودھان توں صرف اک مخصوص طبقہ جیہڑا براہ راست ٹیکس دیندا اے' اوہ متاثر نئیں ہوندا بلکہ ایہدے وچ کجھ بالواسطہ ٹیکس وی لگدے نیں۔ جیہدے توں جیہڑیاں زندگی دیاں بنیادی ضرورتاں دیاں چیزاں نیں' اوہناں تے اثر پیندا اے۔ مثلاً" خوراک' پیٹرول' بجلی' گیس وغیرہ دی قیمت بہت ودھ جاندی اے۔ ایہدے توں غربت دن بدن ودھدی جا رہی اے' تے غریب عوام ہور پس رہے نیں۔

پچھلی دو دہائیاں وچ اک ہور ادارے دا وی اضافہ ہویا اے۔ جیس نوں GATT کہیا جاندا اے۔ ایس دے تحت جیہڑا معاہدہ ہویا اے ایس دا مطلب ایہہ وے کہ تجارت قوماں دی حداں نوں بالائے طاق رکھ کے کرنی چاہیدی اے۔ یعنی کہ جیہڑیاں قوماں دے درمیان حداں نے اوہ ہٹا دتیاں جاون تے ساری دنیا نوں اک ای نظام تصور کرن۔ ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ ترقی پذیر ملکاں دی صنعت دی کوئی صنعت نئیں رہی۔ کیوں جے ایہناں دی صنعت پہلے ترقی یافتہ ملکاں دی صنعت نال مقابلہ نئیں کر سکدی۔ لہٰذا جدوں ایہناں

ملکاں دیاں ودھیاں چیزاں مارکیٹ وچ آون گیاں تے لوک لازما" ایہناں نوں ای خریدن گے۔ ایہدے توں غریب ملکاں دی جیہڑی تھوڑی بہت صنعت اے اوہ تباہ ہو جاوے گی تے دنیا وچ ایہوای ہو رہیا اے کہ چھوٹے چھوٹے صنعت کار بالکل ختم ہوندے جا رہے نیں۔

ہن گل ایتھے تیکر آ گئی کہ ذہنی حق ملکیت تے کنٹرول کیتا جا رہیا اے۔ بیجاں دیاں مختلف قسماں سی جہناں نوں ترقی یافتہ ملکاں نے مشرقی ملکاں توں حاصل کیتا سی۔ ایہدے تے اوہناں نے اپنی مہر لگا دتی اے کہ ایس دے استعمال تے سانوں معاوضہ دینا پوے گا۔ تے ایہہ ساڈی معیشت تے زراعت دے لئی بہت خطرناک گل اے۔

ایہناں ساریاں چیزاں توں ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ آئی ایم ایف تے ورلڈ بینک لوکاں تے ملکاں دی فلاح دے کم نئیں کر رہے بلکہ کجھ طاقتور ملکاں دے اشاریاں تے کم کر رہے نیں۔ ایس دے علاوہ بین الاقوامی معاہدے مثلاً" SAP,GATT وغیرہ دے اثرات نہ صرف زراعت نوں بلکہ ترقی پذیر ملکاں دی پوری معیشت نوں مزید کمزور کر رہے نیں۔ ایس لئی ایہناں دے اثرات نوں سمجھن تے ایہناں تے بحث کرن دی بہت ضرورت اے۔

پنڈ دیاں عورتاں تے زراعت

نگار احمد

زراعت وچ ہمیشہ توں عورتاں دا کردار بہت اہم رہیا اے۔ پر ایس دی اہمیت نوں کدی وی تسلیم نئیں کیتا گیا۔ پاکستان تقریباً" 5 کروڑ عورتاں دیہی علاقیاں وچ رہندیاں نیں۔ ایہناں عورتاں دا اپنے گھربار تے قومی معیشت وچ بہت وڈا کردار اے۔ او بہت سارا وقت گھر دے کم 'کاج' واہی بیجی تے ڈنگراں دی دیکھ بھال وچ لگا دیندیاں نیں۔ تے ایہناں وچوں کجھ عورتاں دست کاری وی کردیاں نیں تے کجھ سکولاں وچ استانیاں وی نیں۔ پر ایہناں دا بہتا کم بغیر کسے مزدوری توں ای ہوندا اے۔ کیوں جو ایہناں کماں نوں عورتاں دے فرض سمجھیا جاندا اے۔ جیہڑا او ماں 'بہن تے دھی دی حیثیت وچ کردیاں نیں۔ ہور ایہناں کماں دے معاشی پہلواں نوں نظرانداز کردتا جاندا اے۔ حالانکہ ایہہ جانن دی لوڑ اے کہ عورت جیہڑی گھر وچ تے گھر توں باہر کھیتاں وچ کم کردی اے۔ ایس نال نہ صرف گھر دا خرچہ گھٹ ہوندا اے بلکہ بندیاں واسطے باہر جا کے پیسہ کمانا دی سوکھا ہو جاندا ایہہ۔ پاکستان دی اک تہائی آبادی اینی غریب اے کہ اوہناں دیاں بنیادی لوڑاں وی پوریاں نئیں ہوندیاں۔ ایس طراں دے حالات وچ ایہناں گھراں دی زندگیاں دا دارومدار عورتاں دی محنت تے مشقت تے ای ہوندا اے۔ ایس ضمن وچ صرف ایہہ نئیں کہ ایہناں عورتاں دا کم تسلیم نئیں کیتا جاندا بلکہ ایہناں نوں کئی مسئلے وی درپیش نیں ایہناں وچوں کجھ توجہ طلب مسئلے ایہہ نیں۔ دیہی عورتاں دی زندگی دی بنیادی لوڑاں تک رسائی نہ ہون دے برابر اے۔ طبی سہولتاں اوناں تیک نیں پہنچیاں تے ایدے نال یاں تے او علاج توں بغیر ای دم توڑ دیندیاں نیں یاں فیر بالکل آخری ویلے تے اوہناں نوں منجیاں تے پا کے شہر لے جاندے نیں۔ جدوں اوہناں دا علاج ناممکن ہوندا اے۔ طبی سہولتاں دی ایس حد تیک کمی اے کہ عورتاں نوں صحت دیاں بنیادی سہولتاں وی میسر نئیں ہوندیاں۔ مثلاً" کئی دفعہ

جدوں بچے دی پیدائش وچ کوئی مشکل آ رہی ہووے تے اوہناں نوں بیل گاڑی تے پا کے زور زور نال نٹھایا جاندا اے۔ تاں جوں بچے دی پیدائش ہو جاوے۔ اگر ایس نال وی مسئلہ حل نہ ہووے تے اوس عورت دا بندہ اوس دے کن دے کول پستول چلاوندا اے تا جوں شور تے ڈر نال بچے دی پیدائش ہو سکے۔ ایس طراں کدی ماں تے کدی بال دی جان ضائع ہو جاندی اے۔ پنڈ دی عورت جدوں وی ماں بنن لگدی اے تے اوہناں نوں ایہہ خوف ہوندا اے کہ پتہ نئیں او زندہ وی بچے گی کہ نئیں۔

عورتاں نوں تعلیم دی سہولت وی نئیں۔ بھاویں تے وڈے ، ای پنڈاں وچ ایہہ سہولتاں گھٹ نیں۔ پر لڑکیاں واسطے تے ایہہ نہ ہون دے برابر نیں۔ اعداد و شمار دے مطابق پرائمری سکولاں وچ جنیاں کڑیاں جا سکدیاں نیں اوہناں وچوں صرف 37% جا رہیاں نیں تے۔ 77% منڈے تعلیم حاصل کر رہے نیں۔ ایس طراں پنڈاں دیاں عورتاں دی شرح خواندگی 7% جدوں کہ مرداں دی 26% اے۔ جنہاں علاقیاں وچ پین دے پانی تے گندے پانی دے نکاس دیاں سہولتاں نئیں اوتھے عورتاں نوں بہت مشکل ہوندی اے۔ ایہناں نوں صاف پین والا پانی ایندھن تے لکڑیاں تے ڈنگراں دے چارے واسطے دور جانا پیندا اے۔ سندھ وچ کجھ عورتاں نے دسیا کہ اوناں نوں چار چار دفعہ جا کے پانی لیاؤنا پیندا اے۔ ہر دفعہ پانی لیاون واسطے دو گھنٹے لگدے نیں۔ یعنی کہ سات آٹھ گھنٹے گھر دی پانی دی لوڑاں نوں پوریاں کردے لنگ جاندے نیں۔ سرحد وچ وی ایسیاں عورتاں نیں جتھے عورتاں صبح سویرے نکل جاندیاں نیں تے دوپہر تک پانی تے لکڑی لے کے موندیاں نیں۔ ایس دے علاوہ ماحول دی خرابی جنگلاں دے کٹن تے پانی دے ذرائع آلودہ ہون نال ایس مسئلے تے فاصلے ہور وی ودھ گئے نیں۔ جنہاں علاقیاں وچ پانی تے لکڑی لیاون لئی 15 منٹ چلنا پیندا سی۔ ہن اوتھے عورتاں اک دو گھنٹے چل کے پانی دے ذرائع یا جنگلاں تک پہنچ دیاں نیں۔ اگر جنگلات کٹن دی وجہ نال صحیح ایندھن لکڑی نئیں ملدا تے او جھاڑیاں گھاس پھوس تے ایس طراں دیاں دوجیاں چیزاں لیا کے جلاندیاں نیں۔ جیس نال بے تحاشا دھواں اٹھدا اے جیہڑا صحت واسطے خطرناک اے۔

ایتھے ایہہ گل توجہ طلب اے کہ گھر واسطے پانی دے انتظام نوں عورتاں دی ذمہ داری سمجھیا جاندا اے۔ مگر علاقے واسطے پانی دی فراہمی دیاں سکیماں واسطے عورتاں دی رائے نئیں لی جاندی۔ پنڈاں وچ جدوں مرداں نال پانی دی فراہمی تے مشکلاں تے گل

ہووے تے او ٹیوب ویل تے زور دین گے۔ کیوں جو پانی لیاونا عورتاں دی ذمہ داری سمجھیا جاندا اے۔ لہٰذا مرد نلکے دی اہمیت تے زور ای نئیں دیندے۔ جدوں کہ عورتاں نال پانی دی فراہمی لئی گل کریئے تے او نلکے لگان تے زور دین گیاں۔ ایس طراں جنگلاں نال عورتاں دا رشتہ بڑا پرانا تے مضبوط اے۔ کیوں جو او اوتھے جا کے ایندھن لکڑی لیاون دی اے تے جنگلاں دیاں دوجیاں چیزاں دا استعمال وی او کردی اے۔ پر شجرکاری دے پروگراماں وچ نہ تے عورتاں کولوں پوچھیا جاندا اے تے نہ ہی اوناں نوں ایس وچ شامل کیتا جاندا اے۔

عورتاں دا کم کیوں جو بغیر تنخواہ دے ہوندا اے ایس لئی او منصوبے بنان والیاں تے پالیسی بنان والیاں نوں نظر نئیں آوندا۔ جدوں اعداد و شمار لیئے جاندے نیں تے ایہناں وچ ایہی کم شامل ہوندا اے جیس اجرت ملدی ہوئے یا جیہڑا نفع بخش ہووے اوس وچ استانیاں تے شامل ہو جاون گیاں پر او عورتاں جیہڑیاں کھیتاں تے گھراں دا باقی کم کردیاں نیں او امور خانہ داری گھر دے کماں دے خانے وچ آ جان گیاں پر قومی اعداد و شمار وچ ایس دا ذکر نئیں ہووے گا۔ مثلاً 1981ء دے اعداد و شمار دے مطابق سارے پاکستان وچ 176 عورتاں زراعت تے لائیو سٹاک لئی کم کردیاں سن۔ ظاہر اے صرف 176 عورتاں دے واسطے زراعت تے لائیو سٹاک دے حوالے نال کوئی پروگرام تے بنن توں رہیا۔ ایس لئی نہ تے ایہناں واسطے کوئی فنڈ رکھے جان گے تے نہ ای کوئی تربیت دا پروگرام بنے گا۔ ایس لئی پنڈاں دیاں عورتاں کول زراعت دے حوالے نال کوئی تربیت دے پروگرام تے قرضے دی سہولت میسر نئیں ہوندی تے نہ ای او ٹیکنالوجی دے حوالے نال کوئی استفادہ حاصل کر سکدیاں نیں۔

زمین دی ملکیت مرداں دے ناں تے ہوندی اے عورتاں نوں اکثریاں تے اوناں دا حصہ نئیں دتا جاندا ایاں فیر جیہڑی زمین اوناں دے نام تے ہوندی اے اوس تے مرداں دا کنٹرول ہوندا اے۔ لہٰذا قرضے دی سہولت واسطے جیہڑی زمین دی ملکیت دی ضمانت چاہیدی ہوندی اے او نئیں ہو سکدی تے قرضے تیک اوناں دی پہنچ نئیں ہوندی۔

جداں جداں شاملات طاقتور لوکاں دے قبضے وچ آوندی جار ہی اے۔ عورتاں دی اوس تیک پہنچ ختم ہو رہی اے۔ پینے والے پانی' ایندھن تے چارے دیاں لوڑاں جیہڑیاں کافی حد تیکر ایہناں شاملات نال پوریاں ہو جاندیاں سن او ہن نئیں ہو سکدیاں کیوں جو ہر

جگہ ہن کوئی نہ کوئی قبضہ گروپ موجود اے ایس نال عورتاں واسطے ذرائع ہور وی گھٹ ہون لگ پئے نیں۔

عالمی تجارتی معاہدے جیس طراں SAP تے GATT وغیرہ جیہڑے IMF تے عالمی بینک ساڈے تے لاگو کر رہے نیں اوناں نال وی پنڈاں دی زندگی تے زور دتا جاندا اے کہ آمدن ودھایئے تے خرچ گھٹ کریئے۔ یعنی برآمدات ودھایئے تے درآمدات گھٹ کریئے۔ ویکھن وچ تے اے مشورے بڑے معقول نظر آوندے نیں۔ پر اگر ایس دا تفصیلی جائزہ لیا جاوے تے ایہہ سب توں زیادہ اک چھوٹے کسان تے غریب گھرانیاں تے اثرانداز ہوندے نیں۔ مثلاً" جدوں خرچیاں نوں گھٹ کرن دی گل ہوندی اے تے اوہدے واسطے ایچ اے پئی کہ جیہڑیاں کساناں نوں مراعات ملدیاں نیں او گھٹ کر کے ٹیکس ودھا دتے جان' مزید ایہہ کہ جدوں ساڈی حکومت خرچے گھٹ کرن تے آوندی اے تے جیہڑے شعبے' محکمے متاثر ہوندے نیں او تعلیم' صحت یا سماجی فلاح دے نیں۔ لہٰذا غریب لوک جنہاں دیاں بنیادی لوڑاں ای پوریاں نئیں ہوندیاں اگر اوہناں تے ہور دباؤ پئے گا تے اوہناں دی معاشی حالت ہور خراب ہو جاوے گی۔

ایس دے علاوہ برآمدات ودھان واسطے آمدن کمان والیاں فصلاں دی کاشت ودھائی جا رہی اے تے جدید ٹیکنالوجی استعمال کیتی جا رہی اے۔ جیس نال گھٹ افرادی قوت دی لوڑ پیندی اے۔ لہٰذا زیادوں توں زیادہ بہتے توں بہتے مزارعے بے دخل کیتے جا رہے نیں۔ مرد تے کھیتاں وچ مزدوری کر لیندے نیں یا فیر شہراں ول چلے جاندے نیں۔ پر عورتاں دی جیہڑی پیداواری کمان وچ اہمیت سی گھٹ ہو گئی۔ لیکن ایس دا مطلب ایہہ ہرگز نئیں اے کہ اہمیت دے نال نال اوہناں دا کم وی گھٹ ہو گیا اے عورتاں نے خانداناں نوں بہرحال فاقیاں توں بچانا اے۔ ایس واسطے اوناں نوں پاویں چار چار میل دور جا کے ایندھن لیاونا پئے یا کمان دے انتظام لئی مزدوری کرنی پے رہی اے ایس نال عورت تے کم دا ہور وزن پے گیا اے تے جیہڑا خوراک دا تحفظ سی اوہ وی ختم ہو گیا اے۔

ایس دے علاوہ (General Agreements on Trade and Tarrif. GATT) دے حوالے نال آزاد تجارت دی گل ہوندی اے۔ ایہہ کہیا جا رہیا اے کہ 2003ء تیک تجارت نوں آزاد کرنا ہوئے گا۔ یعنی کہ درآمدات تے برآمدات تے کوئی بندش نئیں ہووے گی۔ ایس نال زراعت دا او شعبہ جیہڑا بین الاقوامی سطح تے مقابلہ نئیں کر سکدا بالکل تباہ ہو کہ رہ جائے گا تے

ایس دا اثر دیہی علاقیاں وچ بہت منفی ہووے گا۔ اوتھے روٹی دی ہور کمی ہون دا امکان ایہے تے ایس نال دیہی پنڈاں دی خود کفالت' بری طراں متاثر ہوئے گی۔ خوراک اگر سستی ہووے گی تے ایس نوں خریدن لئی پیسیاں دی لوڑ ہووے گی۔ پر ضروری نئیں کہ سب کول روزگار ہووے تے مرداں نوں شہراں وچ جا کے کم لینا پئے گا۔ لہٰذا جیہڑا اک دم بوجھ اے اووی گھراں دیاں عورتاں تے پئے گا کہ کسے طراں خاندان نوں فاقیاں توں بچایا جا سکے۔ ایہہ ہن وی ہو رہیا اے لیکن مستقبل وچ ایہہ ہور ودھن دا امکان اے۔

ایس دے علاوہ ذہنی حق ملکیت (Intellectual Property Rights) دی وی گل ہوندی اے۔ جیہڑا بیج مغربی ملکاں نے دریافت کیتا اوس تے اوناں دی مہر لگ جاوے گی۔ پہلے تے ایہہ بیج سنبھال کے رکھ لیا جاندا سی تے نویں فصل وچ اوہی بیج کم آوندا سی۔ پر ہن ایس دے استعمال لئی پیسے دینے پین گے۔ کیوں جو ایہے مغربی ملکاں دا دریافت شدہ بیج ہووے گا۔ جدید ٹیکنالوجی دے نال نال کیمیائی کھاداں تے کیڑے مار دوائیاں دا اندھا دھند استعمال ساڈے ماحول تے صحت تے منفی اثر چھڈ رہیا اے۔ پودیاں تے کیمیائی دوائیاں چھڑکیاں جاندیاں نیں۔ چونکہ عورتاں کپاہ چنن دا کم کردیاں نیں' لہٰذا عورتاں تے ایہناں دوائیاں دا براہ راست اثر ہوندا اے۔ ایہناں پودیاں نوں چھون لئی تے آلودہ پانی دے استعمال نال جیہڑا پینے تے فصلاں واسطے استعمال ہوندا اے۔ عورتاں تے بچے شدید متاثر ہو رہے نیں۔ ایسے توں متاثر عورتاں معذور بچیاں نوں جنم دے سکدیاں نیں۔ اک ہور بہت ای بنیادی چیز ایہہ کہ عورتاں ای اناج نوں جمع کردیاں نیں تے ایس دی حفاظت وی کردیاں نیں۔ پنجاب وچ کیڑے مار دوا دے طور تے پارے نوں ریت وچ ملا کے چھڑک دتا جاندا اے۔ پارہ وچ کیوں جو حل پذیری نئیں ہوندی کہ زمین تے سٹن نال غائب ہو جاندا اے۔ ایہہ ہولی ہولی زمین تے جم دا اے تے ایس طراں ایہہ پانی دے ذرائع وچ چلا جاندا اے۔ ایہہ اک بہت ای خطرناک گل ایہے تے انسانی' حیوانی تے نباتاتی زندگیاں تے ایہدے بہت خراب اثرات ہون گے۔

دیہاتی عورتاں نوں لائیوسٹاک تے پولٹری دے بارے وچ وی تربیت دین دی لوڑ اے۔ ایس سلسلے وچ باقاعدہ تربیتی کورس ہونے چاہیدے نیں۔ کوشش ایہہ کرنی چاہیدی اے کہ ایہہ کورس شہراں دی بجائے اوہناں دے اپنے قریبی علاقیاں وچ ہون۔ تاجوں زیادہ توں زیادہ عورتاں دی شمولیت نوں یقینی بنایا جا سکے۔

ایہناں مسئلیاں دے حل لئی مندرجہ ذیل نقاط تے غور کیتا جا سکدا اے۔

حکومت دے منصوبیاں تے پالیسیاں وچ عورتاں دے فائدے دا خیال رکھیا جاوے تے نالے اوہناں دے کم نوں تسلیم کیتا جاوے۔ جیہڑا کہ خاندان دی آمدنی تے بقالئی بہت اہمیت دا حامل اے۔ جدوں تیک عورتاں دے واسطے منصوبے تے پروگرام نئیں بنائے جان گے ترقی دی حکمت عملی کامیاب نئیں ہو سکدی۔ ہن تیک ایس سلسلے وچ جیہڑی پیش رفت ہوی اے او کجھ اینج اے پئی کہ ستویں پنج سال دے منصوبے وچ عورتاں دا ذکر بالکل نئیں سی۔ پر اٹھویں منصوبے وچ اک لائن آگئی کہ عورتاں دی شمولیت دی حوصلہ افزائی کیتی جاوے گو کہ ایہہ بہت معمولی گل اے پر اوس توں مزید اگے ودھیا جاوے تے ہر تھاں ایہہ مسئلے چکے جان تے گل کجھ بن سکدی اے۔

حکومت جدوں رہائشی یا زرعی منصوبیاں دے حوالے نال زمین تقسیم کردی اے تے زمین دی نامزدگی وچ شوہر دے نال نال بیوی دے ناں تے وی زمین ہونی چاہیدی اے۔ او گھر جنہاں وچ عورتاں سربراہ نیں تے اوہی کما کے لیاوندیاں نیں اوتھے زمین اوناں دے ناں ای ہونی چاہیدی اے۔ ایس دے علاوہ ایس گل نوں یقینی بناونا چاہدا اے کہ جیہڑی زمین عورتاں دی ملکیت اے۔ او کسے دباؤ وچ آئے بغیر اوس تے اپنا حق سمجھن۔

قومی اعداد و شمار تے منصوبہ سازی دی دستاویز وچ دیہاتی عورتاں دے کم دے بوجھ نوں تسلیم کرنا چاہیدا اے۔ مرداں تے عورتاں دے بارے وچ علیحدہ علیحدہ اعداد و شمار ہونے چاہیدے نیں۔

زراعت دے حوالے نال ایہہ جانن دی لوڑ اے کہ عورتاں ایس وچ کی کردار ادا کردیاں نیں تاجوں ایس نوں سامنے رکھ کے عورتاں نوں زرعی پروگراماں وچ شامل کرن لئی لائحہ عمل بنایا جا سکے۔

دیہاتی عورتاں دے روایتی علم تے تجربیاں نوں کٹھا کیتا جانا چاہیدا اے تاجوں سائنسی تے منصوبے ساز ادارے ایس علم نوں اپنی منصوبہ سازی وچ استعمال کر سکن۔

پیداوار دے ودھن نال دیہی عورتاں دی آمدن ودھے گی تے اوہناں نوں مالی وسائل حاصل ہون گے۔ ایس لئی ضروری اے کہ ایہناں نوں ایہہ معلومات دتیاں جان کہ اوتھے سرمایہ لگان، قرضے کیتھوں لبن تے جدید ٹیکنالوجی کداں استعمال کرن۔

حکومت پانی دی فراہمی دے پروگراماں تے منصوبیاں دے بارے مقامی گروپاں دا تعاون حاصل کرے۔ عورتاں دی شمولیت دی ضمانت دیوے تاجوں لوکاں دا حق استعمال بحال کیتا جا سکے۔

غریب دیہاتی عورتاں دا انحصار جنگلاں تے اے۔ جنگلات دی انتظامی کمیٹی وچ اوہناں دی 50 فیصد تک نمائندگی ہونی چاہیدی اے۔ ایس دے علاوہ شجرکاری دے کم وچ عورتاں دے گروپاں دی رائے لئی جاوے تے ایہناں توں حاصل ہون والی معلومات نوں محکمہ جنگلات دے تحقیقی پروگراماں وچ شامل کیتا جاوے۔

نویں بین الاقوامی تجارتی نظام SAP تے GATT وغیرہ دے بارے معلومات پھیلان دی لوڑ اے تاکہ لوکاں نوں اوہدے منفی اثرات دا پتہ لگ سکے تے سیاسی دباؤ نال مقامی تے بین الاقوامی سطح تے SAP تے GATT دے منفی اثرات نوں گھٹ کرن دی کوشش کرنی چاہیدی اے۔ ایس دے علاوہ قومی سطح تے ایہج دے قانون بنان توں روکیا جاوے جیس نال ذہنی حق ملکیت دے ذریعے ساڈے زراعت دے شعبے نوں کنٹرول کیتا جاوے گا۔

ایہناں سب مسلیاں دے حل کرن تے مستقبل لئی کوئی مثبت لائحہ عمل بنان لئی عورتاں نوں خاص طور تے غریب تے پنڈ دیاں عورتاں نوں منظم ہون دی لوڑ اے۔ اجتماعی اکٹھے عمل نال ای عورتاں دی آواز سنی جاوے گی تے ایہناں تیک تربیت دے کورس پہنچانا آسان ہووے گا۔ ایس توں علاوہ قرضے دی سہولت لئی وی ایہہ گروپ ضمانت دے سکے گا۔ ایہہ گروپ عورتاں دے دوجے سماجی مسئلے وی حل کر سکدے نیں۔

ماحولیات تے نقل مکانی

نفیسہ شاہ

ماحول یا ماحولیات دا نظریہ جدوں عالمی سطح تے متعارف ہویا تے اے نظریہ ایس نظام دے خلاف سی جیہڑا دنیا دے قدرتی وسیلیاں نوں دھڑا دھڑ پیسے وچ بدل رہیا سی۔ او نظام جیس دے نتیجے وچ ترقی دے ماڈل نیں جتھے تھوڑے مسئلے سنوارے نیں اوتھے بہت سارے مسئلیاں نوں جنم وی کیتا اے۔ غربت بے روزگاری تے اک پاسے' ایس دے نال نال ساڈی ثقافتی علم تے عقلمندی تے ساڈے اپنے علماں دے ذخیرے وی مک رہیے نیں۔ بدقسمتی دے نال ماحولیات دا نظریہ وی ایسے نظام دا حصہ بن چکیا اے۔ ایس نظام وچ شامل معاشی ماڈل جیہڑا ماحولیات دے استحصال نال وجود وچ آوندا اے۔ اوہ اک ایسے معاشرے نوں جنم دیندا اے جیہڑا طبقاتی فرق نوں ہور ابھاردا اے۔ سارے قدرتی وسائل سرمایہ داراں تے فوجی ڈھانچے کول ہوندے نیں۔ جدوں کہ قدرتی وسائل دے گھٹن نال غریب لوک زیادہ متاثر ہوندے نیں۔ بین الاقوامی سرمایہ داری نظام وچ اوہ آزاد تجارتی پالیسیاں وی شامل نیں جیس دے تحت مشرقی ممالک دے وسائل مغرب وچ جارہے نیں تے جیس نال ساڈے چھوٹے چھوٹے کاشتکار تے صنعت کار ہمیش لئی مک سکدے نیں۔

اج کل ماحول دے تحفظ نوں عالمی سطح تے بہت دھوم دھام نال منایا جاندا اے۔ فیر ایس نظریئے دی مقصدیت اوس دن مک گئی سی جدوں Sustainable Development یا پائیدار ترقی دی اصطلاح ایجاد ہوئی سی۔ ایس دا مطلب اوہ ترقی اے جیہڑی ساڈی آون والی نسل دے وسائل نوں نہ مکا دیوے۔ پائیدار ترقی دا پس منظر انج اے پئی دنیا دے لیڈراں نے جدوں ویکھیا کہ ہون دا نظام کجھ لوکاں دے ذاتی فائدے واسطے عام لوکاں دے طور طریقے تے اوناں دی زندگیاں دا خاتمہ کر رہیا اے تے اوناں نے آکھیا کہ ایس نظام نوں ایہہ چلان گے۔ فیر پائیدار ترقی دی اصطلاح نوں سامنے لایا گیا۔ ماحولیات دے واسطے کم کرن ایجنسیاں

تے این جی اوز ایس پائیدار ترقی نوں چنگاں سمجھ کے کم کر رہیاں نیں۔ ایس وچ آئی یو سی این 'یو این ای پی تے ساڈی اپنی این جی اوز دی شامل نیں۔ وسائل ہن وی بین الاقوامی سطح تے گھٹ ہو رہے نیں۔ طاقت ور تے امیر ملک ایہہ چاہندے نیں کے غریب ملک اپنے ماحول تے وسائل دا سانبھ کرن۔ تاجوں اوہ وسائل امیر ملکاں واسطے استعمال ہو سکن۔ ایتھے گل کرن دا ایہہ مقصد اے پئی پائیدار ترقی سرمایہ داری نظام دا متبادل ہونا چاہیدا اے نہ کہ ایس دا اک حصہ۔ ایس نظام وچ رہندے ہوئیاں پائیدار ترقی دی گل نئیں ہو سکدی۔ ماحولیات دا مسئلہ عالمی نوعیت دا اے۔ لیکن جدوں وی بین الاقوامی سطح تے ایس مسئلے تے گل ہوندی اے تے کیونکہ وڈے ملک غریب ملکاں دی مدد کردے نیں لہٰذا اونہاں تے تجویزاں وی ٹھونس دے نیں۔ جدوں ریو کانفرنس ہوئی تے اوس وچ اے نظریہ پیش کیتا گیا کہ جیہڑا آلودگی کرے اوہ ای بھرے۔ ایتھے اے گل صاف ہو جاندی اے کہ ترقی دے تصور دے تحت آلودگی پیدا کرن دا سارا الزام غریب مشرقی ملکاں نوں دتا جاندا اے۔ کہیا اے جاندا اے کہ غریبی ایناں لوکاں نوں مجبور کر دیندی اے کہ اوہ درخت کٹن تے روزگار دے ایسے طریقے استعمال وچ لیاون جیہڑے ماحول نوں تباہ کرن۔ جدوں کہ ایس ضمن وچ سرمایہ داری نظام یا فوج دے ذریعے جیہڑا ماحول متاثر ہوندا اے تے نیو کلیائی مواد سٹیا جاندا اے ایس نوں نظر انداز کردتا جاندا اے۔ نو آبادیاتی نظام دے تحت جیس طراں مشرقی ملکاں دے وسائل اوناں دی زراعت تے روایتی علماں نوں تباہ کیتا گیا۔ ایس دے تحت ایہہ اصول مسئلے دا حل نئیں کیوں جو ایہہ سب اوس نظام دا حصہ اے جیہڑا وسائل نوں پیسے وچ بدل دیندا اے۔

ایس توں علاوہ اے ماحول اک انڈسٹری بن چکیا اے۔ اوہی ملٹی نیشنل جیہڑی پہلے کیڑے مار دوائیاں تے کیمیائی کھاداں وغیرہ بنان دیاں نیں ہن "ماحول دوست" ورگیاں اصلاحات سامنے لیا رہیاں نیں۔ یعنی پہلے اے نظام مسئلے پیدا کردا اے تے فیر اوسے دے حل لب کے سرمایہ بناندا اے۔ اوہ ای معاشی ماڈل اے ایس وچ کوئی تبدیلی نئیں آئی۔ ایہہ تے عالمی سطح تے مسئلیاں دی نشاندہی سی۔ پر ملکی سطح تے وی ایہہ ای عوامل کم کردے نظر آوندے نیں۔ نجی سرمایہ کاری دا نظریہ جیہڑا بہت پرچار ہو رہیا اے ساڈی مقامی چھوٹی صنعتاں نوں ختم کر سکدا اے۔

جدوں غلط ترقیاتی پالیسیاں دے نال اسی خود غربت پیدا کردے آں تے ایہدے حل

لئی حکومت عالمی بینک تے آئی ایم ایف دے نال سمجھوتہ کر لیندی اے۔ ایس دے نتیجے وچ ہن والے معاہدیاں نال "SAP" تے "GATT" نال اونج تے ایہہ نظر آوندا اے کہ ترقی ہووے گی جیہڑی ہولی ہولی عام لوکاں تک پہنچے گی لیکن ایس نال غربت وچ ہور وادا ہووے گا۔

ساڈی بہتی نظر وڈے وڈے پروگراماں ول ہوندی اے کہ وڈا تھرمل پلانٹ لایا جاوے یا وڈے وڈے ڈیم بنائے جان۔ ایس نال عام لوک تے ہاری جیہڑے اپنی زمیناں نوں چھڈ جاندے نیں اوہ بے گھر ہو جاندے نیں نالے بےروزگاری وچ وی وادھا ہوندا اے۔

ایس دے علاوہ جیہڑے چھوٹے چھوٹے پروجیکٹ منصوبے نیں او لوکاں دیاں ضرورتاں نوں سامنے رکھدیاں ہویاں بندے نیں۔ اہناں وچ مقامی علماں نوں وی استعمال کیتا جاندا اے۔ کجھ ماحولیات تے کم کرن والی این جی اوز وی چھوٹے منصوبیاں تے کم کر رہیاں نیں۔ فیر جدوں وڈے منصوبے آوندے نیں تے اوناں دا خاتمہ کر دیندے نیں۔ ایس توں علاوہ جدوں تیک بنیادی ڈھانچے وچ تبدیلی نئی آئے گی ترقی دیرپا ثابت نئیں ہو سکدی۔ ایس واسطے ترقی پذیر ملکاں نوں چاہیدا اے کہ اپنے مقامی تے روایتی سوچ سمجھ دے ذخیراں توں مدد لین۔ اپنے وسائل تے غور کرن کہ او کس طراں اوناں نوں سانبھ کے رکھ سکدے نیں۔ تاں جو امیر ملک جیہڑے تیجی دنیا دے وسائل دا خاتمہ کرن لگے نیں اوناں نوں کیس طراں روکیا جا سکدا اے۔

نقل مکانی بنیادی طور تے ماحول دے مسئلے دی ای پیداوار اے۔ جنگلاں دے کٹن تے ہور وڈے وڈے ترقی دے منصوبیاں نال جدوں ماحول آلودہ ہوندا اے او سیطراں ای مقامی لوکاں نوں وی اپنی آبائی زمین چھڈ کے روزگار دی تلاش وچ شہراں وچ آنا پسند کردے نیں۔ تے ایدے نال ہور مسئلے پیدا ہوندے نیں۔ لوک کدی وی اپنی مرضی نال اپنی آبائی جگہ نئیں چھڈ دے بلکہ بعض ویلے کسے مشکل یا ہور وجہ دے نال ایسطراں صورتحال ہو جاندی اے کہ اوہ اپنی جگہ چھڈن تے مجبور ہو جاندے نیں۔ نقل مکانی سرمائے دی نقل و حمل دے نال نال چل دی اے لوک اوتھے جاندے نیں جتھے اوناں نوں روزگار ملے یا فیر ملن دی امید ہووے۔ اج تھائی لینڈ وچ جسم فروشی اک صنعت بن گئی اے۔ پر ایس دی وجہ ایہہ ہی اے کہ 1950ء دی دہائی وچ جدوں اوتھے زرعی اصلاحات ہوئیاں تے وڈے وڈے منصوبے لگے تے عورتاں دیاں زمیناں اوناں کولوں چھٹ گئیاں۔ شہراں وچ جا کے اوناں

نوں پیسے کمان دا اک ای ذریعہ نظر آیا تے او جسم فروشی سی۔ بعد وچ اوتھے ٹورسٹ والے
وی آ گئے تے ایہہ اک صنعت دی وانگ بن گئی۔ اسطراں ساڈے ملک وچ وی لوک پنڈاں
توں شہر دے علاقیاں وچ روزگار واسطے آوندے نیں۔ تے کراچی دیاں سڑکاں تے آ کے فقیر'
منگن والے بن جاندے نیں۔ ایہہ سب اوس نظام دا نتیجہ اے جیہڑا لوکاں نوں گھر توں بے
گھر کردا اے۔ بین الاقوامی سرمایہ داری نظام لوکاں نوں بے گھر ہون دا سبب بن دا اے۔
جدوں نویاں مشیناں لگ دیاں نیں تے مزدوراں دا روزگار کھولیا جاندا اے تے اوہدوں
روزگار واسطے اوہ بے گھر ہو جاندا اے۔

اج کراچی تے پاکستان وچ اندازے نال ڈیڑھ لاکھ بنگال دے لوکی واس دے نیں۔
تے کہیا ایہہ جاندا اے کہ ایہناں نوں جہازاں وچ بھر کے واپس بھیج دو۔ پر ایہہ کوئی حل
نئیں کیوں جو ایہہ ہی لوک فیر واپس آ جاون گے۔ لہٰذا ایس گل دی لوڑ اے کہ نقل مکانی
نوں بین الاقوامی سطح تے تسلیم کیتا جاوے۔ نقل مکانی تے بہرحال ہووے گی۔ اگر ایہنوں
تسلیم نئی کیتا جاندا تے ایہدے نال کئی خرابیاں پیدا ہوندیاں نیں۔ مثال دے طور تے غیر
قانونی عورتاں نوں خریدنا تے ویچنا۔ جسم فروشی حتیٰ کہ ہر طراں دے غیر قانونی کم ہوندے
نیں۔ ایس ضمن وچ اک مفروضہ اے کہ ساڈے ملک وچ جیہڑے مہاجر آوندے نیں اوہ
ساڈے مقامی وسائل نوں تباہ کر رہے نیں۔ لیکن اگر ایسی کسے وی ملک دی معیشت نوں
ویکھیئے تے مہاجر ہر جگہ نیں تے مقامی لوکاں وچ مقابلہ وی پیدا ہوندا اے۔ مثال دے طور
تے بنگالی مچھیرے تے سندھی مچھیریاں وچ اک مقابلہ چلدا اے۔ پر وڈے پیانے تے ایہہ
نئیں ہوندا۔ ایس توں وکھ نقل مکانی نوں قانونی تحفظ دے دتا جاوے تے اوہناں دے لئی
لائسنس دے دتا جاوے تے اوہناں دی نقل و حرکت تے کنٹرول رکھیا جا سکدا اے۔

لہٰذا ماحولیات دی خرابی تے دولت دی غیر مساوی ونڈ نال جتھے ہور بہت سارے
مسئلے پیدا ہوندے نیں اوتھے نقل مکانی وی ایس دا اک حصہ اے تے نالے نقل مکانی نوں
ماحولیات دے پس منظر وچ ویکھن دی لوڑ اے تاجوں ایس مسئلے دا کوئی حل کڈیا جا سکے۔

دوجا حصہ

عورتاں تے دباؤ دے نظام
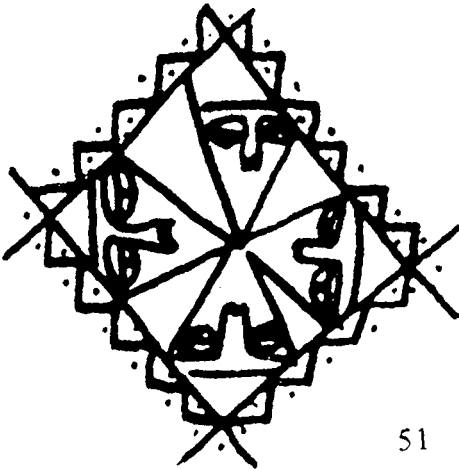
عورتاں دے حقوق تے انسانی حقوق

نسرین اظہر

تاریخ ایس گل دی گواہ اے جدوں تک نجی ملکیت دا تصور نئیں سی آیا تے زمین قبیلے دی سانجھی ملکیت ہوندی سی اوس ویلے کوئی وی بندہ بھکا نئیں سی رہندا کیوں جے زمین دی پیداوار تے ہر کم کرن والے دا حق ہوندا سی۔ جدوں نجی ملکیت دا خیال آیا تے اوہ اپنے نال ای جاگیرداری تے پدرشاہی نظام وی لے کے آیا۔

ا۔نہاں جاگیرداراں نے نہ صرف غلاماں نوں اپنے قبضے وچ کیتا نالے اوناں کولوں جبرا" کم وی لیتا' جدھے وچ مرد تے عورت دونویں شامل سن۔ او لوک ورھیاں توں زمین تے رہ رہے سن' تے ایدھے توں کافی فائدہ چکدے سن۔ اوناں لوکاں نوں زمیناں توں باہر کڈ دتا تے نالے اوناں نوں اوناں دے بنیادی حق توں وی محروم کر دتا۔

ایس نظام توں پہلاں عورتاں دی بڑی عزت تے وڈیائی ہوندی سی کیوں جے اوناں وچ دی خوبیاں سن جیویں اوہ زمین تے کم کردیاں سن' کاشتکاری کردیاں سن تے ایدے نال ای او سارے کم کردیاں سن جیہڑے بندے کردے سن۔ تے ایدھے نال ای اک نوئیں نسل نوں ترقی دیندیاں سن۔ ایس ای پاروں جدوں قبیلیاں وچ وڈھے وڈھے فیصلے کیتے جاندے سن تے اوہدے وچ عورتاں دی گل نوں بڑی اہمیت دتی جاندی سی۔ پر نجی ملکیت تے پدرشاہی نظام دا سب توں زیادہ نقصان عورتاں نوں ہویا جناں نوں باہر دی کھلی فضاء توں کھچ کے گھر دی چار دیواری وچ بند کر دتا گیا تے عورتاں دی آزادی نوں پوری طراں بند کرن لئی رسم تے رواج استعمال کیتے نالے مذہب وی استعمال کیتا گیا۔

صدیاں توں چلدا آریا سی کئی مذہباں جنہاں وچ عیسائیت' یہودیت تے اسلام دے کئی دانشوراں تے فلسفیاں نے عورتاں تے غریب لوکاں لئی آواز اچی کیتی تے کوششاں کیتیاں تاں جو اوناں نوں انصاف مل سکے۔ تے نالے لوکاں وچ اے احساس جگایا جاوے کہ لوکاں دی بہتی تعداد اک مراعات یافتہ اقلیت گروپ دے ہتھ وچ اے تے جیدی وجہ نال نہ

تے اوناں دے کوئی حقوق ایہے تے نہ ای اوہناں نوں اپنی زندگی تے کوئی اختیار ایہے۔ ایس مسئلے نوں کنیاں سطحاں اتے چکیا گیا ایہے پر بین الاقوامی سطح اتے ایس گل نوں دوجی جنگ عظیم دے بعد وچ منیا گیا اے۔

دوجی جنگ عظیم دے بعد دنیا دے سارے ملک اکٹھے ہوئے تے اقوام متحدہ نوں بنایا اک بین الاقوامی دستاویز تیار کیتی گئی جیہڑی "اقوام متحدہ دی قرارداد برائے انسانی حقوق" اکھواں دی ایہے۔ ایس دی بنیاد اے سی بئی ساری انسانیت 'اوہ پانویں کسے وی مذہب' کسے وی رنگ' کسے وی قوم وچوں ہووے مرد یا عورت ہووے ایناں دے حقوق اکو جیئے نیں تے ایہہ حقوق ا نہاں نوں ہر حال وچ بغیر کسے ونڈ پائے میسر ہوون دی حیثیت نال ملنے چاہی دیے نیں۔ ایس دستاویز وچ زندہ رہن دا حق' پانی دا حق' سیاسی حقوق تے سماجی حقوق وغیرہ دی علیحدہ علیحدہ دستاویزات تیار کیتیاں گیاں۔ پر عورتاں نوں ایہہ احساس ہویا کہ اوناں دی چنگی طرح نال نمائندگی نہیں ہوئی۔ ا نہاں دے مفہوم یا لکھن وچ کتے وی ایس گل دا عکس و یکھن وچ آوندا کہ عورتاں دے نال جیہڑا سلوک ورتیا جاندا ایئے اوہ وی بنیادی حقوق دی پامالی ایہے۔ جنوں قومی تے بین الاقوامی سطح اتے منواون دی لوڑ ایہے۔

1993ء وچ انسانی حقوق اتے ہوون والی ویانا کانفرنس نوں پہلاں کئی غیر سرکاری تنظیماں نے ایس مسئلے نوں چکیا۔ بنکاک دی این جی او قرارداد وچ اے آکھیا گیا ئی عورتاں دے حقوق تے ایناں دیاں حیثیتاں دی پامالی دا ذکر کسے وی انسانی حقوق بنن والی دستاویز دی تحریر یا مواد وچ و یکھن وچ نئیں آوندا۔ خواتین محاذ عمل پاکستان نے وی ایس سلسلے وچ کم کیتا تے کئی تجاویزاں پیش کیتیاں جناں دا مقصد عورتاں دے کم' حقوق تے اوناں دے نقطہ نظر نوں اقوام متحدہ دی دستاویز وچ پیش کرنا سی۔

عورتاں دی تحریک دی کاوش دے سلسلے وچ وی کجھ پیش رفت ہوی تے خاص طور تے عورتاں دے حوالے نال 1979ء وچ عورتاں دے خلاف امتیازی قوانین دے مکن دا کنونشن CEDAW دے ناں توں اک دستاویز بنی۔ ایس دستاویز وچ عورتاں دے نال ہوون والی نا انصافیاں دے خلاف آواز چکی گئی تے عورتاں دے حقوق نوں انسانی حقوق دے زمرے وچ لایا گیا۔ ایس ویلے اقوام متحدہ دے ممبر 130 ملکاں نے اینوں منیا پر اجے تیکر انسانی حقوق دے حوالے نال بنن والی دستاویزات وچ ایہہ ساریاں توں بہتی مشکل دستاویز آکھی گئی اے۔ کیوں جے ایس بارے چوکھا جھگڑا و یکھن وچ آوندا اے۔

اجے تیکر کنیاں ملکاں نے ایس دستاویز اتے دستخط کتے نیں پر تقریباً ہر ملک نوں ایس تے کجھ نہ کجھ اعتراض اے۔ فیروی مغربی ملکاں نوں تھوڑے بہت آزاد منیا جاندا اے اوناں دا ایس شق اتے ویر اے کہ عورتاں تے مرداں نوں اکو جیہے کم دی اکو جیہی مزدوری ملنی چاہی دی اے۔ مسلمان ملکاں تے کجھ دوجے ملکاں دیاں عورتاں دیاں زندگیاں دے بارے جیہڑیاں شقاں نیں اوناں تے تنقید کیتی اے۔ ایدھے وچ اک چنگی گل ایہہ وے کہ کوئی اک وی اجیہی شق نئیں جیہدے اتے ساریاں مسلمان ملکاں دا اکٹھ ہووے کہ ایہہ شریعت دے خلاف اے۔

پاکستان وچ اج کل CEDAW دے حوالے نال بڑی گل بات ہوندی پئی اے تے ایہہ آکھیا جا رہیا اے کہ عورتاں تے ہوون والی چوتھی کانفرنس توں پہلاں پاکستان نوں CEDAW اتے دستخط کرنے پین گے۔ پر ایہہ گل وی سنن وچ آئی اے کہ پاکستان دستخط کرے گا پر شق نمبر 2F جدھے وچ آکھیا گیا کہ عورتاں دے خلاف جیہڑے وی تفریق دے قوانین نیں حکومت یاں تے اوناں وچ تبدیلی کرے گی یاں فیر اوناں نوں ختم کرے گی۔ ایس گل اتے حکومت نوں اعتراض اے۔ ایہہ چنگی چوکھی فکر والی گل اے کیوں جے پاکستان وچ کنے اجیہے قانون نیں جیہڑے عورتاں دے خلاف استعمال کتے جاندے نیں۔ ایسے دستاویز دی شق نمبر 15 وچ ایہہ آکھیا گیا اے کہ مرد تے عورت قانونی طور تے اکو جیئے نیں' ایدھے توں ودھ ایہہ وی کہ تجارتی محکمیاں تے کاروبار وچ مرد تے عورت دے نال اکو جیہا سلوک ورتیا جائے گا۔

اونج تے سارے جاندے نیں کہ قانون شہادت جیہڑا کاروباری کماں وچ ورتیا جاندا اے ایدھے وچ نا برابری تے نا انصافی دا عنصر اے۔ پر ایس شق اتے حکومت ولوں کوئی اعتراض نہیں کیتا گیا۔ ایہہ اک طراں دا تضاد حکومتی سطح اتے نظر آوندا اے۔ کیوں جے کوئی وی شق اجیہی نئیں جنوں سارا ملک شریعت دے خلاف سمجھے۔ ایس لئی پاکستانی حکومت واسطے اک موقع اے کہ اوہ جرات مندانہ قدم چکدے ہوئے ایس دستاویز اتے بغیر کسے وی اعتراض دے دستخط کر دیوے۔

جتھے تیک CEDAW دی گل اے تے ایہہ دستاویز خاص طور تے عورتاں لئی بنی اے پر ایس گل دی شناخت کہ سارے مسئلے عورتاں دے مسئلے نیں سب توں پہلاں ویانا کانفرنس 1993ء وچ کیتی گئی جدوں عورتاں دے حقوق دی گل منظر عام تے لیاوندی گئی۔

1993ء وچ ویانا وچ اقوام متحدہ دے تحت اک بین الاقوامی کانفرنس ہوی تے اوتھے ایہہ منیا گیا کہ عورتاں دے حقوق بنیادی انسانی حقوق دا حصہ نیں۔ یعنی صحت، تعلیم، روزگار تے دوجے معاملیاں وچ عورتاں دے نال غیر مساوی رویئے نوں و یکھیا گیا تے ایہنوں وی انسانی حقوق دی خلاف ورزی تسلیم کیتا گیا۔ دوجی اہم گل ایہہ ہوی کہ عورتاں دے نال گھراں وچ تے خانداناں وچ تشدد نوں پچھانیا گیا تے ایس گل نوں منیا گیا کہ حکومت نوں گھریلو تشدد اتے وی جواب دہ ہونا چاہی دا اے۔

کیوں جے عورتاں دے نال زیادہ تر زیادتی تے مار پیٹ گھراں دے اندر ای ہوندی اے ایس لئی حکومت دا کم اے کہ انہاں نوں تحفظ دتا جاوے تے اجیہا نظام بنایا جاوے کہ جیہڑے لوک عورتاں نال زیادتی کرن پانویں اوہ اوہناں دے گھر دے بندے ہون اناں نوں سزا دتی جاوے۔ گھر وچ تشدد دا مسئلہ بین الاقوامی مسئلہ اے ہر ملک، مذہب تے طبقے وچ عورتاں لئی اک بہت وڈی جت سی کہ عورتاں نوں تحفظ مہیا کرن واسطے حکومت دی ذمہ داری نوں منیا گیا۔

ویانا قرارداد وچ جیہڑی تیجی اہم گل کیتی گئی اوہ ایہہ سی کہ جنگ تے مسلح اختلافات دے وچ عورتاں دے نال جیہڑی زیادتی کیتی جاندی اے، اونوں وی ریاست دی ذمہ داری سمجھیا جاوے۔ تاریخ ایس طراں دے قصیاں نال بھری ہوئی اے جتھے جنگاں دے دوران عورتاں نوں اکٹھے آبرو ریزی، زنا دا نشانہ بنایا گیا۔ جیویں کشمیر تے بوسنیا وچ ہو رہیا اے یا جیویں ساڈی فوج نے بنگلہ دیش وچ کیتا۔ ایہہ ساری ریاست دی ذمہ داری ہوندی اے کہ اوہ ایس طراں دے جرماں دے خلاف قدم چکے۔ ایہہ اوناں اقدامات دا کجھ جیہا جائزہ سی جیہڑا کہ بین الاقوامی سطح اتے ہویا تے اوناں اتے ہور کم ہوندا پیا اے۔ پر ایہہ گل دماغ وچ ہونی چاہی دی اے کہ کلی دستاویز بنا دین یا قرارداد منظور کر دین نال مسئلہ حل نہیں ہوندا تے نہ ای ایہہ گل پکی ہو جاندی اے کہ بنیادی حقوق دی پامالی نئیں ہووے گی۔ یا لوکاں نوں انصاف مل جاوے گا۔ بین الاقوامی سطح تے نجی سطح اتے وی کئیاں معاملیاں وچ ذاتی مفاد دا عنصر و یکھن وچ آوندا اے جیہڑا اکثر بنیادی حقوق اتے قبضہ کر دیندا اے۔

امریکہ اپنے آپ نوں انسانی حقوق دا علمبردار اکھواندا اے۔ انسانی حقوق دے حوالے نال ایدا اپنا ریکارڈ انہاں چنگا نئیں۔ مثال دے طور تے اوتھے وڈے پیانے اتے موت دی سزا دتی جاندی اے۔ ایس ویلے تقریباً 2 ہزار لوک جیہڑے جیلاں وچ موت دا

انتظار کردے پئے نیں۔ ایس توں علاوہ جدوں ضیاء الحق دا دور سی تے پاکستان وچ خاص طور تے عورتاں دے حقوق دی پامالی ہو رہی سی اودوں امریکہ ولوں انسانی حقوق واسطے کوئی آواز نہ آئی۔ ایدھے وچ امریکہ دا اپنا ذاتی مفاد لکھیا ہویا سی۔ اوہ افغانستان وچ سوویت یونین دے نال لڑائی کر رہیا سی تے اوس ویلے اوہ ساڈی حکومت نوں وگاڑ نئیں سکدا سی۔ ایس لئی انہاں نے ایس گل توں کن لوکا لے کہ پاکستان وچ لوکاں دے حقوق پامال ہو رئے نیں۔

اقتصادی حقوق وی بنیادی حقوق دا اک ضروری حصہ نیں ہر انسان لئی خوراک تے روزگار دا تحفظ ہووے پر جیہڑا نواں بین الاقوامی معاشی نظام اے ایس دے تحت تیجی دنیا دے ملکاں وچ غربت تے بے روزگاری دا وادا ہوندا پیا اے۔ ایس لئی انسانی حقوق نوں نوئیں بین الاقوامی سرمایہ دارانہ نظام دی روشنی وچ ویکھن دی لوڑ اے۔

پاکستان دے حوالے نال جے کجھ جیہا جائزہ لیا جاوے تے ایتھے کئی ایسے قوانین نیں جنہاں نوں ٹھیک کرن دی لوڑ اے تے ایہہ قوانین جیہڑے خاص طور تے عورتاں دے خلاف ورتے جاندے نیں مثلاً "حدود آرڈیننس' قانون شہادت وغیرہ انہاں نوں وی بنیادی حقوق دی روشنی وچ ویکھن دی لوڑ اے۔ ایدھے توں علاوہ گھریلو تشدد تے وی وڈے پیانے تے کم ہونا چاہی دا اے۔ ہر روز سنن وچ آوندا اے کہ عورتاں سڑ کے مر گئیاں یا چلہا پھٹ گیا تے ایس حوالے نال ایسے قوانین کڈنے چاہی دے نیں جیہڑے انہاں عورتاں نوں تحفظ دے سکن۔ تے اگر گھراں وچ تحفظ نئیں ملدا تے اجیہی پناہ گاہواں ہون جتھے ایہہ عورتاں رہ سکن۔

سب توں بہتی لوڑ ایس گل دی اے کہ انسانی حقوق نوں ملکی تے بین الاقوامی سطح اتے جانچیا جاوے۔ جیس طراں ایشیا تے بحرالکاہل دے ملکاں نے نومبر 1993ء نوں ملیلا قرارداد وچ ایہہ محسوس کیتا کہ کمیونٹی دے حقوق بارے بہتی بحث نئیں کیتی گئی۔ کمیونٹی دے حقوق نوں دوبارہ انسانی حقوق دے زمرے وچوں کڈ کے ویکھن دی لوڑ اے۔ مثال دے طور تے ایہہ ویکھنا اے کہ کسے انسان نوں ایہہ حق اے کہ اوہ تشدد کرے یا فیر تشدد بناوے اگر ایس توں معاشرے نوں یا عورتاں نوں نقصان ہوندا اے۔

اجتماعی طور تے وی لوکاں دے بنیادی حقوق دی پامالی ہوندی پئی اے انہاں اتے وی غور کرن دی لوڑ اے مثلاً "اسلام آباد وچ زمین دی ترقی دے نام اتے جیہڑے لوک اوتھے صدیاں توں آباد سن اوناں نوں بے دخل کیتا جا رہیا اے تے چھوٹے چھوٹے

معاوضے دے کے کتے ہور جگہ دتی جا رہی اے۔ کی حکومت تے طاقت ور طبقے نوں ای ایہہ حق حاصل اے کہ اوہ چھوٹے چھوٹے معاہدیاں دے بدلے لوکاں دی آبائی جگہ تے قبضہ کرن۔

ایسے طراں ساڈے شمالی علاقیاں توں تعلق رکھن والے قومی تے صوبائی اسمبلیاں دے ممبر جنگلات کٹ کے ویچ دیندے نیں جیس دی وجہ نال کنیاں لوکاں دیاں زندگیاں تے اثر ہوندا اے۔ ایہہ لوکاں دے اجتماعی حقوق دی خلاف ورزی اے۔ تے اجتماعی طور تے جدوں لوکاں نال زیادتی ہوندی اے تے ایدھے وچ مرد تے عورت دونویں شامل ہوندے نیں۔

ایس لئی جدوں بنیادی حقوق انسانی دی گل ہوندی اے تے ایس نوں ہر زاویئے توں ویکھن دی لوڑ اے۔ ایدھے وچ اقتصادی، سماجی، انفرادی، اجتماعی، عورتاں دے حقوق غرض کہ زندگی دے ہر شعبے وچ تے ہر انسان دے حقوق دی گل ہوندی اے۔ انہاں وچ کسے نوں وی وکھوں وکھ خانیاں وچ رکھ کے نہ ہی انہاں نوں سمجھیا جا سکدا اے تے نہ ای انہاں واسطے اجتماعی طور تے کم کیتا جا سکدا اے تے ایس ضمن وچ عورتاں اک مثبت کردار ادا کر سکدیاں نیں انہاں کول ایہہ طاقت اے کہ اوہ آون والیاں نسلاں نوں بدل سکدیاں نیں تے ہو سکدا اے انہاں دی ایس طاقت توں ڈر دیاں ہویاں ایناں نوں ہون تک دبایا گیا اے۔

عورتاں تے عسکریت

مردانگی تے پاکستان وچ ایدی شناخت

صبا گل خٹک

مینوں یاد اے کہ 1986ء وچ اک دن میری اکھ کھلی تے میں پسینے نال بھجی ہوئی سی تے میرا دل تیزی نال دھڑک رہیا سی۔ ایس خوف دے نال کہ روسی فوجاں دے ٹینک ایس سڑک اتے پہنچ چکے نیں جیہڑی طورخم توں پشاور آوندی اے۔ ہر پاسے موت جیہی خاموشی سی نہ ہی جہازاں دی نکی جیہی پروازاں دی آواز سن رہی سی۔ تے نہ ہی کلاشن کوف دیاں گولیاں دی۔

میں ایہہ سوچیا کہ پانویں روسیاں نے اپنے مخصوص انداز وچ ادھی رات دے ہنیرے وچ پشاور اتے قبضہ کرلیا اے۔ کیوں جے کابل تے پیراگوئے وچ اوناں نے انج ای کیتا سی تے میں جان دی سی کہ ا۔نہاں دوناں عملیاں دی منصوبہ بندی اک ہی جرنیل نے کیتی سی ایہے ہی وجہ اے ا۔نہاں دا طریقہ اکو جیہا سی۔ میں تھوڑے دل نال یونیورسٹی وچ روسی زبان وچ داخلہ لیا ہویا سی۔ ایہو سوچدے ہوئیے کہ جے روسی فوج نے سانوں فتح کرلیا تے میں ایہہ سمجھن دے قابل ہو جاواں گی کہ ساڈے ایدھر ادھر کی ہو رہیا اے تے فیر گرمیاں مکن اتے بہت خوبصورتی تے خاموشی سی پر میں سو نہیں سکی۔ مینوں روسی فوجاں بارے خواب آونے بند نہ ہوے۔ میں گولیاں دی سکون بخش آوازاں دی کمی محسوس کردی سی۔ اتھے میں بالکل محفوظ سی پر محسوس کردی سی کہ میں حملے دی زد وچ آں۔ پہلی واری مینوں احساس ہویا کہ مینوں تے میرے اردگرد کیہاں لوکاں نوں کی ہو گیا اے۔ اسی ہون اپنے آپ نوں بندوقاں توں بغیر محفوظ محسوس نئیں کردے۔ اسی بماں دے دھماکیاں توں وی نئیں ڈردے سی کیوں جے ا۔نہاں دی فراوانی دی وجہ نال ایہہ ساڈے لئی ہن بالکل عام

جیہی گل ہو گئی سی تے ساڈی روزمرہ زندگی دا حصہ بن گئے سی۔ آسے پاسے دے پنڈاں وچ گولہ باری ہوندی سی جیہڑی ایسی ٹی وی اتے و یکھدے سی تے سانوں ایدی عادت وی ہو گئی سی کئی دیر بعد میں! ۔ننہاں واقعات اتے سوال کرن دے قابل ہوئی۔ سیاسی تحفظ دے ناں اتے اسی عسکریت وچ پھس گئے سی۔ افغانستان وچ روسیاں نال لڑائی دے بدلے ملن والی امداد دی خاطر اسی ہمیشہ لئی ذہنی طور تے غیر محفوظ ہو گئے سی۔ ایس نے کیاں اجیہاں روایتاں نوں جنم دتا کہ جنہاں نے پاکستان تے افغانستان وچ مرداں تے عورتاں دی زندگیاں اتے مختلف طریقیاں نال اثر چھڈیا۔

پاکستان وچ عسکریت خاص طور تے اپنی موجودہ واضح شکل وچ کوئی نویں گل نئیں۔ پاکستان دی تاریخ ایدے نال بھری ہوی ایے۔ آخری واری فوجی نظام ضیاء الحق دے دور (88-1977) وچ آیا۔ اگرچہ ہن پاکستان وچ مارشل لاء نئیں رہیا پر فیروی اتھے مارشل لاء دیاں چھڈیاں ہوئیاں نشانیاں باقی نیں۔ فیر ضیاء الحق دے بعد ایس عسکریت دا کی مطلب اے۔ جدوں عسکریت دی واضح شکل اتھے نیں فیرایہوں کیس طراں جاری و ساری رکھیا جاندا اے۔ یعنی اپنے الہ کاراں نوں عسکریت وچ پا کے۔

روایتی طور تے عسکریت دے مطالعہ اتے بین الاقوامی تعلقات تے تیجی دنیا دے ترقی دے مسئلے چھا رہے نیں۔ وضاحتاں جیہڑیاں ایس سلسلے وچ دتیاں جاندیاں نیں اوہ دو گروپاں وچ ونڈیا جا سکدیاں نیں۔ شہری معاشرے اتے فوج دے غیر معمولی اثرات دی پہلی وضاحت ایہہ دتی جاندی اے کہ ایہہ بین الاقوامی سرمایہ داری نظام دا قدرتی نتیجہ اے جدوں کہ دوجی وجہ ایہہ دتی جاندی ایے کہ عسکریت کسے ریاست دے مزاج دا حصہ ہوندی ایے۔ بہت زیادہ ایس طراں دے مطالعے جنسی تعریف دے بغیر کیتے جاندے نیں اوہ ایس بارے وچ چپ نیں کہ عسکریت دا مرداں تے عورتاں اتے کی اثر ہوندا ایے۔ یا ایس مسئلے دا انسانیت تے مردانگی نال کی تعلق ایے۔ عسکریت دے بارے وچ فیمنسٹ عورتاں دے مختلف انداز فکر ہون دے وریاں وچ ای وڈے پیانے اتے لائیاں گئے نیں۔

ایہہ آکھ دینا کافی نئیں کہ تیجی دنیا دے ملکاں وچ سماجی شعبہ' ہتھیاراں دی غیر معمولی خریداری توں متاثر ہوندا ایے۔ ایس گل توں انکار نئیں کیتا جا سکدا کہ فوجی شعبہ وچ غیر معمولی پیسہ خرچ کرن نال غربت پیدا ہوندی ایے۔ ایس دے دور رس نتائج جہالت' خوراک دا گھاٹا' صحت دیاں تھوڑیاں سہولتاں' غیر انسانی حالات تے مرن دی شرح وچ وادھا

تے نالے اوسط عمر وچ گھاٹا جیہے ہوندے نیں۔ ایس لئی ترقی دی کمی تے اندر دی کھینچا تانی وچ ہن نیڑے دے تعلق نوں منیا جارہیا اے۔ ایہہ اوہ واضح اثرات نیں جیہڑے فوجی مشینری وچ پیسہ لگاون نال پیدا ہوندے نیں۔ پر جیس طرح عام طور تے سمجھیا جاندا اے کہ ایہہ اثرات اتھے ای ختم نئیں ہو جاندے۔ عسکریت مرداں تے عورتاں دی زندگیاں اتے غیر محسوس طریقے نال اثرانداز ہوندے نیں تے جنسی بنیاداں اتے ونڈن والے تصورات دے ذریعے وی اثرانداز ہوندی اے۔

عسکریت کلی پاکستان تیک محدود نئیں ایہہ کجھ اجیہے طریقیاں نال پیدا ہوئی جنہاں دیاں بنیاداں پاکستان دے اندر تے باہر دوناں جگہ اتے سی۔ خاص طور تے 88-1977ء دے پس منظر وچ افغانستان دی جنگ اچانک شروع نہیں ہوئی سی۔ ایہہ اصل وچ شروع نئیں ہوندیاں سگوں لاگو کیتیاں جاندیاں نیں۔ پاکستان وچ واضح عسکریت تے افغان جنگ آپس وچ جڑے ہوے نیں۔ ایناں دا تعلق سرد جنگ تے وڈیاں طاقتاں دی آپس وچ دشمنی نال اے۔ افغانستان اوہ جگہ اے جتھے سوویت یونین نے مات کھادی ہن روسی فوجاں دی واپسی دے بعد نہ تے افغانستان نوں پہلے جیہی توجہ دتی جارہی اے تے نہ ای اتنی رقم۔ حالانکہ افغانستان ہن وی جل رہیا اے۔

افغانستان دی جنگ تے پاکستان دی عسکریت وچ اک فرق اے۔ افغانستان وچ نیم خود مختار حکومتاں تے امریکی امداد حاصل کرن والے مجاہداں دے وچکار جھگڑا اے۔ جیہدے نتیجے وچ آبادی دے اک وڈے حصے نوں اپنے گھربار چھڈنے پئے جدوں کہ پاکستان وچ اجیہا کجھ نئیں ہویا۔ اگرچہ پاکستان وچ اک غیر جمہوری حکومت 11 ورہے تیک قائم رہی کیوں جے پاکستان دی خارجہ پالیسی دا تعلق افغان جنگ گوڑا سی ایس لئی گوانڈی ملک وچ جنگ تے اپنے ملک وچ عسکریت دوناں نے اکٹھے پاکستان اتے تباہ کن اثر چھڈے نیں۔ ایس مقالے دا مقصد عورتاں اتے جنگ تے عسکریت دے اثرات اتے نظر پاؤنا اے۔

سوویت یونین دی افغانستان وچ مداخلت دا تعلق عسکریت نال نئیں سمجھیا جاندا اے۔ اینوں مقامی آبادی ولوں کامیاب تحریک مزاحمت سمجھیا جاندا اے جیہڑا اسلامی جذبے، سی آئی اے دے اسلحہ تے پاکستانی فوجی تربیت نال کامیاب ہوئی سی۔ پر ایس گل اتے زور دین دی لوڑ اے کہ افغانستان جنگ جیہڑی تقریباً "پاکستان وچ مارشل لاء دے نال ای شروع ہوئی اے اپنے اندر عسکریت دے کنے اثرات لے ہوے سی۔ مارشل لاء نے افغانستان وچ

جنگ نے پاکستانی معاشرے اتے گوڑے اثرات چھڈے۔ ایناں دوناں مسلیاں اتے بہت سارے مطالعے کیتے گئے پر ایناں دوناں نوں کدی وی خارجہ پالیسی دے حوالے نال ہون والی بحث توں علاوہ اکٹھا نئیں کیتا گیا ایہہ مقالہ پاکستان وچ عسکریت تے مردانگی دے وچکار تعلق تے ایدے توں پاکستان وچ رہن والیاں عورتاں اتے ایس دے اثرات توں موضوع بندا اے۔ افغانستان وچ جنگ تے پاکستان وچ عسکریت دے وچکار قریبی تعلق اے۔ ایس لئی کہ ایناں وچ پائے جاون والے مردانگی دے تصورات اک جیے نیں۔ چاہے افغان مجاہدین ہن یا پاکستانی فوج دے جوان ایناں دی تربیت ایس طراں کیتی گئی اے کہ اوہ اپنی مردانگی ثابت کرنا چاہندے نیں۔

افغانستان دے بارے وچ پاکستان دی پالیسی نے لوکاں اتے کئی طرح نال اثر چھڈیا اے۔ کمیونزم دی حمایت تے مخالفت دے تصورات نوں نسائیت تے مردانگی نال جوڑ دتا گیا اے۔ پاکستان دی افغان پالیسی پاکستانی معاشرے اتے اثرانداز ہوندی رہی اے۔ اگرچہ کافی سارے لوک ایناں دے وچکار پائے جاون والے تعلق توں بے خبر نئیں مثلاً ”ملا عبدالسلام جیر؟ ملا راکٹی دے ناں نال پہچانے جان نوں ترجیح دیندا اے۔ ایس نے دو چینی انجینئراں تے ست سرکاری ملازماں نوں اغوا کیتا۔ فیر ایس نے 31 پاکستانی فوجیاں نوں اغوا کیتا۔ جدوں اوہدا تاوان دا مطالبہ نئیں منیا گیا تے اوہنے زیارت دے ڈپٹی کمشنر نوں ڈرائیور تے باڈی گارڈ سمیت اغوا کر لیا۔ ایناں اغواواں دا کی مقصد اے تے فیر اک ملا اپنے اسلامی ناں عبدالسلام اتے (راکٹی) نوں کیوں ترجیح دیندا اے۔ راکٹی علامت اے جنگ دی' طاقت دی تے تشدد دی۔ مذہب ایناں وچوں کسے دی وی اجازت نہیں دیندا۔ ایدا صاف مطلب اے کہ ایہہ آدمی ترجیح دیندا اے کہ اوہدی ذات اوہدی ہتھیاراں اتے مہارت نال پہچانی جاوے نہ کہ اوہدے اسلامی ناں نال جیدا مطلب اے امن دا خادم۔ اوس نے اپنا ناں راکٹی ایس وجہ نال رکھیا کہ اینوں موڈیاں اتے رکھ کے چلایا جاوے سٹنگر میزائل نال طیارے مارن وچ مہارت سی۔ ایناں اغواواں دے پچھے ایہہ وجہ دسی جاندی اے کہ پاکستانی حکومت افغانستان وچوں روسی فوجاں دی واپسی دے بعد امریکہ دے لئی سٹنگر میزائل خریدنا چاہندی سی۔ کیوں جے امریکہ دا خیال سی روسی فوجاں دی واپسی دے بعد ایہہ میزائل افغانستان وچ نئیں رہنے چاہیدے۔ سٹنگر میزائل دی قیمت رکھن دے بعد حکومت پاکستان نے ایہہ قیمت ادا کیتے بغیر اپنے قبضے وچ لے لئے۔ ایدے جواب وچ ملا راکٹی نے اغواء برائے تاوان دا کم

شروع کیتا۔ حتیٰ کہ حکومت پاکستان نوں اوہناں دے پیسے دینے پئے۔ ایہہ اغواء کوئی اک واقع نئیں فروری 1994ء وچ 3 افغانیاں نے کابل دی صورت حال اتے دنیا دی توجہ کروان لئی سکول دے بچیاں دی اک بس نوں اغواء کر لیا۔ ایجے کجھ ہور واقعات نیں جنھاں دی تشہیر نئیں کیتی گئی۔

عسکریت عورتاں اتے مختلف انداز وچ اثرانداز ہوندی اے۔ ایس گل دی تفتیش کرنا ضروری اے کہ افغانستان دی جنگ وچ عورتاں دے نال کی ہویا۔ ایہہ جنگ ماحول اتے اثرانداز ہوی تے ایس نے عورتاں دے کردار نوں بدل دتا۔ مرداں دی عزت نوں لاحق خطرے دا جیہڑا تصور سامنے آیا اوس نے گھراں وچ رجعت پسندی نوں ودھا دتا۔ کسے دی تفصیل وچ جان توں پہلاں ایس تصور نوں واضح کر دینا چاہیدا اے کہ کی عورتاں پیدائشی امن پسند تے پالنے پوسنے والی ہوندی اے۔ ایس اتے ایلشٹن نے اپنی کتاب "عورتاں تے جنگ" "خوبصورت روح" دے عنوان نال تفصیلی بحث کیتی اے۔ ایلشٹن دا کہنا اے کہ عورتاں اپنی حیاتی ساخت دی وجہ نال جنگ تے عسکریت وچ مرداں توں مختلف رویئے رکھدیاں نیں پر جنسی تفریق وچ ایناں نوں دتا جاون والا مختلف مقام ایناں دے رویاں تے اثرانداز ہوندے نیں تے ایناں لئی نتائج مختلف ہوندے نیں۔ پاکستان دے پس منظر وچ ضیاء الحق نے اپنے اسلامی نظام نوں جائز قرار دلوان لئی امتیازی قوانین نوں متعارف کروایا۔ انج ای افغان جنگ دے پس منظر وچ وی اسی عورتاں دی مشکلات دی نشاندہی کر سکدے نیں۔

مرداں دے جنگ اتے چلے جان تے عورتاں دا کلے کیمپاں وچ رہ جان نے اوناں نوں بہت غیر محفوظ بنا دتا۔ پشاور وچ بیوہ عورتاں لئی اک کیمپ بنایا گیا پر جیس برے طریقے نال اینوں ختم کیتا گیا' اوہ ایس مہاجر زندگی دا آئینہ دار اے۔ جیہڑا افغان عورتاں نے پاکستان وچ گزاری (صفحہ 12 "افغانستان وچ عورتاں دے انسانی حقوق") دے موضوع اتے ہوون والے سیمینار دی کارروائی اکتوبر 1994ء۔

1992ء دے بعد افغان عورتاں وچ جسم فروشی دے وددھے ہوئے رجحان نے وی ایناں دے عدم تحفظ دے احساس نوں ودھایا۔ ایس گل نوں اکتوبر 1994ء وچ افغانستان دے شہر مزار وچ ہوون والے سیمینار وچ منیا گیا۔ ایس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ کیمپاں وچ تے کیمپاں توں باہر عورتاں دے خلاف رجعت پسندی بہت زیادہ ہو گئی۔

جد افغان مرداں نے ظالمانہ اطوار گھراں وچ شروع کیتے تے سرحد دے پٹھان مرداں نے وی ایناں نوں دوہرانا شروع کر دتا۔ ایدھے نتیجے وچ اُنہاں دے کول کھاون لئی کجھ نئیں سی پر پانے لئی بہت کجھ کیوں جے عورتاں اتے اچھے ودھ دے ہوئے تسلط نے ایناں نوں مردانگی دا احساس دلایا۔ عورتاں نے ایس دے خلاف مزاحمت نہ کیتی کیوں جے ایس دے برعکس نسائیت کمزوری دا تصور دیندی اے یعنی ایناں نوں تحفظ دی لوڑ اے۔ افغان جنگ نے عسکریت تے پاکستانی عورتاں دی زندگی اتے ایس طراں اثر پایا کہ مہاجرین دی موجودگی نے عورتاں دی نظریاتی جگہ کٹھ کر دتی تے ایس تعلق نال ایناں دی عام زندگی وچ جگہ گھٹ وی ہو گئی۔ تنگ نظر افغان سیاسی پارٹیاں نوں فوجی امداد دینے دے اپنے نقصانات سی۔ ایس دا مطلب خاص قسم دے نظریات دا پھیلاؤ سی۔ ایس طراں اوہ مسئلے جنہاں دا تعلق ایناں دی ذاتی زندگیاں نال سی مثلاً "مناسب لباس' پردہ' عورتاں دی آزادی' کم کرن دا حق ایناں ساریاں اتے منفی اثرات مرتب ہوئے۔

مثال دے طور تے پشاور یونیورسٹی وچ وائس چانسلر نے ایہہ قانون بنایا کہ طالبات تے عورتاں استانیاں لئی ایہہ لازمی سی کہ اوہ چادر پاون یعنی عوامی جگھاں اتے مناسب لباس تے حلیہ دی تعریف تے علیحدہ فٹ پاتھاں اتے چلن۔

معاشی لحاظ نال غیر پاکستانی دی موجودگی مزدوراں اتے اثرانداز ہوئی' خاص طور تے دیہاڑی اتے کم کرن والے مزدوراں اتے۔ بہت سارے مہاجر سرکاری طور تے رکھے کیتے گئے اوہ ریٹ توں گھٹ کم کرن لئی تیار سی۔ ایس طراں مزدوراں دی قیمت گھٹ ہو گئی۔ ایدھا اثر ایناں غریب عورتاں اتے پیا جنہاں دے بندیاں دی مزدوری گھٹ سی۔ گھٹ مزدوری تے ودھدے ہوئے افراط زر نے اُنہاں نوں بہت کمزور کر دتا۔

انج ای مکاناں دے کرائے ودھ گئے۔ وادھی ہوئی آبادی لئی سکول تے ہسپتال گھٹ ہو گئے' بیماریاں ودھ گئیاں۔ خاص طور نے یرقان' ایدھے توں علاوہ زمین' پانی' چراگاہاں دے حقوق' جلانے دی لکڑی جیہاں مقامی کشمکشاں نے عورتاں دی زندگی اتے گہرے اثرات مرتب کیتے۔

پاکستان تے افغانستان دوناں جگھاں اتے مولویوں نے عورتاں اتے اپنا روب ودھانے لئی ریاست دے تشدد نال بھرے ہوئے نظام دا سہارا لیا۔ افغانستان دیاں مذہبی جماعتاں نوں روسیاں نال لڑن لئی ہتھیار روڈی تعداد وچ آزادی نال مل دے سن تے پاکستان

وچ فوجی حکومت سی۔ ایتھے راہنماواں نوں اپنے اقتدار نوں ودھون لئی مذہبی طور اتے اینوں صحیح ثابت کرن دی ضرورت سی۔ ایس لئی عسکریت نئی قدامت پسندی تے تشدد دی قبولیت خاص طور تے عورتاں دے خلاف تشدد دی قبولیت دے وچکار اک محور بن گیا۔ عورتاں دے ذہناں تے جسماں اتے تشدد کیتا گیا۔ ایس تشدد نوں ساریاں تو پہلاں چنگی طراں تعلیم تے قانون دے پس منظر وچ بیان کیتا جا سکدا اے۔ تعلیم دے پس منظر وچ اک مثال مختلف افغان راہنماواں دے ولوں جاری کیتے جاون فتوے نیں۔ ایہہ فتوے عورتاں تے تسلط قائم رکھن دی ساریاں توں شدید کوشش اے۔ ایتھے وچ ایناں نوں ایہہ دسیا جاندا اے کہ کہڑا لباس تے تعلیم ایناں لئی چنگا اے۔ ایس طراں دے فتوے عورتاں نوں مجبور کردے کہ اوہ جسمانی تنہائی دا مطالبہ کرن۔ پر ایس دا اثر ایناں دے اخلاق تے پیندا سی۔ جے ایناں توں کدی آمدنی ودھان دے منصوبیاں وچ حصہ لین دی اجازت ملدی سی تے ایدھے نتیجے وچ جنسی اونچ نیچ پیدا ہوندی سی۔ تے عورتاں تے مرداں نوں زیادہ شدت نال اپنے روایتی کردار نبھان لئی مجبور کیتا جاندا اے۔ ایس لئی مذہبی جماعتاں عورتاں نوں دبان تے اپنا کنٹرول رکھن لئی ہر ویلے فتوے جاری کردے رہے۔

ایس دے علاوہ فتوے دا تعلق سرد جنگ تے مشرقی تے مغربی قدراں دے ٹکراؤ نال وی اے ایس لئی مسلمان عورتاں اسلام تے مغرب دی مختلف فلسفیانہ قدراں وچ پھنس جاندیاں نے تے سب توں زیادہ نقصان اٹھاندیاں نیں۔ کیوں جے اوہ دوناں دنیاواں دے نظر نہ آون والے تھپیڑاں دا نشانہ بندیاں نیں۔

ایہہ اختلاف تہذیباں' **نسلاں'** فلسفیاں تے قوماں دے وچکار نیں۔ ایناں کشمکشاں وچ جیہڑی گل نظر نئیں آندی اے اوہ جدوجہد لئی جنسی تعریف دے مسلیاں دا کھلم کھلا اعلان اے جیہڑے جغرافیائی حداں توں لنگ جاندے نیں۔ ایس لئی ایہہ نشان دہی کرن دی لوڑ اے کہ جدوں اختلاف دی جگہ اختلاف دا نشانہ بنن والیاں دا تجزیہ کیتا جاندا اے تے اودوں ایناں دا خیال نئیں رکھیا جاندا۔ یعنی عورت اوہدا جسم تے اوہدا ذہن۔ ایہہ اک فتوے توں ظاہر ہوندا اے جیہڑا کجھ عرصہ اوریا پہلے افغان مذہبی راہنماواں نے پشاور وچ دتا۔

ایہہ گل لکھنی چاہیدی اے کہ ایہہ فتویٰ ضروری نئیں کہ اکثریت دی سوچ نوں ظاہر کرے۔ پر ایہہ ایس سوچ نوں ظاہر کردا اے جس نے اک اکثریت نو غلام بنایا ہویا

اے۔

افغانستان دے علماء دا متحدہ فتوئی

قرآن تے حدیث دیاں آیتاں آکھدیاں نیں کہ تعلیم دی کمی غیر ملکی خیالات نوں نقل کرن ول لے جا سکدی اے۔ مذہبی علماء دا ایمان اے کہ تعلیم مرداں تے عورتاں دوناں تے فرض اے پر عورتاں دے سلسلے وچ طریقہ تعلیم مختلف اے۔ ایناں نوں اپنی عزت تے آبرو دی حفاظت کرنی چاہیدی اے۔ تے ایناں نوں تعلیم حاصل کردیاں ہویاں اپنے آپ نوں پردے وچ رکھنا چاہیدا اے۔ عورت نوں گھر وچ رہ کے اجیہے لوکاں کولوں تعلیم حاصل کرنی چاہی دی اے جیہڑا اوہدے لئی اجنبی نہ ہووے مثلاً" گھر دے افراد توں۔ جے اجیہے حالات نہ ہوون تے فیر اوہ کسے اجنبی کولوں تعلیم حاصل کر سکدیاں نیں پر شرط ایہہ اے کہ ایس دے گھر دے افراد اوتھے موجود ہون تے اجنبی اونہوں نہ ویکھن۔ پردہ تے آبرو عورت لئی ضروری اے جے کوئی مرد اپنی بیوی نوں غیر ضروری طور تے باہر جان دی اجازت دیندا اے تے اوہ گنہگار اے۔ اک اجنبی آدمی نوں اجازت نئیں کہ او کسے غیر عورت نوں ویکھے۔ انج ای کسے غیر عورت نوں اجازت نئیں کہ اوہ اجنبی بندے نوں ویکھے۔ عورت تے لازم اے کہ اوہ اپنے گھر یا خیمے وچ رہوے تے اپنی ظاہری تے باطنی ساخت دی حفاظت کرے۔ جے اینوں کسے پاروں گھروں نکلن دی لوڑ پوے تے اونوں ایناں گلاں تے چلنا چاہی دا اے۔ خوشبو نہ لاوے اکھاں نوں چنگا لگن والا تے سوہنہ لباس نہ پاوے۔ نرم، جسم نوں لگے ہوئے کپڑے نہ پاوے۔ پازیباں دی آواز نہ آوے۔ اپنے ول متوجہ کرن والے طریقے نہ اپنایئے نہ ای سڑک دے وچکار چلے۔ اپنے شوہر دی اجازت توں بغیر باہر نہ نکلے۔ غیر آدمیاں نوں نہ ملے۔ جدوں کوئی مذہبی شریعت دے مطابق گل بات کرے تے نہ ہنسے۔ غیراں نوں محبت پیار نال نہ ویکھے۔ تے مرداں نال کوئی تعلق نہ رکھے۔ ایمان ایہہ آکھدا اے کہ عورت نماز پڑھن لئی مسجد نئیں جا سکدی۔ عام طور تے عورت نوں ایس گل دی اجازت نئیں دتی جا سکدی کہ اوہ سکول جاوے۔ ایہہ گل ثابت ہو گئی اے کہ سکول عورتاں نوں مذہبی تعلیمات نئیں سکھاندے۔ نہ اوہ ایناں دے غلط طور طریقاں نوں ٹھیک کردے نیں۔ باہر دا سارا کم مرد نوں دتا گیا اے تے مرد عورت لئی ضروریات دیوے۔ تاریخ، جغرافیہ تے انگلش جیہے مضموناں دی تعلیم غیر ملکاں دی نقل اے۔ چونکہ نوے فیصد مرد بے روزگار نیں ایس لئی عورتاں نوں ملازمت دین دی کوئی لوڑ نئیں۔ عورتاں دا پڑھنا لکھنا کوئی اچھی گل نئیں ایس

لئی جے اوہ پڑھ لکھ گئیاں تے اوہ اوناں نال رابطہ رکھن گئیاں جیہڑے اوناں نال دوستی کرنا چاہندے نیں۔ اسی اعلان کردے آں کہ عورتاں نوں غیر ضروری طور تے باہر جان تے سکولاں وچ جان دا کوئی حق نئیں۔ اسی راہنماواں کول مطالبہ کردے آں کہ اوہ شریعت دے حکماں دے مطابق عمل کرن تے عورتاں نوں سکول جان توں روکن۔ جے ایہہ اقدام نہ کتے گئے تے جہاد دی کامیابی ناکامی وچ بدل جائے گی۔ تے سانوں شدید مسئلیاں دا سامنا کرنا پئے گا۔ ایہہ شرم دی گل اے کہ سکولاں دے ناں امہات المومنین دے ناواں تے رکھے جاندے نیں۔ جے ایہوں ٹھیک کرن لئی اقدام نہ کیتا گیا تے عورتاں باہر جاندیاں رہیاں تے اپنا وجود ظاہر کردیاں رہیاں تے سانوں ای کوئی قدم چکنا پوے گا۔

ایہہ فتوٰی مرداں دی ولوں ایس کوشش وچ لکھیا گیا کہ اوہ عورتاں اتے اپنی غیر متنازعہ طاقت ثابت کر سکن۔ اوہ اپنے خیالات نوں مذہب دی زبان وچ ادا کردے نیں۔ اک پاسے تے عورتاں دے چلنے تے نقل و حرکت' اتے پابندی لگا کے اوہناں نوں جسمانی طور تے ختم کردے نیں تے دوجے پاسے اوناں دی ذہنی نشوونما اتے وی پابندی لگا رہیے نیں۔

نیوکلیر ہتھیار جنسی بنیاداں اتے تفریق کرن والے خیالات تے عوامل دا باعث بن جاندے نیں۔ ایس طراں عسکریت دا اک براہ راست تعلق محافظ تے محفوظ کتے جان دے تصور نال اے۔ پر ایس دا تعلق ریاست' آدمی تے خدا جیہے مختلف تصورات دے نال وی ہوندا اے۔

پاکستان وچ نیوکلیئر سلامتی دے مسئلے دا تعلق طاقت نال اے۔ نیوکلیئر طاقت نوں مسئلیاں دے حل دا آخری ذریعہ سمجھیا جاندا اے۔ ایس دا تعلق قومی عزت تے وقار نال وی اے۔ پاکستان وچ نیوکلیئر سلامتی نوں اک ایجہے اسلام نال جوڑیا گیا اے جیس دا تعلق مردانگی نال قائم کیتا گیا اے۔ تاں جوں زیادہ مقبولیت تے تعاون حاصل کیتے جاسکن۔

نیوکلیئر طاقت دی بحث واضح طور تے جنسی استعارے استعمال کردی اے۔ خواتین دے خیال وچ نیوکلیئر تحفظ نوں بہت اہم جگہ دتی گئی اے۔ ایس لئی نئیں کہ ایدا تعلق موت تے زندگی نال اے۔ بلکہ ایس لئی کہ ایہہ مردانگی دی گل کردا اے۔ بلکہ کنیاں مرداں تے عورتاں نوں ایہہ تسلط دا احساس ولاندے نیں۔ جغرافیائی مسئلے اتے ٹیکنیکی زبان وچ منصوبہ بندی تے حکمت عملیاں تک محدود ہوندی اے' جیہدے وچ جنسی اشارے موجود ہوندے نیں۔ کنیاں عورتاں دا خیال اے' نیوکلیئر ہتھیاراں دے پھیلاؤ وچ میزائل نوں اہم جگہ

تے سمجھیا جاندا اے۔ میزائل دی ساخت تے ایس دے لئی استعمال ہون والی گفتگو جنسی اشاریاں نال بھری ہوئی اے۔ ایس طراں دی زبان سلامتی دے ماہرین نوں نہ صرف ذاتی طور تے بلکہ ترقی یافتہ تے تیجی دنیا دے ملکاں دی اوہ نمائندگی کردے نیں۔ اوتھے دی طاقت دا احساس دیندی اے۔ انج ای نیوکلیئر ہتھیاراں تے نیوکلیئر زبان اتے مہارت ترقی یافتہ ملکاں نوں طاقت دا احساس دلاندی اے۔ جیدوں کہ تیجی دنیا وچ ایناں کولوں ایہہ احساس پیدا ہوندا اے کہ اوہ طاقتور مغربی ملکاں دے برابر اے۔ نیوکلیئر بحث دا کافی انحصار جنسی تفریق دے اشارے اتے نیں۔ تاں جو ایس قسم دی قومیت پرستی تے حب الوطنی پیدا کیتی جا سکے۔

انور خلیل آکھدے نیں امریکہ دی ایس تجویز اتے کہ پاکستانی ایٹمی تنصیبات نوں مداخلت دے بغیرو یکھیا جائے پاکستان دے اک ٹیکنیکی ماہر نے لکھیا "مداخلت ہووے یا نہ ہووے کون پسند کردا اے کہ ایس دے بیڈ روم وچ مشیناں نوں و یکھیا جاوے" ایس طراں تے ہور وی کئی اعلیٰ فوجی افسراں دے ولوں ایس قسم دی زبان بولی جاندی اے۔

اسے طراں جدوں پاکستان دے وزیر خارجہ سردار آصف احمد علی نے نیوکلیئر تنصیبات نوں کھولن دی گل کیتی تے حزب اختلاف دے بہت اہم بندیاں نے اک اکٹھے نیوز کانفرنس وچ ایہہ دھمکی دتی "اسی کجھ وی برداشت کر سکدے آں حتیٰ کہ ایہہ وی کہ ساڈے گھراں دے آلے دوالے دے کولوں باڑاں توڑ دتیاں جاون پر اسی ایہہ برداشت نئیں کر سکدے کہ ایٹمی تنصیبات نوں و یکھن لئی کھولیا جاوے۔ ساڈے نیوکلیئر پروگرام ساڈیاں ماواں، بہناں دی عزت وانگوں اے تے سانوں ایس دا ہر ویلے دفاع کرنا اے۔"

پاکستانیاں دی اک وڈی تعداد ایس طراں دے جذباتی بیانات نال ایس لئی متاثر ہوندی اے کہ ایہناں دے پچھاڑی اشاریاں تے کتاباں دا اک پیچیدہ نظام اے۔ جیس طراں زمین نوں ماں نال تشبیہہ دتی جاندی اے جینھوں باہر دے دشمناں کولوں بچن دی لوڑ اے۔ پاکستان دے پس منظر وچ نیوکلیئر بم دا مطلب پاکستان دا دفاع نئیں سگوں پاکستان دی عزت وی اے۔ نیوکلیئر تنصیبات دے معاینے دی مخالفت ایس لئی کیتی گئی کہ ایئوں ملک دی خود مختاری دے خاتمے تے ملکی تحفظ دی کمزوری دے برابر سمجھیا جاندا اے۔ ایس طراں ملکی خود مختاری تے سلامتی نیوکلیئر طاقت نال بھنی گئی اے۔

نیوکلیئر مسئلے نوں اکثر مذہبی رنگ وچ وی پیش کیتا جاندا اے مثلاً "مغربی دنیا دا مقابلہ کرن لئی مسلم دنیا کول وی نیوکلیئر بم ہونا چاہیدا اے۔ ایہہ خیال ایس گل نال پیدا

ہوندا اے کہ مغربی ملک مسلمان ملکاں نوں ایس ٹیکنالوجی توں دور رکھنا چاہیندے نیں۔ ایس مسئلے دے اظہار لئی بہت مشکل اسلامی شبیہواں استعمال کیتیاں جاندیاں نیں۔

مثال دے طور تے ہندو انڈیا دے توسیع پسندانہ عزائم دے خلاف مسلمان پاکستان دے کول نیوکلیئر ہتھیار ضروری تصور کتے جاندے نیں۔ ذوالفقار علی بھٹو نے اپنی پھانسی دی کوٹھڑی توں لکھی گئی کتاب "اگر مینوں قتل کردتا گیا" وچ ایناں خیالات نوں لکھیا اے۔ "اسی جاندے آں کہ اسرائیل تے جنوبی افریقہ دے کول مکمل نیوکلیئر صلاحیت اے۔ عیسائیاں، یہودیاں تے ہندوواں دے کول وی ایہویں صلاحیت اے۔ کمیونسٹاں دے کول وی ایہہ طاقت اے۔ کلے مسلماناں دے کول ایہہ صلاحیت نئیں سی۔ پر ایہہ صورت حال بدلن والی سی۔"

ایہہ اقتباس اک غیر محفوظ مسلم قوم دی نشاندہی کردے نیں ایدھے توں علاوہ ایہہ فتوے نوں اسلام تے مغرب دے وچکار بحث نال جوڑ دے نیں۔ دوناں صورتاں وچ عورتاں دی حرکتاں اتے قابو پا کے ایناں دی حفاظت کرنی چاہیدی اے جیہہ اتے وی تے جسمانی سطح اتے وی ایس دی حفاظت لئی اک عسکری ریاست دی لوڑ اے جتھے نہ صرف فوج دا بجٹ مقدس ہوندا اے بلکہ فوجی سوچ وی۔ انج ای نہ صرف وسائل نوں پھونک دتا جاندا اے تے سماجی سہولتاں مہیا نئیں کیتیاں جاندیاں بلکہ سوچ وچ وی فوجی خیالات چھا جاندے نیں۔ جیہڑے ہور کسے قسم دی بحث لئی جگہ نئیں چھڈدے۔

عورت تے قانون

شہلا ضیاء

پچھلے 15 ورہیاں توں پاکستان دے قوانین خاص طور تے عورتاں نال تعلق رکھن والے قوانین اتے مثلاً" حدود آرڈی نینس' قانون شہادت تے شریعت بل وغیرہ دے حوالے نال بہت بحث کیتی گئی۔ عورتاں دی تحریک نے وی ایس ضمن وچ کافی کوشش کیتی اے۔ پر ایس دے باوجود ویکھن وچ آیا اے کہ حکومتی سطح اتے ایس سلسلے وچ کوئی قدم نہیں چکیا گیا۔ نہ تے پرانے قوانین وچ تبدیلی کیتی گئی' تے نہ ای نویں قوانین تشکیل دتے گئے۔ ہن ایہہ جانن دی لوڑ اے کہ اوہ کیہڑے محرکات نیں جنہاں دی وجہ نال اپنی جدوجہد دے باوجود دی کوئی تبدیلی ویکھن وچ نئیں آئی۔ پہلاں تے ایہہ کہ جیہڑے مسائل اتے کدی کھلے عام بحث نہ ہوئی ہووے اونہوں قومی سطح اتے ابھارن لئی کجھ وقت درکار ہوندا اے۔ لہٰذا لوکاں یا عورتاں دیاں تنظیماں تے گروہاں نوں کجھ وقت لگا کہ اوہ اینہاں مسائل نوں چکن تاکہ اینہاں اتے کجھ گل بات ہو سکے۔ ایس دے علاوہ کجھ قوانین اجیہے نیں جنہاں دا براہ راست مذہب نال تعلق اے یا فیر تے اوہ ساڈی ثقافت دا حصہ بن گئے نیں۔ اینہاں وچ تبدیلی لانا اگر ناممکن نئیں تے مشکل ضرور اے تے اینہاں وچ تبدیلی لئی اک طویل عرصہ دی لوڑ اے۔ ہور اے کہ جدوں قانون اتے کجھ گل ہونی شروع ہوئی تے عام عورت دے ذہن وچ ایہہ اک سوچ سی کہ اینہاں قوانین دی تبدیلی نال اینہاں دی ذاتی زندگیاں اتے' اینہاں دیاں نوکریاں اتے یا گھراں وچ مقام اتے کوئی اثر مرتب نہیں ہووے گا' پر جیہڑا قوانین مارشل لاء دے تحت آئے' اینہاں دا اثر غریب عورت تے پیا' جیس دی وکیلاں' مختلف اداریاں تک یا عورتاں دیاں تنظیماں تک پہنچ نئیں سی۔ قانون وچ تبدیلی نظر نہ آون دی بڑی وجہ ایہہ وی اے کہ مختلف قوانین دی الگ الگ تے گل ہوندی رہی پر ایہہ نہ ویکھیا گیا کہ ملک دا شہری ہوون دے ناطے یا اک عورت ہوون دی حیثیت نال ساڈا سارے

قانونی ڈھانچے نال کی تعلق یا رشتہ اے۔ ایہہ نئیں پچھانیا گیا کہ پدرشاہی نظام دے مختلف ڈھانچے جیہڑے عورت نوں دباندے نیں' قانون شاید اوہناں وچوں اک بہت وڈا ڈھانچہ اے۔ حکومت دے شہریاں نال تن اہم رشتے ہوندے نیں' اک رشتہ تے منصوبہ بندی دا یعنی شہریاں دی ترقی لئی کیہڑے کیہڑے منصوبیاں اتے عمل درآمد ہو رہیا اے' دوسرا رشتہ میڈیا دا اے' ایدے وچ پورا تعلیمی نظام' ٹی وی' ریڈیو وغیرہ ہوندے نیں جیہڑے حکومت دے ہتھ وچ نیں تے اوہ مختلف زاویاں نال عام لوکاں دی سوچ اتے اثرانداز ہوندا اے تے اوہناں دی سوچ بنان وچ اک وڈا کردار کھیڈدا اے' تیجا وڈا رشتہ قانون دا اے' ایس رشتہ نوں سمجھن لئی ایہہ جاننا ضروری اے کہ قانون کی اے؟ کی کردا اے؟ تے ایدی مقصدیت کی اے؟ تے ایہہ کیدھے مقصد دی حفاظت کردا اے۔ ایس سلسلے وچ ایہہ جاننا ضروری اے کہ قانون دا مقصد صرف زندگی دے چند شعبیاں وچ ای حقوق دی ضمانت دینا نئیں سگوں ایہہ کسے وی شہری دے زندہ رہن تے اک چنگی زندگی گزارن دی ضمانت دیندا اے۔ اوہ زندگی جیدھے وچ لوکاں نوں کلی طور تے فیصلہ کرن دا اختیار ہووے کہ کیہڑے قانون اوہناں نال تعلق رکھدے نیں' تے اوہناں دے احساسات دے ترجمان ہوون گے۔ ایہہ نئیں کہ اک بنا بنایا قانون جیس وچ حکومت یا قانون ساز ادارے جنہاں وچ بہت گھٹ عورتاں شامل ہوون' لاگو ہو جاون۔ ایس طراں نہ لوکاں نوں اوہناں دے حقوق ملن گے' نہ ای اوہ سمجھ سکن گے کہ اوہناں دے حقوق کیہڑے نیں۔

بنیادی طور تے قانون اوہ اصول نیں جیہڑے حکومت بناندی اے۔ قانون دے تحت اک پورا ڈھانچہ تشکیل دتا جاندا اے کہ نظام کس طراں چلے گا۔ پر ایس ڈھانچے وچ معاشرے دی روایات تے مذہب دا عنصر وی شامل ہوندا اے تے ایہہ شادی' طلاق' بچیاں دی ملکیت تے وراثت جیہے معاملات اتے اثرانداز ہوندا اے۔ قانون دے تحت مختلف مذاہب سگوں مختلف فرقیاں نال تعلق رکھن والے افراد دے حقوق اک دوجے توں مختلف ہوندے نیں۔ ایس لئی شہری ہوون دے ناطے یا عورت ہوون دے ناطے ایہہ ضروری اے کہ سارے اکو جیہے حقوق ہوون۔ جتھے تک فرائض دی گل اے تے قانون دا اک بنیادی فرض تے ایس گل دی ضمانت دیندا اے کہ ملک وچ امن حفاظت تے نظم و ضبط رہے۔ قانون تفریق کردا کہ کیہڑی گل غلط تے کیہڑی گل ٹھیک اے تے لوکاں لئی ایس بنیاد اتے حدود مقرر کردا اے۔ عورتاں دے حوالے نال سب توں اہم گل اے کہ قانون نے حقوق

تے ذمہ داریاں واضح کیتیاں نیں۔ مثلاً" جیہڑے مزدوراں دے حوالے نال بنن والے قوانین ایہہ واضح کردے نیں کہ مالک تے مزدور دا کی رشتہ اے ایس طرح جیہڑے نجی قوانین نیں اوہ خاندان دے اندر شوہر بیوی' بھائی بہن' ماں تے بچیاں دے رشتے توں واضح کرن گے وغیرہ' وغیرہ۔ ایس طرح قانون ساڈی زندگی دے تقریباً" ہر شعبے اتے اثرانداز ہوندا اے۔

قانون دے فرائض دے علاوہ ایہہ ویکھنا وی ضروری اے کہ قانون کردا کی اے؟ پاکستان دے تے باقی تیجی دنیا دے حوالے نال ایہہ ویکھن وچ آوندا اے کہ قانون ایس نظریہ نال بندے نیں کہ شہریاں اتے خاص طور تے عورتاں اتے کنٹرول رکھیا جاوے۔ ایتھے کجھ حد تک ایس دا پس منظر ایس گل توں ملدا اے کہ ساڈے اتے نو آبادیاتی نظام رائج رہیا اے تے اوہدوں جیہڑے قانون بنائے جاندے سن' اونہاں دا مقصد لوکاں نوں کنٹرول وچ رکھن لئی ہوندا سی۔ پر ایدے توں علاوہ ساڈی اپنی تاریخ وچ وی جمہوریت دی کوئی رسم نئیں رہی۔ حقوق ہمیشہ توں ای حکومت دے ہتھ وچ رہے نیں' تے فیصلہ وی اینے ای کیتا کہ شہریاں نوں کیہڑے حقوق دتے جاون گے تے اینہاں نال کیہڑا رشتہ ہووے گا۔ ایس پس منظر وچ لوکاں دی شمولیت دا نظریہ غائب رہیا۔

جس زمانے وچ انگریزاں دے خلاف تحریک چلی۔ اودوں حقوق دی بحث وی شروع ہوئی تے پاکستان بندے ای کجھ حقوق خودبخود عورتاں نوں مل گئے۔ پر بنیادی طور تے قانون دی حیثیت اک کنٹرول کرن والے ادارے دی ای رہی تے ایہہ ویکھیا گیا کہ کسے وی پارٹی دے سیاسی پارٹی دے دور وچ اگر کسے نے وی حکومت دے خلاف یا اپنے حقوق دے لئی آواز چکی تے ایس نوں ہمیشہ پاکستان یا مذہب دے خلاف تصور کیتا گیا۔

قانون نوں کنٹرول کرن دے آلے دے طور تے استعمال کیتا جاندا اے۔ قومی اسمبلی تے سینٹ وچ عورتاں دی نمائندگی اک فیصد اے تے باقی 99 فیصد مرد نیں جیہڑے قانون بنا رہے نیں۔ ایس طبقے وچ اوہ لوک جنہاں دا جاگیردارانہ پس منظر ہوندا اے' ملٹری' نوکرشاہی طبقہ' صنعت کار' قانون نافذ کروان وچ اہم کردار ادا کردے نیں تے جتھے قانون نافذ کرن دی گل آوندی اے اوتھے اک ہور گروپ وی اگے آ جاندا اے' تے اوہ اے مختلف مذہبی جماعتاں نال تعلق رکھن والے لوکاں دا گروپ مثلاً" جدوں عورتاں دے حقوق دی گل ہوندی اے تے اسلامی نظریاتی کونسل تے وفاقی شرعی عدالت بہت اہم کردار ادا کر

دی اے۔ ایس دے علاوہ مذہبی مفکرین نے جدوں وی کسے قانون دی تشریح کیتی تے اوہ عورتاں دے خلاف ہی گئی۔ غرض قوانین بنان تے نافذ کرن وچ اونہاں ساریاں دا بہت عمل دخل ہوندا اے۔ ایسے وجہ نال کوئی اجیہی تبدیلی نہیں آوندی جیس توں ایس طاقت ور تے دولت مند طبقے نوں کوئی زک لگے۔ ظاہر اے جدوں عورتاں دے حقوق' مزدوراں دے حقوق یا اقلیتاں دے حقوق دی گل ہوندی اے تے پہلاں توں تشکیل شدہ ڈھانچہ تبدیل ہووے گا۔ جیدھے توں اوہ لوگ جیہڑے ایس ڈھانچے نوں چلا رہے نیں' اونہاں دے مفاد نوں وی نقصان ہووے گا۔ ایس لئی چھوٹی موٹی تبدیلی تے کردتی جاندی اے پر کوئی ایہو جہیا کم نئیں ہوندا جیس توں ایس طبقے دی طاقت وچ فرق آوے۔ قانون دے حوالے نال انصاف دا جیہڑا تصور اے اوہ اونہاں ای دی بھول بھلیاں وچ کتھے کھو جاندا اے۔

ہن سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ انصاف توں کی مراد اے؟ انصاف وچ تن چیزاں بنیادی اہمیت دیاں حامل نیں۔ اک تے اے برابری' ویکھنا ایہہ وے کہ ساڈے قانون وچ برابری ہے یا نئیں۔ کیوں جے آئین بہت واضح طریقے نال آکھدا اے کہ سارے شہری قانون دی نظر وچ برابر نیں تے اونہاں نوں برابر دا تحفظ ملے گا۔ آئین وچ تے ایہہ گل نظر نئیں آوندی۔

دوجی چیز اے عدل' ایس دا مطلب اے برابری توں تھوڑا اگے۔ کیوں جے جدوں صدیاں توں کسے اک گروپ یا طبقے دے نال ناانصافی ہوندی اے تے اجیہا وقت آجاوے کہ اوہ ہر میدان وچ پچھے رہ جاوے تے اوہ صرف برابری دی گل کرن توں تھوڑا اک قدم اگھاں نئیں ودھے گا۔ جیویں کہ اسی عورتاں دے نال ویکھدے آں کہ اوہ تعلیم دے حوالے نال' نوکریاں دے حوالے نال' سیاسی نمائندگی دے حوالے نال غرض کہ ہر میدان وچ بہت پچھے رہ گئی اے تے صرف برابری دی گل کرن نال جیہڑی اک غیر متوازن صورت حال پیدا ہو چکی اے ایس نوں دور نئیں کیتا جا سکدا۔ ایس لئی کجھ ہور اقدام چکنے ہون گے۔ تاجوں عورتاں نوں برابری دے مقام تک لایا جا سکے۔ جیہڑا کہ اونہاں دا حق اے۔ سیاسی پارٹیاں نوں مخصوص نشستاں دی گل وی ایسے حوالے توں ہو رہی اے۔ صرف اے آکھ دین نال گل نئیں بنے گی کہ جے عورتاں الیکشن لڑن تے اونہاں دی نمائندگی پچاس فیصد تک ہو سکدی اے۔ ایس لئی اجیہے مثبت قدم چکنے ہون گے جیس نال ایس گل دی یقین دہانی ہووے کہ عورتاں نوں نمائندگی حاصل ہووے گی۔

ایس ضمن وچ تیجی اہم چیز ایس امر دی یقین دہانی اے کہ جے برابری یا عدل دے حوالے نال قوانین بندے نیں تے اوہ پر اثر ہون تے دوجا اوہ نافذ وی ہون چونکہ و یکھن وچ ایہہ آؤندا اے کہ قانون تے بن جاندے نیں پر ایس قانونی ڈھانچے وچ اتنی طاقت نئیں ہوندی کہ اوہ ا۔نہاں قانوناں اتے چنگے طریقے نال عمل در آمد کروا سکن' مثلاً" آکھن نوں تے یونین کونسل دی اجازت دے بغیر مرد دوجی شادی نئیں کر سکدا پر جے اوہ کردا اے تے اوہ شادی وی منی جاوے گی تے سزا دے طور تے صرف چند ہزار روپے جرمانہ ہووے گا۔ ایسے طراں ایہہ قانون موجود اے کہ بچیاں دی شادی سولہ سال دی عمرتوں پہلاں نئیں ہو سکدی پر جے ماں باپ انج کردے نیں تے ایہوں چند ہزار روپے دا جرمانہ اے۔ ایہہ قانون وی موجود اے کہ عورتاں عدالت وچ جا کے اپنے حق مہر دا مطالبہ کر سکدیاں نیں' پر عدالتاں دے طریقے ایس طراں دے نیں کہ چند ہزار روپے دی خاطر چار پنج سال عدالتاں دے دھکے کھانے پیندے نیں۔ ایس لئی قانون دے اندر جیہڑا اک خود کار نظام ہونا چاہیدا جیدھے توں انصاف دی یقین دہانی ہو سکدی اے موجود نئیں اے۔ ایس دے علاوہ جیہڑے قوانین دے بارے لوکاں نوں پتہ نئیں ہوندا یا لوکاں نوں معلومات میسر نئیں ہوندیاں تے نہ ای ایس معلومات نوں عام کرن لئی کوئی اقدام کیتے جا رہے نیں' مثلاً" پاکستان وچ شاید اک فیصد لوکاں نوں وی ایہہ معلوم نئیں کہ فیملی لاء آرڈیننس وچ عورتاں دے کی حقوق نیں۔ ایس دے علاوہ نکاح نامے وچ وی کجھ شقاں اجیہاں نیں جنہاں نوں عورتاں اپنے مفاد وچ استعمال کر سکدیاں نیں۔ پر ا۔نہاں دے بارے وچ علم نہ ہوون دی وجہ نال ا۔نہاں توں مفاد حاصل نئیں کر سکدیاں۔ ایس لئی ضروری اے کہ حکومتی سطح اتے ایہہ موقف وی موجود ہووے کہ ا۔نہاں قوانین دی اہمیت نوں اجاگر کیتا جاوے۔ تے لوکاں تک ا۔نہاں معلومات دی رسائی نوں ممکن بنایا جاوے تا جوں جیہڑے چند مثبت قوانین نیں اونہاں توں فائدہ اٹھایا جا سکے۔

انصاف لئی ا۔نہاں تن بنیادی شرائط یعنی برابری' عدل دے موثر ہوون دے عناصر نوں سامنے رکھ کے موجودہ قوانین دا اک مختصر جائزہ لیا جا سکدا اے کہ آیا ا۔نہاں توں عورتاں نوں انصاف مل رہیا اے یا نئیں۔ مثلاً" جے نجی قوانین نوں و یکھیا جاوے جیدھے وچ فیملی لاء شامل نیں تے صرف دو تن مثالاں ہی توں عدم برابری صاف ظاہر ہو جاندی اے۔ قانون دے مطابق مرد نوں ایس گل دا حق حاصل اے کہ اوہ اپنی بیوی نوں کسے وی

وجہ نال طلاق دے دے۔ ایدھے لئی اونہوں عدالت جان دی لوڑ نئیں۔ پر بالفرض جے بیوی طلاق لینا چاہے تے مرد عورت نوں ایس گل دا حق دے گا جیس نوں حق تنسیخ آکھدے نیں۔ تے اگر اوہ ایہہ حق نئیں دیندا تے بیوی نوں عدالت وچ جا کے اپنا کیس لڑنا پوے گا۔ چنانچہ مرد دے کول تے ایہہ حق اے کہ اوہ جدوں چاہے عورت نوں طلاق دے دیوے پر عورت نوں عدالت وچ جا کے کیس لڑنا ہووے گا۔ ایدھے توں علاوہ ایہہ مسئلہ وی اے کہ مرد تے اک نوٹس دے دیوے گا تے 90 دناں وچ طلاق ہو جاوے گی۔ بچیاں دی ملکیت دی جے کوئی گل اے تے قانون ایہہ آکھدا اے کہ باپ ای بچے دا فطری نگران اے۔ یعنی ماں بچے پیدا کردی اے' ایدھے لئی تکلیفاں چکدی اے' پر فطری نگران باپ ای اے۔ ایہہ وی قانون اے کہ شوہر جے 50 سال بعد وی طلاق دے دیوے تے اوس عورت نوں کوئی مالی تحفظ حاصل نئیں ہووے گا۔ کیوں جے اتھے کوئی اکٹھی زمین یا پراپرٹی دا تصور نئیں اے۔ حالانکہ بہت سارے مسلم ممالک مثلاً" ملائیشیا' عراق' شام' وغیرہ وچ ایہہ قانون اے کہ شادی دے بعد وی پراپرٹی وچ عورت دا وی حق ہوندا اے۔ پر پاکستان وچ عورت نوں کوئی اجیہا حق نئیں دتا گیا۔ ایس طراں ذاتی قوانین دے زمرے وچ آون والے باقی قوانین وچ وی عدم برابری یا تے قانون وچ یا طریقہ کار وچ نظر آوندی اے۔

کریمنل لاء دی جتھے گل ہوندی اے اوتھے حدود آرڈیننس دی مثال ساریاں دے اگے آندی اے۔ اتھے ساریاں توں اہم گل ایہہ اے کہ سزا دلوانے لئی عورت دی گواہی نامنظور کیتی اے۔ دوجی اہم چیز ایہہ کہ زنا تے زنا بالجبر دے فرق نوں مٹا دتا گیا اے' تے قانون انہاں نوں اک ای نظر نال ویکھدا اے۔ حالانکہ زنا بالجبر اک اجیہا فعل اے جیدھے وچ عورت تے تشدد کیتا جاندا اے۔ زنا اوہ اے جیہڑا اپنی مرضی نال کیتا گیا ہووے پر سزا دوناں لئی اکو جیہی اے۔ اسلامی نظریاتی کونسل نے اک کتاب وی شائع کیتی اے جیدھے وچ زنا دے قانون دے بارے وچ ایہہ الفاظ لکھے گئے نیں۔ زنا تے اوہدیاں دوجی قسماں نال نبڑنا۔

یعنی تشدد دے عنصر نوں بالکل نظر انداز کیتا جا رہیا اے تے جدوں ایہہ ایشو مذہبی گروہاں دے سامنے چکیا گیا جواب آیا کہ ہے تے اے زنا ای پانویں اک دی مرضی ہووے۔ ایہہ سوچ حدود آرڈیننس دے تحت ساڈے قانون وچ آئی تے ایس نوں عورتاں دے خلاف استعمال کیتا جا رہیا اے۔ اتھے ایہہ گل بڑی اہم اے کہ حدود آرڈیننس یا

قصاص و دیت تے جیہڑا دوجا قانون اسلام دے ناں اتے بنایا گیا ایہدے وچ عورت نوں شہادت دین دے قابل نئیں سمجھیا جاندا۔ پر جتھے سزا دی گل آؤندی اے تے ایسے قانون دے مطابق جے اوہ جسمانی طور تے بالغ اے تے اونہوں سزا ملے گی پانوے اوہ نو سال دی ای کیوں نہ ہووے۔ ایس لئی حدود آرڈیننس دے تحت بارہ تیرہ سالاں دیاں بچیاں نوں کوڑیاں دی سزا مل چکی ہوئی اے۔ کیوں جے اوہ ایس قابل سمجھی گئی کہ اونہاں نے زنا کیتا اے، پر اگر اوہ زنا بالجبر دی شکار ہو رہیاں نیں تے اونہاں دی گواہی نئیں منی جاوے گی۔

سول لاء دے حوالے نال جیہڑا قانون شہادت اے اوہدے وچ کاروباری معاملات وچ دو عورتاں یا اک مرد دی گواہی منی جائے گی۔ ایتھے تک کہ اک پڑھی لکھی عورت دے مقابلے وچ اک ان پڑھ مرد دی گواہی نوں معتبر منیا جاوے گا۔ ایس دے علاوہ ایہہ نئیں کہ چار عورتاں تے نا انصافی مزدوراں دے قوانین وچ دی و یکھن وچ آؤندی اے۔ جتھے عورتاں کم کر رہیاں نیں۔ مثلاً" زراعت دے شعبے وچ اوتھے کوئی قانون ای نئیں جیہڑا اونہاں دے بنیادی حقوق دے تحفظ دی ضمانت دے سکے۔ جے فیکٹریاں وغیرہ وچ عورتاں کم کر رہیاں نیں تے ا-نہاں نوں مستقل نوکری اتے نئیں رکھیا جاندا تاں جو ا-نہاں نوں مراعات نہ دینیاں پین تے اوہ زندگی بھر ایس غیر یقینی صورت حال وچ کم کردیاں رہن۔ اتے لکھے گئے قوانین دے مختصر جیہے جائزے توں اک اندازہ ہو جاندا اے کہ ایہہ قوانین عورتاں دے حوالے نال کیتے وی انصاف دے تقاضے پورے کردے و یکھن وچ نئیں آؤندے۔ پانوے اوہ اسلامی قانون ہون، پانوے آئینی قوانین ہوون۔ ایس لئی تحریک نوں تیز کرن دی بہتی لوڑ اے تاں جو ریاست اتے زور پایا جا سکے کہ اوہ ایس قسم دا ڈھانچہ تشکیل دین۔ جیدھے وچ عورتاں نوں حقوق مل سکن تے عورتاں دے خلاف سارے امتیازی قوانین ختم کروان لئی تحریک دے ذریعے دباؤ پایا جانا چاہیدا اے۔

عورتاں دے خلاف تشدد

انیس ہارون' عافیہ ضیاء

تشدد دا مطلب کسے نوں زبردستی ظلم تے جبر دا نشانہ بنان دے نیں۔ پر جے عورتاں دے حوالے نال تشدد دی گل کیتی جاوے تے اے وضاحت گھٹ اے۔ کیوں جے ایدے وچ جسمانی تشدد توں ہٹ کے عورتاں نال جارحانہ برتاؤ تے اوہ رویئے وی شامل نیں جیہڑے ناں صرف ہراساں کردے نیں نالے نفسیاتی دباؤ دا شکار وی کردے نیں۔ انہاں رویاں تے زیادتی دا اک تاریخی' سماجی تے روایتی پیش منظر اے جیہڑا انہاں نوں عورتاں دے نال برتاؤ دا اک ذریعہ بنا دیندا اے۔ جارحیت پسندی توں فطری عمل نئیں سمجھیا جا سکدا سگوں سماجی تے روایتی قدراں دا حصہ ای تصور کیتا جاندا اے۔

انہاں روایتاں تے قدراں دیاں جڑاں پدرشاہی تے جاگیردارانہ نظام وچ نظر آوندیاں نیں۔ پدرشاہی نظام دے تحت مڈھ توں ای کڑی تے منڈے دے کردار وچ ونڈ پا دتی جاندی اے تے عورت نوں اک کمزور مخلوق جیہدا کم صرف بچے پیدا کرنا ای سمجھیا جاندا اے تے مرد نوں طاقتور تے ہر لحاظ نال برتر خیال کیتا جاندا اے۔ مذہب تے معاشرہ انہاں روایتاں نوں مضبوط کردے نیں۔ جاگیردارانہ نظام وچ عورت نوں اک نجی ملکیت آکھیا جاندا سی جیہدی اپنی کوئی پہچان نئیں سی۔ ایس نوں مرد دی نفرت دے ناں اتے گھر وچ بند کردتا جاندا سی تے کدی کدی ایس نفرت پاروں ایہنوں ماریا کٹیا جاندا سی۔ کیوں جے دھیاں نوں گھراں دا حصہ نئیں سی سمجھیا جاندا تے ایناں دی پرورش وی چنگی طرح نئیں کیتی جاندی سی جیہڑی معاشرے وچ ایدی دوجی حیثیت نوں ہور ودھا کے پیش کردی سی۔

ایس دیکھن وچ آوندا اے جاگیرداری نظام کئیاں تھاواں تے اجے وی رائج اے۔ صنعتی انقلاب آون پاروں نویاں صنعتاں لگیاں تے زیادہ کارکناں دی لوڑ دی وجہ نال عورتاں وی اوہدے وچ لئیاں گئیاں پر اوہ نظریہ جیہڑا ہمیشہ توں چلدا آرہیا سی پئی

عورت کمزور مخلوق اے اوہ ایس گل تے اثر انداز ہویا پئی عورتاں نوں کیہڑا کم دتا جاوے۔ ایس ورہے وچ عورت نوں جنسی ماڈل دے حوالے نال پیش کیتا گیا تے معاشرے نے عورت دا جیہڑا کردار پیش کیتا اوہ اک اجیہی عورت دا سی جیہڑی جذباتی، شرمیلی، خوبصورت تے بے وقوف ہووے۔ بیسویں صدی وچ سائنس تے ٹیکنالوجی نے ترقی کر لئی تے زندگی بہت تیز ہو گئی۔ پر عورتاں نال برتاؤ وچ اجے وی تبدیلی نئیں آئی۔ اونہاں دا استحصال اج وی ہو رہیا اے تے ہر سطح اتے ویکھن وچ آؤندا اے۔

خاندان وی عورتاں دے خلاف تشدد دا ذریعہ بن دے نیں تے اے غریب تے جاہل خانداناں وچ ای نئیں سگوں پڑھے لکھے خانداناں وچ وی کڑیاں نال مڈھ توں ای غیر مساوی رویہ رکھیا جاندا اے تے کئی واری اپناں گھراں وچ اونہاں نال مندی چنگی زبان ورتی جاندی اے تے کئیاں طریقیاں نال گمراہ کیتا جاندا اے۔ گھریلو تشدد جیہڑا میاں بیوی دے وچکار ہوندا اے اوہ وی گنتی ساریاں توں بہتی اے۔ ایدے وچ سماجی تے ذہنی تشدد وی شامل نیں۔ پولیس دے ریکارڈ دے مطابق ایس دھرتی تے عورتاں دے خلاف جیہڑا تشدد ہوندا اے اوہدے وچ بیویاں دے خلاف تشدد سب توں ودھ اے تے ایہہ گل اوس تشدد دی اے جیہڑا ریکارڈ وچ آیا اے۔

معاشرتی قدراں دے حوالے نال اک ہور قسم دا تشدد عورتاں نوں جنسی طور تے ہراساں کرنا اے۔ ایہہ صرف سڑکاں تے بس سٹاپاں تے ای نئیں سگوں کم کرن والیاں تھاواں تے بہت ہوندا اے جدوں عورت نوں کم دی تھاں تے ہراساں کیتا جاندا اے تے ایدے وچ صرف اک کلا اخلاقی مسئلہ ای نئیں شامل ہوندا کہ عورت دا گھروں باہر کم کرنا سماجی قدراں دے خلاف اے، سگوں ایتھے اک ہور مقصد وی ہوندا اے، اوہ ایہہ پئی عورتاں نوں کم دی تھاں توں ہٹایا جاوے کیوں جے ایناں دی تھاں تے مرد لگ سکن تے ایہہ جان بجھ کے کیتا جاندا اے۔

عورتاں دے حوالے نال جیہڑیاں صحت دیاں پالیسیاں بن دیاں نیں اوہ وی اک طرح دے تشدد نوں جنم دیندیاں نیں۔ پہلاں تے ایہہ پالیسیاں بہتایاں عورتاں نوں بچہ پیدا کرن دی صلاحیت دے حوالے نال بن دیاں نیں تے عورت دی صحت دے دوجے پہلوواں نوں چھڈ دتا جاندا اے ایدھے توں علاوہ خاندانی منصوبہ بندی دیاں پالیسیاں وچ حکومت وی چاہن پاوندی اے پئی کنے نیانے ہون گھر والیاں دا کجھ ہور خیال ہوندا اے تے ڈاکٹر دی

وکھری رائے ہوندی اے۔ ایتھوں لگدا اے کہ عورت نوں اپنے جسم تے کوئی اختیار نئیں ایدھے توں علاوہ عورت دے حوالے نال جیہڑیاں پالیسیاں بنایاں جاندیاں نیں اوہناں وچوں بہتیاں اوہدی صحت اتے چنگے اثر نئیں پاوندیاں۔

ذرائع ابلاغ وچ عورتاں دی جیہڑی منفی کردار کشی ہوندی اے اوہ وی تشدد دا اک حصہ اے۔ میڈیا وچ جیہڑے عورتاں نوں مذاق کیتے جاندے نیں یا کدی اوناں نوں اک جنس دی مثال دے طور تے پیش کیتا جاندا اے اوہ سارے عورتاں وچ خوف پیدا کرن دا سبب ہوندے نیں تے ایناں دا اپنے بارے خیال وگڑ جاندا اے کیوں جے ذرائع ابلاغ تے بہت قابو مرداں دے ہتھ وچ اے۔ ایس لئی ایناں پروگراماں نوں مرداں دے نقطہ نظر نال ای پیش کیتا جاندا اے۔

معاشی ترقی تے آمدنی دے ذرائع وچ پہلاں تے عورت نوں برابر موقعہ نئیں دتا جاندا پر اوہ عورتاں جیہڑیاں گھراں وچ ہوندیاں ہویاں کم کردیاں نیں اوہناں دی مارکیٹ تک آسانی نال رسائی نئیں ہوندی کہ اوہ گھروں باہر جا کے اپنیاں چیزاں فروخت کرن، پھیر اوہ دوجے تے تیجے بندے دے ذریعے منڈی تک رسائی حاصل کردی اے تے ایس طراں وی اوہ تشدد دا ذریعہ بن جاندیاں نیں۔ جیہڑا ایناں عورتاں نوں ذہنی تے کدی کدی جسمانی طور تے وی ہراساں کر سکدا اے۔

جنسی تشدد، تشدد دی اک وڈی واضح قسم اے تے ایس دی ساریاں توں بہتی گھناونی مثال جنگ تے مسلح اختلافات دے دوران عورتاں دی چنگی چوکھی آبرو ریزی اے جیہڑی اک حوالے نال ملٹری/فوجی پالیسی اے جیس طراں جاپان، کوریا، پاکستان تے بنگلہ دیش دے وچ ہویا۔

اقلیتی عورتاں دوہرے تشدد دا شکار ہوندیاں نیں، اک عورت ہون دے حوالے تے دوجے اقلیت ہون دے حوالے نال۔ تشدد دے حوالے نال ریاست دا وی مڈھ توں اک کردار رہیا اے۔ جیس طراں دیاں پالیسیاں مرتب ہوندیاں نیں یاں جیہڑا ریاست دا عورتاں نال رویہ ہوندا اے اوہ وی ایس سلسلہ وچ اک اہم پہلو اے۔ ریاست دی وی اک طراں دی پالیسی ہوندی اے کہ اوہ اگلے لوکاں نوں گروپاں وچ ای نہ ونڈے نال مرد تے عورت دے وچ وی ایناں فاصلہ کر دیوے کہ اوہ آپس اکٹھے ہو کے کدی وی ریاست دے خلاف آواز چک نہ سکن۔ ایتھے کسی قانون تے کدی کدی مذہب دا وی آسرا لیا جاندا اے۔

پاکستان وچ 1977ء نوں جدوں ضیاء الحق دے ورہے وچ مارشل لاء لگیا تے اوہدا اک پہلو اے وی سی کہ ایدھے وچ مذہب دے ناں تے وی استحصال ہویا سی تے مذہب تے ملٹری دا ایہہ جوڑ عام بندے لئی وی پر بہتا عورتاں لئی نقصان دہ ثابت ہویا۔

جدوں عورتاں دی ذاتی زندگی نوں نالے اونہاں دی موجودگی نوں ای اک بحث بنا لیا جاوے تے اونہاں دا ریاست نال اک ہور طراں دا رشتہ بن جاندا اے۔ مثال دے طور تے قومی اسمبلی وچ ایہہ گل ہوندی پئی سی کہ عورتاں دی شلوار کنی اوچی ہونی چاہیدی اے' باہر کدوں جا سکدی اے تے کدھے نال جا سکدی اے وغیرہ۔ ایدھے وچ پیڑی گل ایہو اے پئی ایہہ حق ریاست نے اپنے تک ای محدود نئیں رکھیا اے نالے ساڈیاں یونیورسٹیاں تے سیاست دے کیاں ڈھانچیاں تک ایہہ گل اپڑی۔ فیر عدلیہ' پولیس تے جیہڑے پڑھن والیاں دے گروپ سی اونہاں دی اپنا حق سمجھیا کہ اوہ وی عورتاں نوں کنٹرول کرن' ایدھے توں علاوہ اینا ں ڈھانچیاں تے جماعتاں توں ہٹ کے عام بندہ جیہڑا سڑک تے سی اونہاں دا اک ٹولہ بنیا تے اونہاں وی عورتاں نوں ہراساں کیتا تے دسیا کہ اوہ کدوں تے کتھے جا سکدی اے تے کدھے نال تے کیہڑا اوہدا کی لگدا اے۔

ایس ورہے وچ خواتین محاذ عمل تے ہور دوجیاں جماعتاں دی جدوجہد بہتی اوکھی ہو گئی سی کیوں جے اوہ ہن اپنے حقوق واسطے گھر دے اندر نئیں لڑ دی پئی نالے باقاعدہ ریاست دے خلاف اک آواز چک رہیاں سن تے ایتھے ای اک ہور طراں دے تشدد نے جنم لیا۔ اوہ عورتاں جیہڑیاں سرگرم سن سیاسی سوال کر رہیاں سن اونہاں دے خلاف وی ریاست ولوں تشدد شروع ہویا۔ عورتاں اتے لاٹھی چارج ہوا۔ اونہاں نوں جیلاں وچ سٹیا گیا تے ایدھے توں ہٹ کے سیاسی طور تے ہراساں کیتا گیا۔ سیاسی تشدد اونہاں دناں وچ بڑا وڈا سی تے اجے تک اے۔ فوجی نظام مکن دے بعد وی عورتاں تے اونہاں دے گھراں وچ وڑ کے جیس طراں دینا حیات کیس وچ ہویا' تشدد کیتا گیا۔ عورتاں تے تشدد دے کئے سبب دسے جاندے نیں مثلاً" آکھیا جاندا اے کہ عورت تے تشدد وچ اوہدے جسمانی نظام تے کردار توں وکھری تھاں دتی جاندی اے۔ ایہہ وجہ اک طراں نال عورت تے تشدد نوں ٹھیک ثابت کرن دے برابر نیں۔ کیوں جے اوہ کمزور اے ایس لئی اوہدے اتے تشدد ہووے گا۔ جتھے تک ذاتی چال چلن آوندا اے تے اوہدا مطلب ایہو ایہہ پئی جیہڑا تشدد کر رہیا اے اوہدے توں ذمہ داری چک لئی جاوے تے عورت نوں ای قصوروار سمجھیا جاوے۔

ایس طراں غریبی تے بے روزگاری وی اک وجہ سمجھی جاندی اے ایہہ آکھیا جاندا اے کہ غریبی دی وجہ توں وی عورتاں دی آواز' رائے دا حق تے عزت نئیں مل دی۔ ایدھے توں علاوہ چونکہ بندے اتے غربت دا بوجھ ہوندا اے تے اوہ ایس تے اپنا غصہ کڈدا اے۔ پر اوہ عورت وی تے غربت دی اونی ای شکار ہوندی اے۔ اوہدے اتے وی ذہنی تے جسمانی دباؤ ہوندا اے ایس لئی صرف غربت دی آڑلے کے عورت تے تشدد دی پشت پناہی نئیں کیتی جا سکدی۔

ثقافت تے سماجی قدراں وی کئیاں طریقیاں نال تشدد نوں جنم دیندیاں نیں مثلاً" کاروکاری دی رسم یا حق بخشا دی رسم۔ ایہہ گل ٹھیک اے کہ ہر معاشرے وچ تشدد کرن دے طریقے وکھوں وکھ نیں۔ پر ایس گل نوں انسانی حقوق دے دائرے وچ لیا کے ویکھنا اے۔ ایہہ نئیں آکھیا جا سکدا کہ پئی ساڈا معاشرہ تے مذہب ایہوں آکھدے نیں تے ایہہ گل ٹھیک اے۔ کسے وی تشدد نوں چنگا نئیں آکھیا جا سکدا۔

اصل وچ ساڈا معاشرہ مرداں نوں ایس گل دی چھٹی دیندا اے کہ اوہ عورت اتے اپنی جسمانی طاقت استعمال کرے کیوں جے جدوں اوہ اپنی طاقت دوسرے مرد دے خلاف ورتے گا تے اوہنوں ڈر ہووے گا کہ اوہ وی اوہدے تے طاقت ورتے گا۔ عورتاں تے بچیاں دے خلاف تشدد کرنا سوکھا ہوندا اے۔ ایس لئی ایناں نوں قابو کرن دا طریقہ کار بن جاندا اے۔ جیس نوں بندہ کدی جان بجھ کے تے کدی بھلیکھے وچ استعمال کردا اے۔ اوہ نئیں چاہندا کہ عورت بہتے سوال کرے تے اپنا حق منگے جیدی وجہ نال سماجی ڈھانچے وچ کوئی تبدیلی آوے کیوں جے ایس ویلے جیہڑا سماجی ڈھانچہ اے ایدھے توں سب توں زیادہ فائدہ پانویے اوہ معاشی' قانونی تے جنسی ہووے مرداں نوں ہوندا اے تے ایدھے وچ نکی جیہی وی تبدیلی ایناں نوں نقصان دے سکدی اے۔

جتھے تک ایدھے تشدد دے حل ہون دا تعلق اے تے عالمی سطح اتے ایس مسئلے نوں چکیا گیا اے۔ ویانا کانفرنس وچ ایہہ گل منظور کیتی گئی اے کہ گھریلو تشدد' ریاست دی ذمہ داری اے۔ ایدھے توں علاوہ جنگاں وچ عورتاں نال زیادتی وی ریاست دی ذمہ داری اے۔ ملکی سطح اتے وی کجھ کم ہوندا پیا اے تے عورتاں دے خلاف تشدد اتے سوال اٹھدے پئے نیں۔ ایس سلسلے وچ کجھ کمیٹیاں وی بنایاں گئیاں نیں۔ کجھ ہور کم وی کتے جا رہے نیں۔ پر عورتاں نوں جج بنا دین نال مسئلہ مک نئیں جاندا تے ایدا حل ایہہ وی نئیں کہ

تشدد کرن والیاں نوں جیلاں وچ سٹیا جاوے یا پھانسی دتی جاوے۔ کجھ تحریکاں براہ راست عمل دے ذریعے گھراں وچ جا کے گھریلو تشدد نوں روکن دی کوشش کر رہیاں نیں۔

پر بہتی لوڑ ایس گل دی اے کہ ا ـنہاں سماجی' سیاسی تے قانونی ڈھانچیاں نوں سمجھیا جاوے جتھوں تشدد دی روایتاں جنم لیندیاں نیں کیوں جے ایس دی شناخت ہووے کہ تشدد کناں کناں طریقیاں دے نال ہوندا اے تے اینوں سماجی قدراں دا حصہ سمجھ کے چھڈ دتا جاوے۔ ایس لئی سارے نظام نوں بدلن دی کوشش کرنی چاہیدی اے تے ایہہ صرف عورتاں دے شعور نوں نئیں سگوں مرداں دے شعور نوں جگان دی لوڑ اے۔ تاکہ بنیادی ڈھانچے وچ کجھ تبدیلی لیائی جا سکے۔

تیجا حصہ

عورتاں دے تخلیقی اظہار
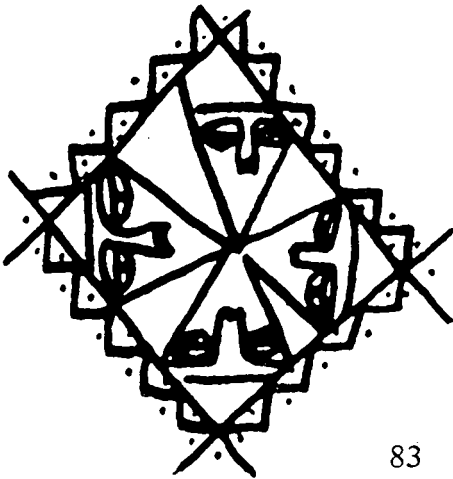
عورتاں تے ذرائع ابلاغ

عافیہ ضیاء

ذرائع ابلاغ وچ عورتاں دی گھٹ تے غلط نمائندگی اتے پاکستان وچ عورتاں دی تحریک نے کئی حد تیکر تنقید کیتی اے۔ بجائے ایس دے کہ ذرائع ابلاغ دی وضاحت ایناں وسیع معنیاں وچ کیتی جاندی جنہاں دا ایہہ اظہار کروا اے۔ ذرائع ابلاغ نوں محض ایس نوں پرنٹ تے الیکٹرانک اشکال وچ و یکھیا جاندا اے' ایس لئی ایہہ بڑا اہم اے' ذرائع ابلاغ دی وضاحت بمعہ ا ےسدی دوجی نمائندہ اشکال نال کیتی جاوے ایہدے علاوہ ایہہ وی ضروری اے کہ ذرائع ابلاغ دے نظریاتی پہلواں اتے غور کیتا جاوے تے ذرائع ابلاغ دے عوامل تے اثرات اتے وی غور کیتا جاوے۔

ذرائع ابلاغ وچ ذات دی نمائندگی دے اظہار دے مختلف طریقے شامل نیں۔ ذرائع ابلاغ دی زیادہ مقبول شکلاں وچ ادب' آرٹ' گانا تے ڈانس وغیرہ شامل نیں تاہم ریاست تے معاشرے دے نمایاں گروہ کلچر دی اپنی بنائی ہوئی تعریفاں وی لاگو کردے نیں۔ کلچر کی اے؟ اینوں کیس طراں پیش کرنا اے تے اظہار دی مختلف صورتاں نوں کیڑی اقدار دے تحت نال لے کے چلنا اے۔ کیوں جے ذرائع ابلاغ اظہار دا اک طاقتور تے پر اثر طریقہ اے۔ چنانچہ حکومت ذرائع ابلاغ نوں لوکاں دی سوچاں تے اثرانداز ہوون لئی استعمال کردی اے۔ ایس لئی ذرائع ابلاغ دی مختلف شکلاں کدی وی مکمل طور تے اک سچائی دی آئینہ دار نئیں ہوندیاں۔ سگوں اکو ای چیزتوں کنیاں طر ےقیاں غیر محسوس طریقے نال لوکاں دیاں سوچاں اتے اثرانداز ہو سکے۔ اقوام متحدہ نے ایس سال نوں خاندان دا سال قرار دتا اے حکومت پاکستان نے وی ایسے سلسلے وچ اک یادگار ٹکٹ چھاپیا اے جیہڑا اک مرد عورت تے دو بچیاں اتے مشتمل اک تصویر اے ہن آدمی حیران ہوندا اے کہ ایہہ پاکستان وچ کسے کنبے دی نمائندگی کردی اے۔ ایتھے عام کنبہ کدی وی ایس تصویر دی طراں 4 افراد دا نئیں

ہوندا۔ ریاست' دولت تے پدر شاہی نے ہمیشہ پاکستان وچ ذرائع ابلاغ اتے اپنا کنٹرول رکھیا اے تے اینوں سنسر وی کیتا اے' تاہم ایہہ دلچسپ ہووے گا' جے اسیں ایناں موجودہ رجحانات دا جائزہ لیئے' جیہڑے ریاست دی ذرائع ابلاغ دے بارے وچ پالیسی دے دوغلے پن نوں ظاہر کردا اے۔ ٹیلی ویژن اتے مستقل سنسر رہیا اے۔ ایس دے علاوہ اخباراں اتے وی کدی کدی پابندیاں عائد کرن دی کوشش کیتی جاندی رہی اے۔ پر اج کل جیہڑی فری مارکیٹ پالیسیاں دی دوڑ لگی ہوئی اے اودے وچ ضروری اے کہ تجارتی بنیاداں اتے کم کرن والے ذرائع ابلاغ دی حوصلہ افزائی کیتی جاوے۔

ایدھے توں ریاست اک ایہو جیہی صورت حال وچ پھنس جاندی اے جتھے معاشی حکمت عملیاں ایس گل دا مطالبہ کردیاں نیں کہ منڈیاں نوں آزاد کردتا جاوے تے انج ای ذرائع ابلاغ نوں وی کیوں جے او منڈیاں لئی مددگار ثابت ہوندے نیں تے دوجی طرف ریاست ذرائع ابلاغ دے ذریعے اپنی نظریاتی کنٹرول وی برقرار رکھنا چاہندی اے۔ ایہہ اختلاف سیٹلائٹ ٹی وی وغیرہ دے آون دے بعد ہور وی نمایاں ہوگیا اے جنہاں اتے حکومت کنٹرول نئیں کر سکدی تے جیہڑا کہ بے لگام Consumerism نوں ابھاردی اے پر اوہ چیزاں جیہڑیاں سیاسی سوچ نال تعلق رکھدیاں نیں مثلاً" فوجی معاملات مذہب تے قانون وغیرہ اوتھے ریاست اپنی سنسر کرن دی طاقت قائم رکھدی اے۔

معلومات اتے کنٹرول رکھدی اے تے انفرادی سوچ نوں دباندی اے۔ ایہہ اک الجھی ہوئی صورت حال اے جیہڑی اک وقت اک آزاد منڈی تے مضبوط ریاست دے ول لے کے جاندی اے۔ سنسر شپ دا اک ہور اثر وی اے جیہڑا عورتاں نے خود اپنے اتے مسلط کرلیا اے لوگ گروہی تے انفرادی سطح اتے سخت پیغامات دین توں گھبراندے نیں تے عام طور تے رجحان ایہہ آں مسائل توں ہلکے پھلکے طریقے نال پیش کیتا جاوے کیوں جے عملی طور تے ایہہ دانش مندی اے کہ مسائل اتے واضح پوزیشن لین دی بجائے اینوں ہلکے پھلکے طریقے نال پیش کیتا جاوے۔ انفرادی تے اجتماعی سطح اتے سنسر وچ جیہڑا تضاد اے' اوہ فلم تے ٹی وی لئی سنسر شپ دے الگ الگ معیاراں نوں ظاہر کردا اے' ٹی وی اتے آون والیاں عورتاں تے سخت سنسر شپ اے جدوں کہ فلم انڈسٹری وچ بڑی ترقی ورتی جاندی اے۔ سینما پاکستانی عورتاں دی جیہڑی تصویر کشی کردا اے' اوہ بہت کھردرے تے مروجہ کرداراں دی صورت وچ اے۔ جیہڑا عام طور تے مردانہ اکثریت دے و یکھن لئی تراشے

جاندے نیں۔ الیکٹرانک میڈیا کدی وی جنسی نوعیت دے جرائم جیویں زنا وغیرہ نوں پیش نئیں کردا بلکہ اوناں دا ذکر وی نئیں کردا اخباراں وچ وی جنسی جرائم خال خال نظر آوندے نیں۔ اوہ وی سنسنی خیزی پھیلاندے نیں۔ ہن اخباراں وچ جنسی جرائم دے بارے وچ چھپن والیاں چند خبراں نیں جیہڑیاں جنسی جرائم دے بارے وچ انتقامی رویئے نوں ظاہر کردیاں نیں۔

نواب پور دا واقعہ 1984ء وچ ہویا۔ اوس ویلے ملک وچ فوجی حکومت سی۔ ایہہ کیس زنا دا نئیں سی بلکہ جنسی پامالی دا سی۔ جدوں نواب پور پنڈ دیاں کنیاں عورتاں نوں زبردستی عریاں کر کے اوسے حالت وچ گلیاں وچ پھرایا گیا سی۔ ایسے واقعے دا پس منظر خاندانی دشمنی تے انتقام سی۔ کیوں جے اینہ دوناں خانداناں دے دو افراد دے وچکار غیر قانونی تعلقات سی۔ تاں جے اپنی عزت دا بدلہ لین لئی ایناں عورتاں نوں عریاں حالت وچ گلیاں وچ پھرایا گیا۔ اک فوجی عدالت نے ایس واقعہ دے ذمہ دار افراد نوں اسلامی قوانین دے مطابق مجرمانہ سزاواں سنائیاں سن۔ اخباراں دی ساری توجہ ایس واقعہ دا نشانہ بنن والیاں عورتاں ول سی تے ایناں لذت پسندانہ تفصیلات ول جیہڑیاں عورتاں تے گزریاں۔ اک رپورٹ مسلسل ایناں عورتاں نوں "مردہ عورتاں" قرار دیندی رہیا تے اوسے نے اپنے مضمون نوں "مرن والیاں دی سوانح" دا عنوان دتا۔ (ڈان 84-4-21) اگرچہ کسے وی عورت نوں جسمانی گزند پہنچیا سی تے موت اوناں وچوں کسے دی وی واقع نئیں ہوئی سی۔ تاہم ایہہ ایس خیال نوں مضبوطی دیندا اے کہ جنسی پامالی واقعی اک سماجی بے عزتی اے تے نشانہ بنن والیاں عورتاں لئی موت دے برابر اے۔ ایس دے علاوہ جنسی پامالی دے واقعات دے بارے وچ اکثر اخباراں والے ایس قسم دیاں سرخیاں لگاوندے نیں جیویں "اک ہور واقعہ نواب پور"۔ ایہہ اک بالکل انج دے جرم ول وی اشارہ کردا اے۔ سگوں خبر دی اہمیت نوں وی ودھاندا اے۔ 1989ء وچ جدوں جمہوری حکومت نوں بحال ہوئے اک سال ہو چکیا سی تے نرساں دا واقعہ اخباراں دی شہ سرخیاں وچ آیا۔ اک میڈیکل کالج دے مسلح طلبہ نے سول ہسپتال کراچی وچ دو نرساں دے نال زیادتی کیتی۔ ایناں طالب علماں نے ہسپتال دے اک کمرے اتے غیر قانونی طور تے قبضہ کیتا ہویا سی۔ جدوں شاف نرس نے ایس واقعہ نوں پولیس وچ درج کروایا تے پولیس نے ایسے نوں جرم دی اعانت وچ گرفتار کر لیا حالانکہ اوس نے ایس توں انکار کیتا تے مجرماں دی نشاندہی وی کیتی۔ کجھ اخباراں نے

ہسپتال دی انتظامیہ دی غفلت اتے تنقید کیتی تے کجھ اخباراں نے ایہہ وی آکھیا کہ پرائیویٹ وارڈ مستقل طور تے غیر قانونی سرگرمیاں لئی استعمال ہوندے سی۔

اک اخبار نے خواتین دے حقوق دی کارکناں تے خواتین دیاں تنظیماں دے ولوں کیتے جاون والے مظاہریاں نوں چھاپیا تے اوناں دے اوہ مطالبات نوں وی پیش کیتا کہ واقعہ دا نشانہ بنن والیاں عورتاں نوں رہا کیتا جاوے تے مجرماں نوں پھڑیا جاوے۔ جدوں ایس واقعہ دی سنسنی خیزی ختم ہو گئی تے اوسے واقعے دی رپورٹ صرف ایس قسم دی ہوندی کہ اگلی عدالتی کارروائی کدوں ہووے گی یا کدوں تیکر کارروائی ملتوی کر دتی جاوے گی۔ شروع وچ کجھ رپورٹاں وچ خواتین کارکناں دے ولوں کیتی جاون والی کوشش نوں جگہ دتی گئی۔ پر کسے نے کم کرن والیاں عورتاں دیاں مشکلات دا جائزہ لین دی کوشش نئیں کیتی۔ ہسپتال دی انتظامیہ تے ریاست نے وی رسمی ہمدردی دے بیانات جاری کتے پر کسے نے اوناں کولوں سوال پوچھن دی زحمت نئیں کیتی۔ کئی دیر تیکر تفتیش دے دوران مجرماں دے ناں صیغہ راز وچ رکھے گئے۔ نواب پور دے واقعہ نوں مکمل ذاتی تے خاندانی حوالیاں دے نال بیان کیتا گیا سی۔ ایس دے برعکس ایس واقعہ دی رپورٹنگ محض عدالتی کارروائی تے حمایتی تحریکاں تیکر محدود سی بجائے ایسدے کہ اوہ ذاتی تفصیلات وچ اتردے۔

ہن ایہہ اک بحث طلب مسئلہ اے کہ انج کیوں کیتا گیا۔ ایس لئی کہ ایہدے وچ اک سرکاری ہسپتال آوندا سی یاں ایس لئی کہ اک باوقار پیشے دا تقدس مجروح ہوندا سی۔

1991ء وچ پاکستان وچ حکومت تبدیل ہو چکی سی تے بے نظیر قائد حزب اختلاف سی۔ اوس ویلے وینا حیات دا واقعہ پیش آیا۔ جیہڑی اک مشہور سیاستدان دی دھی تے بے نظیر دی قریبی دوست سی۔ وینا حیات نے اپنے نال ہوون والی زیادتی نوں لوکاں دے سامنے پیش کیتا تے اونہوں حزب اختلاف دے ولوں سیاسی انتقام دا نشانہ بنا کے جاون دا عمل قرار دتا۔ ایہدے بعد ایس کیس دا ذکر اوس دے ناں نال ہوون لگا۔ کیوں جے ایہہ واقعہ عام واقعات نالوں واضح طور تے مختلف سی تے مظلوم دا تعلق اک مراعات یافتہ سیاسی خاندان نال سی۔ ایس لئی پریس نے ایس واقعہ ول خوب جوش تے جذبے دا اظہار کیتا۔ ایس لئی کہ ایس وچ اوہ سارے عناصر موجود سن جیہڑے اک خبر نوں سنسنی خیز بناوندے نیں۔ ایہہ کیس اک دوجے اتے کیچڑ اچھالن دا ذریعہ بن گیا۔ صرف چند لوک ای سیاست توں ہٹ کے ایس گل اتے تبصرہ کر سکے۔ جمہوریت دی بحالی دے ہوندیاں ہویاں وی ساڈا قانونی نظام

ناکام ہو گیا اے۔ بہت تھوڑے لوک ایس حقیقت نوں جان سکے کہ زنا دی سیاست عورتاں نوں سماجی طور تے کنٹرول کرن دی اک شکل اے تے جیہڑی طبقاتی فرق توں اگے لنگ چکی اے۔ ایس ویلے ای خورشید بیگم دا واقعہ کوئی زیادہ توجہ نہ حاصل کر سکیا۔ جیہدا آکھنا سی کہ پولیس نے اوہدے نال زیادتی کیتی اے کیوں جے اوہدے گھر والے دا تعلق حزب اختلاف نال اے ایس لئی کہ اک سیاست دان دی دھی دے نال زیادتی دی خبر زیادہ سنسنی خیز اے۔

جدوں ایہہ واقعہ عام ہویا تے بہت سارے مقصدیت دے دعویدار اخباراں دے ایڈیٹر تے رپورٹر سیاسی وابستگیاں تے معاشی فائدیاں لئی بک گئے ایس ویلے ذرائع ابلاغ دی ایہو کوشش سی کہ کسے طراں خبراں دی رفتار نوں برقرار رکھیا جاوے تے ہر طرح دی سیاسی آواز نوں جگہ دتی جاوے تے جیہڑے وی الزامات لگاوندا اے اوناں نوں شائع کیتا جاوے بھاویں اونہاں دا تعلق جرم نال ہووے بھاویں ناں ہووے۔ اخباراں دیاں سرخیاں دا دھیان وینا حیات دے نال ہوون والی زیادتی توں ہٹ کے اوس دے پیو تے حکمران پارٹی نال تعلق رکھنے والے ملازماں ول چلا گیا۔ مثال دے طور تے شروع وچ شائع ہوون والی اک سرخی اے۔

وینا حیات اپنی دکھ بھری داستان سناوندی اے۔ (نیوز 91-12-6) بعد وچ جیہڑیاں سرخیاں شائع ہویاں اوہ انج سن۔

شوکت حیات چلا اٹھیا۔ میری دھی نال 12 گھنٹے تیکر____ (نیوز 91-12-8)

شوکت حیات دی دھی نال زیادتی کیتی گئی۔ (نیشن 91-12-8)

ظلم دا نشانہ بنن والی کڑی دے پیو نے حکومت نوں 4 دن دا الٹی میٹم دتا کہ اوہ 4 دناں دے اندر اندر مجرماں نوں پھڑ کے سزا دیوے۔ حکومت نے اودھا ایہہ مطالبہ پورا نہ کیتا تے اوس سیاست دان پیو نے اپنے قبیلے دے لوکاں نوں اپیل کیتی کہ اوہ انصاف لئی صدیاں پرانے قبائلی انتظام دا طریقہ اختیار کرن۔ اخبار وی ایہدے وچ شامل ہو گئے۔ فیر اودھے بعد شائع ہوون والیاں سرخیاں انج سن۔

20 لکھ قبائلی وینا حیات دی عزت لئی لڑ پین گے۔ (نیشن 91-12-12)

"میرا قبیلہ میری عزت دا بدلہ لوے گا" شوکت آکھدے نیں۔ (ڈان 91-12-9)

"وینا دے مجرماں نوں لبھ کے سزا دیو" (فرنٹیئر پوسٹ 91-12-12)

جدوں سیاسی پارٹیاں وی ایس مسئلے وچ شامل ہو گئیاں تے اخباراں نے اپنا دھیان

سیاسی ہنگامہ آرائی ول موڑدتا کیوں جے اپنی اشاعت نوں ودھا سکن۔

12-12-91 وچ فرنٹیئر پوسٹ نے بے نظیر دے حوالے نال آکھیا۔ "وینا حیات دا انتقام لو۔"

تے 16-12-91 وچ ایس واقعہ دے ذمہ دار حکام دے بارے وچ شیرپاؤ نے آکھیا۔

"جام مروت نے ساری انسانیت نوں بے عزت کیتا اے"۔

تے فیر ہولی ہولی ایہہ قصہ خبراں توں باہر چلا گیا۔ انگریزی اخباراں نے فیروی ایس بارے وچ متوازن رپورٹاں شائع کیتیاں پر زیادہ اہم ایہہ اے کہ اخیر اونہاں نے ایس واقعہ نوں خورشید بیگم دے واقعہ نال تعلق نوں لبھ لیا۔

اتے بیان کیتے گئے سارے واقعات جنسی استحصال دی مختلف شکلاں نیں جیہدے وچ عورتاں شکار ہویاں۔ ایہدے توں ذرائع ابلاغ تے خاص طور تے اخباراں دا اوہ کردار سامنے آوندا اے جیہدے وچ اخبار منتخب سنسنی خیز خبراں نوں اچھالدے نیں۔ تاں جے اوناں دا اخبار زیادہ ویکے۔ ایس توں اخباری رپورٹاں دی ایہہ مخفی اخلاقیات وی ظاہر ہوندی اے کہ کٹ مراعات یافتہ طبقے وچ ہوون والے جنسی جرائم نوں زیادہ کھلے لفظاں وچ بیان کیتا جاندا اے۔ پر جے ایہدا تعلق مڈل کلاس طبقہ نال ہووے تے الفاظ دے استعمال وچ بہت احتیاط ورتی جاندی اے۔

جے کجھ عورتاں دے حقوق دیاں کارکناں نے ذرائع ابلاغ وچ جنسی امتیاز دے خلاف احتجاج کیتا اے فیروی کسے گروپ یا تنظیم ولوں ایہدے اتے مستقل نگاہ نئیں رکھی گئی۔ ہن تے مردانہ رپورٹاں دی اجیہی مثال سامنے آئی اے جیہدے وچ عورتاں دیاں تنظیماں نے احتجاج نئیں کیتا اے۔ (26-9-94 دی نیشن) وچ احمد رشید دی اک خبر شائع ہوئی۔ جیہدا عنوان ایہہ سی۔ "حسن تے سرمایہ لاہور آوندا اے۔"

ایہہ خبر امریکہ شعبہ توانائی دی وزیر ہنرل اولری دی لاہور آمد دے بارے وچ سی۔ ایہدے وچ اوس دے کپڑیاں دی تفصیل انہاں دا اٹھنا' بیٹھنا' غرض ہر گل دا جائزہ اوہدے عورت ہوون دے حوالے نال لیا گیا۔ ایہدے توں ایہہ سوال سامنے آوندا اے کہ انسانی حقوق دی بحث وچ عورتاں دے حقوق کتھے آوندے نیں؟

جدوں اسیں اپنی توجہ اپنا دھیان ایناں چیلنجاں اتے مرکوز کردے آں۔ جنہاں اتے اسی ہنے قابو پایا اے۔ ذرائع ابلاغ تے تہذیبی نمائندگی دے میدان وچ تے ساڈے لئی

ضروری اے کہ اپنیاں عورتاں دیاں ایناں کوششاں نوں وی مندے رہیے۔ جیہڑے اوہ ذرائع ابلاغ دیاں مختلف قسماں وچ کر رہیاں نیں۔ ایہہ کم وی اینا ای مشکل اے تے ایناں لئی وڈا چیلنج اے جناں ذرائع ابلاغ وچ نمائندگی لئی عورتاں دی تنقید تے جذبہ۔

سیاسی دوراں دا عورتاں دے ادب اتے اثر

ثمینہ رحمان

مختلف دوراں وچ عورتاں دے ادب دے کجھ خاص خدوخال ابھر کے سامنے آئے جیس توں ایہہ گل واضح ہوندی اے کہ ادب نہ صرف انسانی احساسات تے جذبات دا آئینہ دار ہوندا اے سگوں اوس دور وچ اوہ لکھیا جاندا اے اوہدے وی گوڑھے اثرات اپنے نال لیا آوندا اے۔

ضیاء الحق دا دور کئیاں حوالیاں نال اک مشکل تے تاریک دور سی خاص طور تے عورتاں دے حوالے نال جتھے ایہہ دور ساڈی سیاست تے شعور اتے اثرانداز ہویا اوتھے ایس نے ساڈے اظہار دے طریقے اتے وی اثر پایا۔ ایس دور دی ادیب خواتین دے کم وچ بہت ہی آوازاں' کجھ دبی دبی تے کجھ صاف سنائی دیندیاں نیں تے ایس ضمن وچ عورتاں دے ادب دے حوالے نال بہت سارے سوالات وی اٹھدے نیں۔ پر انہاں سوالاں دی کھوج لگان تے انہاں نوں سمجھن لئی ایس دور وچ جانا ضروری اے تاکہ انہاں دے پس منظر وچ انہاں نوں جانچیا تے سمجھیا جا سکے۔

ایہہ اوہ دور سی جدوں عورتاں دے بارے وچ جداگانہ نظریات نوں فروغ دتا گیا۔ عورتاں نوں عوامی سطح توں ایہہ آکھ کے وکھ کر دتا گیا کہ انہاں دا مقام چادر تے چار دیواری اے تے دوجی طرف حکومت تے مرداں دی ساری توجہ ایس چادر تے چار دیواری اتے مرکوز ہو گئی کہ کی عورت انہاں حداں دی پابندی کردی اے یا نئیں۔ ایس توں عورت نوں اک عدم تحفظ تے لامکانیت دے احساس نے گھیر لیا تے ایہہ احساس ایس دور دے ادب وچ وی نظر آوندا اے۔

ضیاء الحق دی حکومت دے زمانے وچ عورتاں دے خلاف امتیازی قانون بنائے گئے انہا قانوناں نے عورتاں دی آزادی نوں بالکل بند کر دتا انہاں نوں کوڑیاں تے

سنگساری دیاں سزاواں دتیاں گئیاں۔ انہاں ساریاں گلاں نے عورت توں شخصی اہمیت نوں ختم کر کے اونوں صرف اک جنسی شناخت تیک محدود کردتا۔ حکومت تے معاشرے نے عورت نوں کنٹرول کرنا اپنی ذمہ داری سمجھ لیا سگوں عورت دا جسم ملکی سیاست دا اک حصہ بن گیا۔ ایس زمانے وچ عورت دے خلاف ہر قسم دے بیانات دتے جاندے نیں تے ایس زمانے وچ جیہڑے امتیازی قوانین وضع کتے گئے ایناں دا اثر عورتاں دے ادب اتے وی ویکھن وچ آوندا اے۔

انہاں ساریاں قانوناں تے امتیاز دے برعکس اک ہور حوالے نال وی ایہہ دور بہت اہم اے۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں عورتاں عورت ہوون دی حیثیت نال پہلی واری حکومت دے خلاف اٹھ کھڑیاں ہوئیاں۔ عورتاں وچ منفی سلوک دے خلاف اک غصہ تے اشتعال سی جیہڑا اجتماعی طاقت تے مزاحمت دے ذریعے ظاہر ہویا ایس جذبے نیں عورتاں نوں خود اعتمادی تے آزادی دا احساس وی دتا۔ معاشرے تے ریاست نے جنہاں عورتاں نوں چادر تے چار دیواری دے تصور وچ قید کردتا سی اوہ رکاوٹاں نوں توڑ کے اپنے حق لئی سڑکاں اتے آئیاں تے احتجاج کیتا تے ایس کوشش وچ صرف مڈل کلاس پروفیشنل عورت ای نئیں بلکہ سیاسی پارٹیاں دیاں سرگرمیاں، ٹریڈ یونیناں دی عورتاں غرض کہ ہر شعبے تے طبقے دی عورت شامل سی۔ جیہڑیاں مارشل لاء حکومت تے امتیازی قانوناں دے خلاف اٹھ کھڑیاں ہویاں سن۔ اک جوش تے ولولہ سی تے طراں طراں دے سوالات چکے جارہے سن مثلاً" عورتاں دیاں علیحدہ تنظیماں تے عورتاں دیاں تحریکاں وچ نظریاتی فقدان دے بارے وچ وی ایس زمانے وچ سوالات چکے گئے۔

ایس زمانے وچ چونکہ اسلامی قوانین بنائے جارہے سن جیہڑے کہ سب عورتاں دے خلاف سن۔ عورتاں دی تحریک انہاں قانوناں دے جواب وچ اجہی قرآنی آیات تے احادیث کڈھ کے پیش کردیاں سن۔ جنہاں توں عورتاں دے برابر دے حقوق ظاہر ہوندے سن۔ ایسے حوالے نال اخباراں، جنہاں اتے مرداں دا کنٹرول سی اونہاں وچ وی اک پرجوش بحث چل رہی سی کہ آیا عورتاں نوں مذہبی آیات دی تشریح تے توضیح کرن دا حق وی اے کہ نئیں۔ مذہبی جماعتاں نال تعلق رکھن والیاں عورتاں تے تحریک لئی کم کرن والیاں عورتاں دے وچکار وی ایس سلسلے وچ بحث چل رہی سی کہ عورتاں دے کیہڑے حقوق نیں، اوہ کیس طراں دے کم کر سکدیاں نیں۔ پر دے، "تخلیقی عمل دے اظہار" قانون وچ حیثیت تے دوجے

اجیہے موضوعات اتے بحث ہو رہی سی صرف انگریزی اخبار ای نئیں سگوں اردو تے دوجے مقامی اخباراں نے وی ایس طراں دی بحث تے مباحثہ نوں جگہ دے رہے سن۔

ایس سارے پس منظر وچ رہندیاں ہویاں ادیب عورتاں نے اپنی تحریراں وچ وکھرے ردعمل دا اظہار کیتا۔ جے اوس دور دے ادب دا مطالعہ کیتا جائے تے اوہدے وچ ظلم تے اذیت دا اظہار' عورت دی ذات تے اوہدے مقام نوں مرکز بنا کے کافی کجھ لکھیا گیا۔ لکھن دا انداز اجیہا سی جیہڑا مرداں نے اپنایا یعنی اک مظلوم' بے آواز تے بے چاری عورت دا تصور سامنے لیاندا گیا۔ مرداں لئی عورت نوں مظلوم تے بے آواز مخلوق بنا کے پیش کرنا آسان ہوندا اے کیوں جے مظلومیت دی صورت حال وی اینہاں دی ای بنائی ہوئی اے۔

اینہاں ساریاں آوازاں وچ اک خاموش آواز وی سنائی دیندی اے جیہڑی کہ مردانہ آوازتوں مختلف تے واضح طور تے نمایاں اے۔ ایہہ ضروری اے کہ نہ صرف ایس آواز نوں سمجھیا جاوے سگوں ایدھے اتے غور وی کیتا جاوے کہ کیہڑیاں چیزاں دے بارے وچ عورتاں اپنا قلم نئیں چک رہیاں سن کیوں جے ایہہ خاموش تے بھید بھرکی چپ وی موثر طریقے نال کجھ کہندی سنائی دیندی اے۔ ایس دے علاوہ صرف مضمون تے موضوع ای نئیں بلکہ مہارت دی زبان' انداز بیان تے ذرائع اظہار جیہڑے کہ اک لکھن والی عورت نے استعمال کیتے اوناں نوں و یکھن دی لوڑ اے۔

ایس حوالے نال کجھ سوالات ذہن وچ اٹھدے نیں جنہاں اتے عورتاں دی تحریک تے لکھن والیاں نوں و یکھن دی لوڑ اے مثلاً" ایہہ کہ ادیب عورت نے اپنے ذاتی تے سیاسی تجربیاں دا اظہار اپنی تحریر وچ کنج کیتا۔ اینہاں دے تجربے کیہڑے غیر محسوس طریقیاں نال اینہاں دی تحریر دا حصہ بن جاندے نیں تے کیس طراں دے استعارے تے تمثیلاں دے ذریعے اوہ بالواسطہ طریقے نال اپنی گل آکھدی اے تے ایس طراں دے استعارے کدوں وضع کیتے جاندے نیں جیہڑے عورت نوں اک خاص انداز وچ پیش کردے نیں۔ مثال دے طور تے جے اسی شگفتہ دی زندگی اتے نظر پائیے تے و یکھن وچ آوندا اے کہ ایس دے آلے دوالے اک افسانوی جیہا جالہ بنا دتا گیا اے۔ خاص طور تے مرد لکھن والیاں نیں۔ پر ادیب خواتین نے وی ایس نوں اک رومانوی کردار بنا کے رکھ دتا اے۔ سارہ دی زندگی نوں ایس طراں افسانے دا روپ دتا کہ اوس دی ذات تے تحریر دے

باقی سارے پہلو نظرانداز ہو گئے۔ عطیہ داؤد نے ایس دی زندگی دے حالات نوے سرے توں لکھن دی کوشش کیتی تا جو سارہ دی زندگی نوں صحیح زاویئے نال ویکھیا جا سکے۔

ایس طراں پروین شاکر دے حوالے نال وی اک نازک کمزور تے خوشبو جیہی عورت دا تصور ابھردا اے۔ جیہڑا کہ رومانوی غزلاں لکھدی اے۔ ادیب مرداں نے بڑی ہمدردی نال اوس دے بارے وچ لکھیا کیوں جے اوس دے نال اک اجیہی عورت دا تصور وابستہ سی جیہڑا انہاں دا بنایا ہویا اے۔

خواتین مصنفین دیاں تحریراں نوں ایس طراں ویکھن دی لوڑ اے کہ جانیا جا سکے کہ جدوں مخصوص قسم دے تصورات عورت دی ذات دے گرد بن جاندے نیں تے ایس دے پچھے کیہڑے محرکات نیں تے کینج ایہہ کردار وجود وچ آوندے نیں۔ عورتاں دے حوالے نال ادب وچ ایہہ ویکھن دی لوڑ اے کہ کیویں اک پدرشاہی معاشرے دے نظریات عورت دی تحریر وچ سموے جاندے نیں تے تحریر تے مفہوم وچ کیویں اوہ تشدد تے تضاد ظاہر ہوندا اے تے کیہڑے رنگاں وچ انہاں دی ذات نوں اجاگر کیتا جاندا اے۔

بہت ساریاں اجیہاں ادیب عورتاں نیں جنہاں دے کم وچ کجھ خاص تے دلچسپ نظریات ابھر کے سامنے آوندے نیں مثال دے طور تے بانو قدسیہ اک اجیہی لکھن والی اے جنہے بہت لکھیا تے بہت چنگا لکھیا۔ اوتے اشفاق احمد 'ضیاء الحق دے دناں وچ اک طراں نال پورے ٹیلی ویژن اتے چھائے ہوئے سن۔ بانو قدسیہ نے کجھ خاص ایشوز دے بارے وچ لکھیا۔ انہاں دا اک مخصوص انداز بیان سی۔ جیہڑا پڑھن والیاں نوں اپنے ول کھچ دا سی تے بڑے مسحور کن طریقے وچ ایہہ پیغام دیندا اے کہ جے تسی ایس نظریئے نوں منو گے تے اک ماڈرن عورت دی ساریاں مشکلاں ختم ہو جاون گیاں۔ اوہ ماڈرن عورت خود احتجاج کر رہی اے تے جیس طریقے نال رہ رہی اے اوہ اصل وچ اپنے اتے خود تشدد کر رہی اے تے اپنے اپنی ذات نوں نئیں پچھانیا۔ غرض ایہہ سارا اپنی ذات دی آگہی دا سلسلہ نظر آوندا اے۔

ایتھے بانو قدسیہ 'الطاف' فاطمہ تے دوجے لکھن والیاں دے کم وچ ایہہ ویکھن دی کوشش اے کہ جدوں اک ادیب عورت ظلم کرن والے یا عورت نوں دباون والے ڈھانچے نوں منن لگدی اے تے اوہ کیس طراں دی زبان استعمال کردی اے تے کینج دا انداز بیان ورتدی اے۔ ایس بارے وچ وی جانن دی لوڑ اے کہ اوہ قلم کار عورتاں جنہاں نے

مزاحمت دا انداز اپنایا تے کیہڑے مختلف انداز اوناں دی تحریر دا حصہ بنے جے زاہدہ حنا دے کم نوں و یکھیا جاوے لگدا اے کہ اوہ کراچی وچ تشدد دے خلاف مزاحمت کرن دے عمل وچوں لنگ رہی اے۔ آکھیا ایہہ جاندا اے کہ اوہ اک اردو بولن والی مصنفہ ہون دی حیثیت نال اوتھے دے حالات توں متاثر ہو رہی اے۔ آیا اوہ اپنے آپ نوں اوہدا اک حصہ تصور کر دی اے کہ نئیں ایہہ اک وکھری گل اے۔ پر ایہہ اک اجیہی مصنفہ دی ذات دا اک اہم پہلو ضرور اے جیہڑی خود نوں سوشلسٹ فیمنسٹ آکھدی اے۔ خالدہ حسین جیہڑی بہت چنگا لکھدی اے اوہ ذات دی تنہائیاں وچ جا کے تخلیق کردی اے۔ پر اوہدے وچ اک شدید مزاحمت دا عنصر نظر آوندا اے جیہدے زیر اثر اوہ کرداراں نوں بگاڑ کے سامنے پیش کردی اے۔

ادیب عورتاں دے معاشرے وچ کردار دے حوالے نال وی اوہدے کم نوں و یکھن دی لوڑ اے۔ کسے طراں نال مختلف ایشوز مثلاً" عورتاں دے حقوق' انساناں دے حقوق تے فیر انسانیت دے نظریہ دی ترجمانی ا-نہاں دے کم وچ نظر آوندی اے۔ ایس ضمن وچ اک ہور چیز بہت اہم اے اوہ ایہہ کہ ذاتی تجربات تے مشاہدات کیس حد تیک اک ادیبہ دے کم دا حصہ بن دے نیں تے کیس طراں نال اوہ اوہدے کم اتے اثرانداز ہوون گے۔ اوہ عورت اپنی زندگی وچ اپنے کم نوں کنی اہمیت دیندی اے تے اوہدی زندگی تے کم دا آپس وچ کی تعلق اے۔

چونکہ اسی عورتاں دے کم توں اک خاص پس منظر وچ ویکھ رہے آں' ایس لئی ا-تھے اک اہم سوال ایہہ وی اٹھدا اے کہ قلم کار عورتاں دا عورتاں دی تحریک دے نال کی تعلق رہیا اے۔ تے اوناں نے کسے طراں اوس تعلق دا اظہار اپنے کم وچ کیتا اے۔ پچھلے ورہے ویمن سٹڈیز کانفرنس وچ جتھے پہلی واری لکھن والی عورتاں نوں اک اجیہے فورم تے اکٹھیاں ہویاں جیہڑیاں کے خاص طور تے صرف ا-نہاں لئی نئیں سی بلکہ اوتھے مختلف شعبہ ہائے زندگی توں عورتاں اکٹھیاں ہوئیاں سی۔ اوتھے ایس طراں دی سوچ و یکھن وچ آئی کہ تحریک نے قلم کار عورت لئی کی کیتا یا فیر تحریک لئی ا-نہاں عورتاں نے کیویں قلم چکیا ایس تعلق نوں کنیاں زاویاں نال و یکھن دی لوڑ اے۔

عورت ہوون دی حیثیت نال اک ادیب عورت دے جنوبی ایشیا یا باقی تھاواں اتے عورتاں دے کئی رشتے بن رہے نیں ایدھے اتے وی گل ہونی چاہی دی اے تے جے اتھے

کوئی عورت مذہب یا روایت نال بغاوت کر کے لکھدی اے تے اوس دے نال کیس طراں دا تعلق بن دا اے۔ کجھ دیر پہلاں قلم کار عورتاں دی کانفرنس وچ جدوں تسلیمہ نسرین دے مسئلے نوں چکیا گیا تے اوتھے موجود عورتاں دا رویہ بہت محتاط سی تے اوہ کسے قسم دا موقف اختیار کرن توں ہچکچا رہیاں سن۔

ہن اک بے اطمینانی تے نظر آوندی اے تے ایہہ محسوس کیتا جا رہیا اے کہ مرد عورتاں دی تحریراں نال انصاف نئیں کر رہے تے ایس زاویئے نال نئیں ویکھ رہے جیہدے نال ویکھنا چاہیدا اے۔ پر ایس ضمن وچ کوئی خاطر خواہ کم نئیں ہویا۔

تنقید دی سمت وچ عورتاں دے کم نوں ودھان دی لوڑ اے، تاں جو تنقید دی روایت پاپوے خواتین مصنفین خود اپنے تے دوجی عورتاں دے کم نوں ویکھن تے اوہدے اے سوال اٹھان۔ جیہڑیاں عورتاں تنقیدی رہیانیں اوناں دے کم دا جائزہ لین دی وی لوڑ اے۔ بہت گھٹ عورتاں نظر آوندیاں نیں جنہاں نے ایس سمت وچ کم کیتا ہووے یا فیر اک فیمنسٹ زاویئے نال عورتاں دی تحریر نوں جانچیا ہووے۔

سندھی شاعرہ دا سفر

عطیہ داؤد

ایہہ اک مشہور بحث اے کہ اج تیکر کوئی عورت کوئی پیغمبر نئیں بنی۔ عورت نوں پوری قلندری وی نئیں ملی تے سندھی ادب وچ ایہہ سوال وی چکیا جاندا اے کہ شاہ بھٹائی تے شیخ ایاز دے پائے دے کوئی شاعرہ کیوں پیدا نئیں ہوئی؟

ایہہ سوال کرن والے جواب وی آپے گھڑ لیندے نیں کہ کی ہویا جے عورت پیغمبر' پوری قلندریاں بھٹائی یاں ایاز جیہی وڈی شاعرہ نئیں ہوئی۔ پر آخرا نہاں ساریاں نوں عورت نے ای اپنی کوکھ توں جنم دِتا اے۔ گویا ایوی اطمینان بخش گل اے کہ عورت دا جیہڑا کم سی اوہنے کیتا ہن ایہہ صرف مرد دا ای کم اے کہ سماج وچ چنگا رتبہ حاصل کرے۔ شرم تے حیا' خاندانی عزت' باپ دادا دی پگڑی تے بھائیاں دی انا دی عمارت عورت دے کندھیاں اتے کھڑی کر دتی گئی اے۔ عورت جے ذرا وی اپنی مرضی نال ہلدی اے تے اوہ عمارت ای ڈھ جاندی اے۔

مقالے دے چند اہم نقطے مندرجہ ذیل نیں۔

1- سندھی شاعرہ دا ادب وچ ارتقائی دور تے قدیم شاعراں

2- پاکستان بنن توں بعد 1947ء توں لے کے 1968ء تیکر دا دور

3- 1969ء توں 1995ء تیکر شاعراں دا مختصر احوال

4- عورت تے لوک شاعری

5- بھٹائی تے ایاز دے پائے دی کوئی شاعرہ کیوں پیدا نئیں ہوئی۔

6- سندھی شاعراں دی شاعری وچ فیمنسٹ سوچ

1- قدیم شاعراں

ہن تیک ادبی تاریخ وچ پہلی سندھی شاعرہ مرکھاں شیخی نوں سمجھیا جاندا اے' ایہہ بارہویں صدی عیسوی وچ شاہ بھٹائی توں پہلاں سومرا دور وچ پیدا ہوئی اوہدی شاعری اپنے

مرشد کر یہل پیر نال عقیدت تے ثنا خوانی نال بھرپور اے ایناں دا مجموعہ سندھی ادبی بورڈ نے شائع کروایا اے۔

جاول جتنی: ایہہ ارغوں دور وچ پیدا ہوئی تے ا۔نہاں دے دور وچ کھرڑی دی مشہور جنگ ہوئی سی۔ پر ایناں دا ذکر ایناں دی شاعری وچ نئیں ملدا۔ ایدھے بعد سندھی شاعری وچ شاہ سجاج دا ناں ملدا اے۔ فیرمائی نیامت جیہڑیاں آپے شاعرہ نئیں سن پر ایناں نوں شاہ بھٹائی دا پورا کلام یاد سی۔ ایناں توں پچھ کے بھٹائی دا کلام لکھیا جاندا سی۔

مائی غلام فاطمہ لعل: چھوٹی عمروچ ای بیوہ ہو گیاں سن۔ شوہر نال محبت' فراق تے جدائی ایناں دی شاعری وچ موجود اے۔ ایناں نے سسی نوں کردار بنا کے شاعری کیتی۔

نمانو فقیر: اصل ناں حاسو بائی سی۔ پتہ نئیں کیس لئی اونہاں نے مردانہ ناں اپنایا۔ ایہہ سچل دی مرید سن۔ تے عشق تے محبت تے شاعری کیتی۔ انہاں نے 1888ء وچ انتقال کیا۔ روشن مغل 1947ء توں پہلے دی شاعرہ سن۔ شیخ ایاز دی ہم عصر۔ ڈی جی کالج کراچی دی طالبہ سن۔ 1953ء وچ سندھی ادبی سنگت دا وجود عمل وچ آیا۔ ایہہ اوہدی ممبرنی روشن مغل جوانی وچ ای فوت ہو گئی ا۔نہاں دی شاعری ایس طرح دی سی۔

بھنورے نے پھول کو چوما
توں کلی کیوں شرمائی

بھگوان داسی' ایہہ وی اپنے شوہر دی عاشق سی تے محبت بھری شاعری کردی سی۔ فیر راما بائی تے کملا کیسوانی دے ناں آوندے نیں۔ کملا انگریزی وچ تنقیدی مضامین لکھدی سی تے مزاحیہ شاعری وی کردی سی۔ ایدی مشہور نظم ''شلجم'' اے۔ فیر گوپی ہنگورانی دا ناں آوندا اے۔ ایس دے بعد سندری ڈہنرامائی دا ناں مشہور ہویا۔ ایدے مجموعے دا ناں ''لہریں '' سی۔ ایہہ فلسفے دے لحاظ نال پہلا ادبی مجموعہ اے۔

پاکستان دے بعد دیاں شاعراں:

--- نورشاہین ہن وی زندہ اے۔ ا۔نہاں دی شاعری دا مجموعہ آ چکیا اے۔

--- عطیہ بیگم جونیجو: ا۔نہاں دی شاعری وچ وطن دی محبت فوجی بھائیاں نال عقیدت' نعت' حمد و ثنا موجود اے۔

--- جمیلہ پروین دے لکھن دا زمانہ 1965ء اے۔ حور تے زیب النساء ڈائجسٹ جیہاں رومانویت ا۔نہاں دی شاعری وچ ملدی اے۔

--- 1962ء وچ عصمت انصاری دی شاعری وی ملدی اے۔ ایس دور وچ شاعری ماکری کی صحرا مس ع ق شیخ 1965ء دے بعد خالدہ سلطانہ وقاص، منور سلطانہ، سحرا مراد دے ناں وی ملدے نیں۔

1969ءتوں لے کے ہن تیکر دیاں شاعراں:

70ء دی دہائی دا دور سندھ وچ سیاسی طور تے بڑا اہم رہیا۔ (بھٹو حکومت دیاں سیاسی خامیاں تے خوبیاں ایس مقالے وچ بحث دے زمرہ وچ نئیں آؤندیاں)۔ پر ایہہ سچ اے ایس دور وچ سندھی ادب اتے بہار آ گئی سی۔ کئی سندھی رسالے تے ڈائجسٹ شائع ہوئے۔ ایہہ گل الگ اے پئی کئی ایس حکومت دے ہتھوں بین ہوئے۔ ایس دور وچ سندھ وچ نیشنل ازم دے گھنیرے بدل چھائے ہوئے سن۔ شیخ ایاز لکھدے نیں۔

"سندھڑی اتے اجیہا کون اے جیہڑا سر نئیں کٹوائے گا۔
کون اے اجیہا جیہڑا طعنہ سہے گا۔
ہزاروں سر کٹ کے گریں گے۔

یا منشی ابراہیم دا ایہہ گیت:

ساڈا خون ہویا نیلام
چوبیس سال مرکز وچ

تے محفل وچ موجود ہزاراں لوک نچن لگ پئے۔ ایس دور وچ کئی ناں سندھی شاعری دے دور وچ ابھرے پر جنہاں دے کول صرف کھوکھلا نعرہ سی تے جذباتیت سی اوہ ناں دب گئے۔ ادب دی دنیا وچ اوہ ناں رہے جنہاں دے کول آرٹ، فن، شعور تے مطالعہ سی۔

ثریا سوز ڈیپلائی، سحر امداد، ج۔ ع منگھانی، منور سلطانہ، سلطانہ وقاص، شمشاد مرزا، سوسن مرزا، ثریا سندھی، شبنم موتی، میران، مریم مجیدی، پشپا ولبھ، گوری ولبھ، زیب نظامانی، زبیدہ میتلو، ملکہ پیرزادی، فہمیدہ حسین، نور الہدیٰ شاہ، سحر رضوی تے ارم محبوب، ثانیہ تھیوہ، پارس حمیدہ، رخسانہ پریت چنہڑ، بانو محبوب، جوکھیو، شبنم گل، گلبدن، جاوید مرزا، نذیر ناز، نسرین نوری، رجینا ابڑو وغیرہ نیں۔

عورت تے لوک شاعری

جدوں پہلی واری عورت ماں بنی ہووے گی تے اوس دن ای لوک شاعری نے جنم لیا

ہووے گا۔ پئی بچے نال محبت وچ بے ساختہ لفظ بلاں اتے لوری دی صورت وچ نکلے ہوون گے۔ لوک گیت عورتاں دی اجتماعی تخلیق ہوندے نیں۔ ڈھولک دی تھاپ اتے اک لائن آکھدی اے تے دوجی لائن کوئی دوجی آکھدی اے۔ مشہور لوک گیت 'مورو' چھلڑو' بھو جمالو وغیرہ عورتاں دی ای اجتماعی تخلیق اے۔ انہاں لوک گیتاں وچ عورتاں دی سماجی حیثیت تے انہاں دے شعور نوں پرکھیا جا سکدا اے۔ شادی ویاہ تے کسے وی خوشی دے موقع اتے عورتاں جیہڑے لوک گیت گاوندیاں نیں' اونہاں وچوں سمدھیاں نال چھیڑ چھاڑ' ساس' نند' دیورانی دیاں شکایتاں دے علاوہ ماروی دے کردار دے حوالے نال میکے دی یاد' سسی تے سوہنی دے حوالے نال جدائی تے غم دے جذبات دا اظہار کردیاں نیں۔ انہاں کرداراں دے حوالے نال وی اوہ گیت آپے ای تخلیق کردیاں نیں تے مشہور شاعراں دی شاعری وی گاوندیاں نیں۔

ساڈے بچپن دی یاد وچوں اک واقعہ اے۔ ساڈے پنڈ وچ کسے دی چوری ہوئی۔ چور پھڑیا گیا۔ پولیس آئی' کیس تھانے وچ گیا۔ پر چور ضمانت دے بعد واپس آگیا تے اوہدے گھر وچ خوشی دی تقریب ہوئی تے عورتاں نے ایہہ گیت گایا سی۔

صوبیدار تیرے اوتے اللہ دی مار
جھوٹا کیس بنایا اے
جھوٹا کیس بنایا اے
غریباں نوں ستایا اے

بھٹائی تے ایاز دے پائے دی شاعرہ کیوں نئیں؟

سوال صرف انہاں دو وڈے شاعراں دا نہیں۔ سارے جدید تے قدیم شاعر حضرات دی ذاتی زندگی دا مشاہدہ کیتا جاوے تے پتہ لگدا اے پئی انہاں حضرات نے شاعری دیوی دے قدماں وچ کی کجھ نہ قربان کر دتا۔ مشاہدات دے میدان وچ کیہڑے کیہڑے پاپڑ نئیں بیلے۔ شاہ بھٹائی نے اپنے کلام وچ جیہڑے علامتاں دا ذکر کیتا اوہ اوتھے آپے گئے اک اک پھل' پیڑ' پتا' تے کلی دا آپے مشاہدہ کیتا۔ شیخ ایاز نے وی مشاہدات دے میدان وچ بہت سفر کیتا اے۔ ننگرپار کر کے ریسٹ ہاؤس دے چوکیدار نے مینوں دسیا پئی شیخ ایاز جدوں دی اتھے آیا نہ کھان دا ہوش نہ سون دا۔ سویر نوں نکلدے دھپ دی پرواہ کتے بغیر اک اک پتے نوں ہتھ لا کے ویکھے دے لوکاں نال گلاں کردے۔ رات نوں لالٹین دی لو وچ لکھدے رہندے۔ شیخ ایاز دی بیوی نے آکھیا سی پئی

اوہدی ساری زندگی انتظار وچ لنگ گئی اے۔ اوہ جدوں دی پیکینگ لئی آکھدے میرا صرف ایو سوال ہوندا پئی کنے جوڑے پیک کراں تے جدوں وی اوہدے ادیب دوست آوندے تے مینوں اندازہ ہو جاندا پئی ہن کتھے جاون دا پروگرام بنا کے رہن گے۔ تے ہن ایس بیماری دی حالت وچ اوہ عمر دے اجیہے حصے وچ 16-17 گھنٹے مطالعہ کردے یاں لکھدے رہندے نیں۔ تے باقی وقت سون وچ گزار دے۔" مشہور شاعر شمشیرالحیدری دی معصوم بیوی نے مینوں پیار نال سمجھاندے ہوے دسیا کہ "کسے چور، ڈاکو یا بدمعاش دے نال شادی کر لئیں پر کدی کسے شاعر نال شادی نہ کریں۔"

شاعر تے دانش ور حضرات ادبی سرگرمیاں وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیندے نیں۔ اینہاں دے ڈرائنگ روم وچ وی اکثر ادبی بحث مباحثے ہوندے نیں۔ ایس دانش ور یا شاعر دی شاعرہ بیوی چاہیا کہ دروازہ کھڑکنا کے چاء دی ٹرے شوہر دے ہتھ وچ دے کے بچے نوں گودی وچ لے کے تے بچیاں نوں چپ کران دا آکھ کے باورچی خانے وچ چلی جاندی اے۔ ڈرائنگ روم وچ جیہڑی عورت دی آزادی اتے بحث ہو رہی ہوندی اے۔ اوہدی آواز وی اوہدے کناں وچ نئیں ٹکراندی۔

میں کئی شاعراں دے ایس بارے وچ انٹرویو کیتے پئی اونہاں نے لکھنا کیوں چھڈ دتا تے مینوں ایہہ جواب ملیا۔ دل نئیں کردا۔ متاثر نئیں ہوندے۔ کجھ سجھائی نئیں دیندا۔ شہرت توں فائدہ ای کیہہ؟ پہلاں لکھیا سی تے کیہہ تیر مار لیا اے۔ پہلاں فرصت سی ہن چولہا ہانڈی کر لیئے گھر گرہستی کر لیئے یا شاعری کر لیئے۔ توبہ کرو جی بچیاں نے ای پاگل بنا دتا ہے۔ شوہر منع تے نئیں کردا پر مینوں اے پتہ اے پئی اوہ کدی وی پسند نئیں کرے گا پئی اوہدی بیوی شاعری کرے۔

اوہ شاعراں نویں سرے توں شاعری کرن دا تے سوچ وی نئیں سکدیاں سن پر پچھلی کیتی گئی شاعری تے وی کجھ حیرت زدہ تے کجھ شرمندہ دکھائی دیندیاں نیں۔ بہت سارے ناں ایسی شاعراں دے نیں جنہاں نے اپنی مرضی تے آزادی نال زندگی گزارن دے سفنے ویکھے۔ سماجی پابندیاں تے روایات دی قید وچوں باہر نکلن لئی اشلکیول تے روشن خیال شہزادیاں دے خواب ویکھے۔ جیہڑے اینہاں دی انگلی پھڑ کے چھوٹی روایات دی قید وچوں کتھے دور لے جان گے۔

جتھے کھلے آنگن وچ ایس شہزادے دے سینے تے سر رکھدیاں ای اینہاں دی تخلیق ساون دی گھنگور گھٹا دی طراں ورہے گی۔ تے اینہاں دے قلم توں آزاد نغمے پھٹن گے۔ پر ہمیشہ توں ای اینہاں شہزادیاں نال انج ہویا اے پئی خواباں دا شہزادہ نکاح دے دو بول پڑھا کے آپے ای اک مضبوط قید بن جاندا اے۔ تے اوہ شہزادی ایس قید دے اندر اپنے آپ ای چن دتی جاندی اے۔

اک شاعرہ کولوں پچھیا کہ ہن کیوں نئیں لکھدی؟ آکھن لگی کہ جدوں لکھن دی امنگ سی تے مشہور شاعر جیہڑا میرا بھرا سی تے اوس نے میںنوں خاندانی انا دی دیوار وچ چن دتا۔ آکھدا سی پئی جے توں ادبی محفلاں وچ گئی' مشاعریاں وچ حصہ لیا تے فیر میں ادبی دنیا وچ سرچک کے کیویں چل سکاں گا۔ تے ایہہ وی کہ توں معصوم ایں ایہہ ادبی لوک ادیب بوہت دوغلے ہوندے نیں' بدکردار ہوندے نیں' عورتاں لئی برا سوچدے نیں۔ آکھن لگی میں پڑھی لکھی باشعور کڑی ساں پر میرے بھرا نوں میرا اعتبار نئیں سی۔ تے ہن جدوں میرے اندر سارے احساس' جذبے مرچکے نیں تے آکھدا اے تیرا مجموعہ شائع کروالاں گا۔ میرا مجموعہ آوے گا۔ میںنوں کیہہ؟ کسے دی قبر اوتے پھل رکھ دین نال کدوں مردہ جی اٹھدا اے۔

مریم مجیدی اپنے ہم عمر کئی شاعر حضرات توں بہت چنگی شاعری کرن دے باوجود شہرت حاصل کر سکی۔ اونہاں دا مجموعہ آ چکیا اے۔ 1953ء وچ اپنے قیام توں ہن تیکر سندھی ادبی سنگت ترقی پسنداں دا پلیٹ فارم ہوون دے باوجود وی ادیباں واسطے کشش دا باعث نہ بن سکیا۔ عورت دی شمولیت ایس وچ بہت گھٹ رہی اے۔ ایس ماحول تے پس منظر وچ لوکاں نوں سندھی شاعرہ دا مذاق وی سوجھدا اے تے بھٹائی تے ایاز دے ہم پلہ تولن تے وی اوہ اپنے آپ ای بھند نیں۔

سندھی شاعراں دی شاعری وچ فیمنسٹ عکس

سندھی شاعراں دی شاعری وچ جیہڑا فیمنسٹ عکس اے۔ ایہدی مثالاں دینا آسان نئیں اے پئی ایس سماج دی اک عورت کسے وی موضوع اوتے کجھ وی لکھے پر ایدی تحریر وچ ایہدا مضبوط یاں کمزور مشاہدہ ضرور نظر آوندا اے تے ایس عکس وچ عورت دا چہرہ دیکھیا جا سکدا اے۔ عورتاں دی اوہ شاعری جیہدے وچ اونہاں نے عورت نوں موضوع بنایا تے اپنے آپ نوں موضوع بنایا تے عورت لئی حالات بدلن دی گل کیتی ایدیاں چند مثالاں موجود نیں۔

سندھی ادب دی دوسری شاعرہ جاول جتنی ارغون دور وچ پیدا ہوئی اوہ بہت سوہنی سی۔ اپنی تعریف وچ اونہاں نے گاون لکھے۔

"دچھلڑا پورب پتنی
جیوے جاول جتنی
جس کی نتھ ہے متی"

1947ء توں پہلاں دی شاعرہ گوپی ہنگورانی آکھدی اے۔

"اس قید میں اے قیدیانی
ہوتی ہو کیوں اداس
تیرے لئے کب آزادی
ہر ایہ لباس اتار کر
آؤ باہر کوٹ قلعہ گرا کر
اپنا چہرہ بھگو کر
رانی اتنا نخرہ کیونکر"

1948ء دے بعد اک شاعرہ مس عصمت انصاری آکھدی اے۔

"کرو کمزور دلوں میں مردانگی پیدا
سدھارو آدمیت کو، کہ ہوں آدمی پیدا
تم ہی علم کے گلشن کے اصلی باغبان ہو
تمہاری نگاہوں سے ہوئی ہے علم کی روشنی پیدا"

1963ء وچ نعیمہ شیخ دی اک لمی نظم "کلی" توں اقتباس اے۔

"خوابوں کے خمار سے
کانٹوں کی رفاقت سے
ماہی کی حفاظت سے
باہر نکلوں
آزاد ہو کر چلوں
بے خوف گھوموں"

1963-65ء وچ ثریا سوز ڈیپلائی آکھدی اے۔

"عورت کسی سے کم تو نہیں
مرد کے سر پر کوئی تاج تو نہیں"

1959ء توں 1967ء منور سلطانہ آکھدی اے۔

خود میں، میں اک مکمل شخصیت
ہر انسان کی اک مکمل حیثیت

ہزاروں مشکلات کے باوجود
مجھ میں رہی جینے کی وسعت"
سلطانہ وقاص آکھدی اے۔
"یہ بندوق مجھے دے دو
میں نے دیکھا ہے
تیرے ہاتھوں کو کانپتے ہوئے"
مریم مجیدی آکھدی اے۔
"عورت ہو کوئی مورت نہیں
خالی سوہنی صورت نہیں
تیرے جذبے سدا جوان"
ملکاں پیرزادی آکھدی اے۔
"میں زندگی کے ٹیپ ریکارڈر پر
کوئی ٹیپ شدہ نغمہ تو نہیں
جسے روائنڈ کر کے سنتے رہو
اور پھر دل سے اتار دو"

نور النساء گھانگرو دی اک نظم اے جس وچ عورت تے مرد دے حوالے نال بدلدے نان دی اذیت بیان کیتی گئی اے۔

پئی اک عورت عذرا اک کمرے وچ اپنی ای پینٹنگز ویکھدی ہوندی اے۔ اک پینٹنگ جیدے اوتے اوہدے دستخط نیں۔ عذرا احمد اوہ یاداں وچ گواچ جاندی اے۔ احمد اوہدا پیو کتے دور اپنے گھر وچ اے۔ مڑ کے ویکھدی اپنی دوجی پینٹنگ جیہدے اوتے اوہدے دستخط نیں۔ عذرا میمن، میمن اوہدہ شوہر جیہڑا مر چکیا اے۔ فیر اوہ اپنی تیجی پینٹنگ ویکھدی جیہڑی حال وچ ای بنائی گئی اے۔ تے ایہدے اوتے اوہ عذرا کبیر دے دستخط کر کے رو پیندی اے۔

سندھی تاریخ وچ عورتاں دی شاعری ویکھن نال پتہ لگدا اے پئی انہاں دا قلم کدی وی نئیں رکیا۔ تے ایس لکھن دے اظہار نوں جاری رکھنا چاہیدا اے۔ تے ایہہ تدای قائم رہ سکدا اے جدوں بوہتا توں بوہتا کم چھاپیا جاوے۔

عورت تے تخلیقی آرٹ

سلیمہ ہاشمی، سمیعہ درانی

آرٹ دا وجود صرف تفریح طبع لئی ای نئیں سگوں ایہہ ہر حالت وچ ساڈے اجتماعی وجود نوں سنوارن لئی اے۔ مصوری ہمیشہ توں زندگی دے ہر رخ نوں اکثر زبان دیندی رہی اے۔ پر جدوں آرٹ سماجی رویاں اتے اثرانداز ہوندا اے یا اونہوں تبدیل کرن دی کوشش کردا اے تے اہونوں پروپیگنڈہ آکھ کے (Impure) دے خانہ وچ سٹ دتا جاندا اے۔ بیسویں صدی دے آرٹ دے معنے وچ ایہہ مفروضہ شامل ہو گیا اے کہ آرٹ وچ جدوں تیک انوکھا پن یا جدت نہ ہووے اوہ کامیاب نئیں اے۔ ایہہ مفروضہ خالص پدر شاہی نظام دا نتیجہ اے۔ عورت دے تخلیقی عمل دی جیہڑی تاریخ اے اوہ دنیاوی ثقافت دی تاریخ وچ کتھے نئیں ملدی تے فنون لطیفہ وچ نمایاں نام مرداں دے ویکھن وچ آوندے نیں۔

دل تے دماغ دونوں قبول نئیں کردے سی کہ انسان دی اینی لمبی تاریخ وچ عورت تخلیق کرن دی اہل ای نئیں رہی۔ کی اوہدے وچ اوہ حس جیہدے تحت اوہ تصویر بندی اے تے رنگ آپس وچ ملدے نیں نئیں سی؟ تے کی واقعی فنون لطیفہ دی ایس صنف وچ عورت دا کوئی کردار نئیں رہیا؟ جواب مڈھ توں ای واضح ہو جانا چاہیدا سی پر اسی تے اوس تاریخ دے تھلے دب رہے گئے۔ جیہڑی سانوں سکول کالج تے کتاباں وچ سکھائی جاندی سی تے جیہڑی اک یورپین مردانہ سمت توں لکھی گئی تے ایس تاریخ دا کدی اوس زاویئے توں تجزیہ نئیں کیتا گیا کہ دنیاوی ثقافت دی تاریخ وچ جیہڑا عورت دا کردار رہیا اے اوہدا ذکر کیوں نئیں اے۔

مغربی مصوری دی تاریخ وچ جیہڑی دی مصوری دی مختلف اقسام نیں مثلاً "مذہبی پینٹنگ، لینڈ سکیپ، سٹل لائف پورٹریٹ وغیرہ دا تعلق "ویکھنے" نال اے۔ یعنی اوہ چیز جیہڑی ویکھ کے بنائی جا سکے جدوں کہ عورت دے تخلیقی عمل وچ مختلف اقسام دا تعلق محسوسات نال رہیا اے جنہاں نوں اوہ رنگاں، استعاریاں تے تمثیلاں تے دستکاری تے

دوجے روایتی فنون وچ ظاہر کردی اے۔ اپنی گل آکھن لئی عورت نے مُدھ توں اوہ زبان استعمال کیتی جیہڑی عام طریقے توں ہٹ کے سی۔

جدوں عورت اپنی خواہشات تے جذبات دا اظہار کردی اے تے اوس دا اوس مواد نال جیہڑا تصویر بنان وچ استعمال ہو رہیا اے گہرا تعلق اے۔ ایہوں حساسیت تے ایویں جنسیت اے پر اوہ بہت ساریاں تہواں وچ چھپی ہوئی اے کیونکہ برملا گل کرنا عورت لئی مشکل اے۔ ایس لئی عورت دے تخلیقی عمل دا اظہار اوہدے تصور توں اے۔ جنھوں اوہ کیاں تہواں وچ تے آہستہ آہستہ ظاہر کردی اے عورت دے گل کرن دا اک تاریخی تے ثقافتی رول رہیا اے تے ایہہ گل خاص قسم دے استعاریاں نال ظاہر کیتی جاندی اے جیہڑے مرد دے استعمال وچ آون والیاں استعاریاں توں بالکل مختلف نیں۔ پر عورت دے تخلیقی عمل وچ ذاتی تجربے دا عنصر ایس گل دے امکان نوں مضبوط کردا اے کہ ایس فن وچ چھپے ہوئے پیغام نوں زیادہ لوکاں تیک پہنچایا جا سکے۔

ایس توں آرٹ دی اونہاں لوکاں تیک رسائی ہوندی اے جیہڑے مصوری نوں اک رابطے دا ذریعہ نئیں سمجھدے۔ ایس توں علاوہ ایہہ آرٹسٹ تے ویکھنے والے دے وچکار اک تعلق وی قائم کردا اے۔ تے ایہہ عنصر بیہویں صدی دے آرٹ وچ ویکھن وچ آوندا نئیں اے۔

لوڑ ایس گل دی اے کہ نوی تاریخ لکھی جاوے تے اک نویں سوچ تے نویں طریقے نال فن نوں ویکھیا جاوے۔ دستکار عورت نوں فنکار منن دے اوہدی سوچ اوہدے کم نوں ترتیب دے کے ایہنوں گمنامی توں کڈھ کے دنیا وچ اوہدے کم دا تعارف کروانے دی وی اشد ضرورت اے۔ غرض ایہہ سارے مسئلے نیں۔ مرد تے عورت دوناں لئی ایہہ ضروری اے کہ اوہ اینہاں ساریاں گلاں نوں کریدن۔ پاکستانی آرٹسٹ جنھاں وچ عورتاں اگے اگے نیں۔ اوہناں ناطیاں نوں فیر جوڑن دی کوشش کر رہیاں نیں۔ کوشش ایہہ وے کہ اونہاں ناطیاں نوں دوبارہ جوڑیا جاوے۔ تے فن برائے فن دی بحث توں نکل کے ایہہ لبھیا جاوے کے فن کی اے؟ فن جے زندگی دا حصہ اے' خوبصورتی دی تلاش تے اوہدی چاہ اے۔ جے زندگی دی بنیادی لوڑ اے تے ضمیر یقیناً ایدے وچ عورت دا اک اچیھا حصہ رہیا اے۔ ایس لئی ایہہ کوشش اے کہ پاکستان دی ثقافت وچ جیہڑا مصوری دا اک رول سی اوہدا رخ پلٹیا جاوے۔ عورتاں ای مصوری دی اساسیت نوں پلٹ سکدیاں نیں۔

کیوں جے ا-نہاں دے رشتے اجیہے وی دستکار عورتاں نال ڈھیلے نئیں ہوئے۔ ا-نہاں ساریاں دی سوچ دا بنیادی محرک اک ای اے۔ ایس ضمن وچ ایہہ ویکھنا اے کہ اوہ عورت جیہڑی مصور اے تے تجدیدی تعلیم پا چکی اے۔ اوہ ایس صورت حال نوں کیویں دیکھدی اے۔

سمیعہ درانی اک اجیہی فنکارہ اے جیہڑی خود فن تے ثقافت دے رشتے نوں گوڑا من دی اے۔ سمیعہ دے کم وچ اوہ سارے تضاد نظر آوندے نیں جیہڑے اک ویکھن والی عورت وچ ہونے چاہیدے نیں۔ مختلف ثقافتاں دا ٹکراؤ' عورت دے مسائل دا ذہانت نال سامنا کرن دی صلاحیت' اک جستجو کہ اپنی سوچ اپنے تیک ای محدود نہ رہووے سگوں اک مہم دا حصہ ہووے۔ ایہہ سب سمیعہ دے کم تے اوہدی ذات دا بنیادی جزو اے۔

پچھلے دس ورہیاں وچ بہت ساریاں خواتین مصوراں نے اپنی نظر ایس اتے پائی کہ عورت اپنے جسم دے بارے وچ کی محسوس کردی اے۔ تے جدوں اوہ ایس نوں مردی نظر نال ویکھدی اے تے کی تضاد پیدا ہوندا اے۔ سمیعہ نے اپنی تصویراں (Nudes Faceless) وچ ایس گل اتے غور کیتا اے۔ اوہدیاں تصویراں وچ تاریخی حوالے دی نئیں تے اک طنز دا عنصر وی اے۔ چونکہ یورپین مصوری دی تاریخ وچ عورت دے برہنہ جسم نوں اک علامت دے طور استعمال کیتا جا رہیا اے ا-نہوں اک شے دے طور تے پیش کیتا گیا اے جیہدا اپنا کوئی وجود نئیں۔ جیس طراں مصور لینڈ سکیپ یا دو برتناں دی تصویر بناندا اے۔ ایس طراں عورت دے برہنہ جسم دی وی تصویر بنائی گئی۔ ایس مقصد لئی عورت نوں اک خاص پوز تے خاص طریقے نال بٹھایا تے سجایا گیا اے۔ اک مصور ہوون دی حیثیت نال سمیعہ نے اوس مردی نظر دا تجزیہ کیتا اے جو کہ اوس برہنہ عورت نوں ویکھ کے اوہدی تصویر بناندا اے تے اوس نظر دا کافی مذاق اڑایا اے۔ مثلاً "اک تصویر وچ پلیٹ وی اے' کھانے دا اہتمام اے تے پلیٹ وچ عورت دا برہنہ جسم۔ ایسے طراں اک ہور تصویر وچ سمیعہ نے عورت نوں اک گردان دی صورت استعمال کیتا اے' جس نوں ویکھ کے (Catalogues) دا احساس ہوندا اے جیہدے وچ مختلف چیزاں دتیاں جاندیاں نیں تاکہ لوگ اپنی پسند دا اظہار کر سکن تے آرڈر دے سکن۔

کسے وی فنکار دے پاسوں اوہ لکھن والا یا مصور ہووے اودھے مختلف رول ہوندے نیں۔ اک تے ایہہ کہ صرف ویکھیا نئیں کہ انج ہوندا اے۔ دوجا ایہہ کہ اوہ اپنا نقطہ نظر

دین کہ انج کیوں ہوندا اے۔ سمیعہ دیاں تصویراں نوں ویکھ کے محسوس ایہہ ہوندا اے کہ اوہ ایس سارے عمل اتے طنز کر رہی اے کہ مرد تے عورت جیہڑا اوہنوں ویکھے تے سمجھے کہ ایہہ کسے قسم دا ڈرامہ اے۔

سمیعہ خود اپنے کم دے بارے وچ گل کردی اے کہ اوہ آدمیاں دی ایس ذہنیت اتے کہ آرٹ وچ انوکھا پن تے حیرت ہونی چاہیدی اے جے نظریئے نال اختلاف کر کے اپنے آرٹ دا کم شروع کردی اے۔ کیوں جے بنیادی طور تے ایہہ مفروضہ حقیقت اتے جنسی نئیں اے ایہہ صرف مرد دی سوچ تے اوس دے بنائے ہوئے سسٹم دا نتیجہ اے۔ ایہہ نظام بہت ای تنگ نظری اتے چلدا اے تے عورت دے وجود نوں بالکل بالائے طاق رکھ دیندا اے۔ مرد دے مطابق عورت دا وجود صرف بچہ پیدا کرن تے پالن نال وابستہ اے۔ زندگی وچ عورت دے مختلف رول ہوون دے باوجود مرد تے عورت دے وجود دا تصور صرف اپنی جنسی خواہشات تیک محدود کر کے رکھ دتا اے۔ ایہدے وچ مرد اپنی اندھی قوت تے خواہشات نوں سب کجھ سمجھدا اے تے عورت دے وجود نوں بے شکل تے غیر انسانی کر دیندا اے۔ سمیعہ دا کم ایس کوشش دی نفی اے۔

جے تاریخ دے حوالے نال گل کیتی جاوے تے نظر آوندا اے کہ کسے طراں مختلف بڑے آرٹسٹ مثلاً (Picaso) وغیرہ نے عورت نوں بالکل غیر انسانی مخلوق بنا کے پیش کیتا اے۔ اگر اک عورت اپنے جسم دی تصویر بنائے تے اوہ اوس طریقے نال نئیں بنائے گی جیویں مرد اونہوں بناندا اے یا ویکھدا اے۔ مرد جدوں عورت دے جسم نوں ویکھدا اے یا اوس دی تصویر بناندا اے تے اوہ اونہوں اک جنسی ماڈل دی حیثیت نال ویکھدا اے جدوں کہ اگر عورت اپنے آپ نوں پینٹ کرے گی تے اوہ شاید اک روحانی سطح اتے کرے گی۔

سمیعہ دا کم ایس تاریخ دی عکاسی وی اے جیہڑی کہ مرداں نے بنائی تے عورت دے ایس امیج دی جیہڑا مرداں نے پیش کیتا۔ نفی کرنا اے۔ مردانہ سمت توں لکھی گئی یورپین تاریخ وچ نہ صرف عورت دے فن نوں نظرانداز کیتا گیا بلکہ اوہدے جسم دے استحصال دی وی اک روایت نظر آوندی اے۔ اک نویں سمت توں تاریخ لکھن لئی ضروری اے کہ عورت خود اگے آئے تے اپنا مطلب واضح کرے۔ ایس ضمن وچ ایہہ گل وی بہت اہمیت دی حامل اے کہ فنون لطیفہ تے عورت دے تخلیقی عمل دے وچکار فاصلے نوں مکایا جاوے۔

رقص: عورت دی تخلیقی صلاحیت تے مزاحمت دے اظہار دا اک جائزہ

شیما کرمانی

زبان دی طراں نچنا وی پرانے تے نوئیں معاشرے وچ پایا جاندا اے۔ ایدی آفاقیت نوں ایس طراں وی بیان کیتا جا سکدا اے کہ انسانی جسم ای ایدے اظہار دا ذریعہ اے۔

زبان دی طراں رقص وی انسانی احساسات تے جذبات دے اظہار دا اک ذریعہ اے۔ جیس طراں زبان وچ ایہہ طاقت اے کہ اوہ شعر تے نغمہ تے موثر انداز بیان دی صورت وچ سنن والے نوں اپنی گرفت وچ لیندی اے' ایس طراں رقص اعضاء دی شاعری اے۔ جیہدے وچ مسحور کن طاقت اے کہ اوہ ویکھن والے وچ اک وجد دی کیفیت پیدا کردے۔ جے اسی ہن دے دور دے حوالے نال ویکھیے تے رقص یا دوجے تخلیقی اظہار دی طاقت ایس گل توں ظاہر ہو جاندی اے کہ لوکاں نوں قابو کرن والے یا حکمرانی ڈھانچے انہاں نوں شک دی اکھ نال ویکھدے نیں سگوں انہاں اتے ہر سطح تے پابندی لگا دتی جاندی اے۔ ایس لئی جیہڑے لوک مختلف تخلیقی اظہار دے طریقیاں نال منسلک ہوندے نیں انہاں نوں اپنا کام منظر عام تے لیان لئی اجازت دے کئی مرحلیاں وچوں گزرنا پیندا اے۔ جیویں این او سی' پولیس اسٹیشن توں کلیرنس وغیرہ ایہہ گل صاف ظاہر اے کہ حکمرانی ڈھانچے تھیٹر یا دوجے تخلیقی کماں نوں تخریبی آکھدے نیں۔ کوئی وی فن تخریبی خیال کیتا جا سکدا اے۔ کیوں جو سچ ہمیشہ کڑوا ہوندا اے۔ ایس لئی تھیٹر دی حوصلہ افزائی نئیں کیتی جاندی تے رقص اتے وی پابندی لگائی جاندی اے۔ ایہہ پابندی ایس قوت نوں ظاہر کردی اے جیہڑی فوجی یا مذہبی طاقتاں محسوس کردیاں نیں۔

جے ایہہ آکھیا جاوے کہ لوک اپنا دھیان ونڈن لئی یا تفریح لئی کتاباں پڑھدے

نیں۔ موسیقی سن دے نیں یا سینما جاندے نیں تے ایہہ سوال پیدا ہوندا اے کہ کسے وی قسم دے تخلیقی اظہار نوں ویکھنا یا محسوس کرنا کس کس طراں تفریح دا پہلو پیدا کردا اے یا سکون دیندا اے۔ اسی ا ینہاں ساریاں غیر حقیقی چیزاں دے بارے وچ اجیہا عمل کیوں اختیار کردے آں۔ جیویں کہ اوہ زیادہ جامع حقیقت ہووے۔ روزمرہ دی زندگی مکمل زندگی کیوں نئیں تے ایہہ خواہش کیوں حاوی رہندی اے کہ اسی اپنی زندگی نوں غیر حقیقی کرداراں وچ ویکھ کے مکمل کریئے جیہڑے رقص یا ڈرامے وچ نظر آوندے نیں۔ انسان دی کوشش ہوندی اے کہ اوہ صرف اک عام انسان نئیں بلکہ اک مکمل شخصیت بنے تے اپنی ذات دے سارے پہلوواں توں آگہی یا واقفیت حاصل کرے تے اوہ محسوس کردا اے کہ دوجے دے تجربات اپنی زندگی وچ شامل کرن نال ای مکمل ہوون دا احساس مل سکدا اے۔ چونکہ تخلیقی اظہار وچ ایہہ طاقت اے کہ اوہ تجربات تے خیالات دوجیاں نال ونڈ سکے۔ ایس لئی اوہ اک انسان دا دوجے نال تعلق جوڑدا اے۔

انج قوت یا طاقت دا عنصر ہر طرح دے تخلیقی اظہار وچ ہوندا اے۔ تے ہر طراں دے رقص وچ ایوں طاقت نظر آوندی اے۔ ایس قوت دے ذرائع جانن لئی رقص نوں ایس معاشرتی تے ثقافتی پس منظر وچ ویکھن دی لوڑ اے۔ رقص دی حرکات و سکنات تے طریقیاں وچ کجھ معنی لگے ہوندے نیں جیہڑے کہ رقص کرن والے تے ایہدے فلسفہ حیات دی تائید کرن والے بہت اہمیت دے حامل ہوندے نیں۔ مثلاً" جے Tahitian عورتاں دے رقص اتے نظر پائی جاوے تے ایہدے وچ لگے مفہوم یا مطلب نوں لفظاں دا روپ انج دتا جا سکدا اے۔

"ساڈے کول صحت' جوانی تے خوبصورتی اے' مینوں پتہ اے کہ میں کون آں تے کی آں تے میں اپنے آپ کولوں خوش آں"

رقص تے مسلمان معاشرہ

جے رقص نوں مسلم معاشرے دے حوالے نال ویکھیا جاوے تے جتھے تیک قرآن دا تعلق اے' اوہدے وچ کوئی اجیہی آیت نئیں جیہڑی رقص دی ممانعت کردی ہووے یا ایہوں چنگا آکھدی ہووے۔ پر ایس ضمن وچ مسلمان علماء نے ایدے حق تے مخالفت وچ بہت بحث کیتی اے۔ کجھ اقلیتی فرقے مثلاً" ملنگ وجد وچ آ کے رقص کردے نیں۔ جیہدا مقصد خدا نال ہم کلامی کرنا ہوندا اے۔ پر پاکستان وچ حکومت ولوں اپنے ذاتی

مفاد دی خاطر مذہبی نظریات دا سہارا لے کے عورتاں دے تخلیقی اظہار نوں کچلن دی کوشش کیتی جاندی اے۔ جے مسلمان معاشرے Polynesian معاشرے دے نال موازنہ کیتا جاوے تے ایہہ فرق نظر آوے گا کہ Polynesian معاشرے وچ رقص عورت تے مرد نوں اکٹھا کرن دا اک ذریعہ اے۔ جدوں کہ اسلام نے عورت تے مرد دے وچکار عورت نوں سماجی نظم و ضبط لئی اک قطرہ سمجھیا جاندا اے۔ کیوں جو آدمی کسے وی وقت ایدے سحر دا شیر ہو سکدا اے۔ اک عربی لفظ اے "فتنہ" جیہڑا کہ عورت دے نال وی استعمال کیتا جاندا اے۔ ایدا مطلب اے کہ عورت دی موجودگی فتنے دی وجہ ہوندی اے۔ کیوں جو کمزور نفس دا آدمی اک خوبصورت عورت دی موجودگی وچ اپنی سدھ بدھ کھو دیندا اے۔ تے جے ایو گل زنا نوں جنم دیوے تے ایدھے توں عورت دی نقل و حرکت دے قانون رکھو۔ یعنی ایدا پیو' ویر' بندہ وغیرہ لوکاں دے سامنے بے عزت ہو جاندے نیں تے ایس عزت نوں بچان دا اک طریقہ اے کہ عورت نوں نامحرم نظراں توں بچایا جاوے۔

عورت نوں پردے وچ رکھے۔ ایدے لباس اتے زور دین تے بعض اوقات حرم وچ رکھن دے پچھے وی ایو محرک کار فرما ہوندے نیں۔ رقص دے نال اسلام وچ جنسیت دے تصور دا اظہار مراکش دی دو رقص دی روایاتاں وچ نظر آوندا اے۔ عربی "رقص البلادی" تے مصری "رقص الشارکی" ایہہ دوہویں روایاتاں اپنے اپنے طریقے نال عورت دی جسمانی طاقت تے پدرشاہی معاشرے نوں کنٹرول وچ رکھن دی ضرورت دا اظہار کردیاں نیں۔

برصغیر وچ جیہڑا کلاسیکل رقص کردیاں نیں اوہدی بنیاد Natya Shashtra اتے اے۔ جیہڑا کہ رقص تے دوجی تخلیقی اظہار دے موضوع اتے لکھی جان والی ساریاں توں پرانی کتاب اے۔ ایدھے وچ لکھیا اے کہ رقص تے ڈرامے جے ٹھیک طریقے نال کیتا جاوے تے ایدے وچ چھپی ہوئی طاقت' جیہڑی کہ وجد دی کیفیت وچ انسانیت تے خدائی دی پہچان کروندی اے اوہ کمزور نوں قوت تے بہادر نوں اک نیویں طاقت' لاعلم نوں چانن تے اک عالم نوں عقل دیندی اے۔

ایہہ مقصد ایس طراں پورا ہوندا اے کہ ویکھن والیاں وچ کجھ خاص قسم دے جذبات نوں ابھاریا جاندا اے۔ ایہہ جذبات عام یا تھوڑی دیر لئی نئیں ہوندے سگوں اجیہے جذبات ہوندے نیں جیہڑے روحانی سطح اتے اک وجدان دی کیفیت پیدا کر دیندے نیں'

جنہوں ہر انسان محسوس کر سکدا اے۔ انہاں جنسیاں نوں رس آکھیا جاندا اے ایدے معنی رس یا ذائقے دے نیں۔

کسے وی ڈرامائی ادائیگی وچ ایہہ کوشش ہونی چاہیدی اے کہ ویکھن والے وچ رس نوں ابھاریا جائے جیدے توں راسیکا یعنی ویکھن والا ایس جمالیاتی تجربے دے ول کھچیا جاندا اے۔ جیہدے عروج اتے اوہ ایس طراں محسوس کردا اے۔ جیویں اک درویش اپنے خدا دے بارے محسوس کردا اے۔ ساری ادائیگی وچ مقصد ایہہ ہوندا اے کہ فنکار تے تماشائی اک ہو کے رس نوں محسوس کر سکن تے انہاں دے وچکار سارے فاصلے ختم ہو جان' فنکار ایس قابل ہونا چاہیدا اے کہ اوہ رس نوں ابھار سکے تاں جو تماشائی دے جذبات نوں جلا ملے چونکہ اپنے جسم دے اوپر کنٹرول فنکار دے فن دا اک ضروری پہلو اے۔ ایس لئی ایدا کم اے کہ اوہ اپنے جسم نوں جیس حد تیک ہو سکدا اے کنٹرول کرے۔ ایہہ ٹیکنیک ایدے توں کیدے بہتی مہارت دی گل اے جیہڑی کجھ مغربی تھیٹر وچ سکھائی جاندی اے۔ مثلاً "ناتیا شاسترہ Natya Shastra وچ لکھیا گیا اے کہ کیس طراں بھنوؤں تے آکھاں دے پپوٹیاں تیک وی حرکات و سکنات نوں کنٹرول کیتا جاندا اے تاکہ رس نوں ابھاریاں جا سکے۔

ایس ضمن وچ بنیادی گل ایہہ اے کہ تخلیقی اظہار دے طریقے' خاص طور تے رقص دی بنیاد انہاں خیالاں اتے ہوندی اے کہ انسانی جسم تے اوہدی قدر کی اے۔ جدوں عورت اپنے اتے اپنے جسم دے ہوون دے احساس توں بالاتر یعنی اچا ہو جاندی اے جیویں کہ رقاص کردے نیں تے مرد اوس عورت نوں اپنے لئی خطرہ سمجھ دے نیں۔ شاید مرد تے عورت (رقص) نوں اوہدے اصل رنگ وچ ویکھدے نیں یعنی اک اجیہا آرٹ جیدا تعلق اوہدے جسم دے نال ایس طراں جوڑدا اے جیہدے توں اک طراں دی طاقت تے توانائی پیدا ہوندی اے۔

رقاص توں ای رقص ایہہ قوت عطا نئیں کردا سگوں ویکھن والے توں وی ایس توانائی دا احساس ہوندا اے تے رقاص تے ویکھن والے دے وچکار اک بہت گوڑا رشتہ بن جاندا اے۔ کسے رقص دی کامیابی دا اندازہ ایس گل توں لایا جا سکدا اے کہ ویکھن والے ایہہ محسوس کردے نیں کہ اونہاں دے جسم وی رقاص دے نال لگ پیندے نیں۔ ایہہ جیہڑا رقص تے تھیٹر وچ اک وجد وچ لیوون دا عمل اے ایہیوں اوہ قوت طاقت اے

جیہدے توں مذہبی تے سیاسی پارٹیاں خوف زدہ رہندیاں نیں۔ جنوب دے کئی پرانے قبیلیاں وچ رقص لڑائی جھگڑا پھیلان والی طاقت دے پیش نظر اہدے اتے حاکماں ولوں پابندیاں لگا دتیاں جاندیاں سن۔

چوتھا حصہ

عورتاں دی تحریک، ریاست تے نظریات
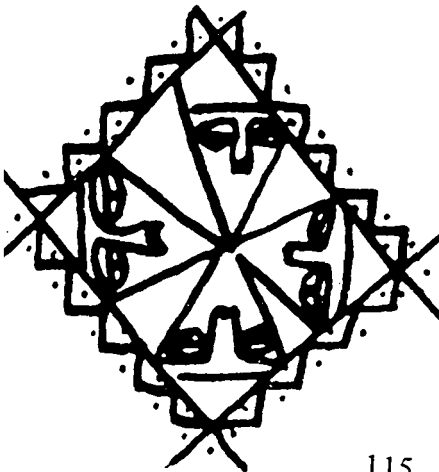
نظریہ' مذہب تے شناخت

نگہت سعید خان

کسے وی انسان دی پہچان کئی مختلف حوالیاں نال ہوندی اے۔ مثلاً" ملک' نسل' مذہب تے جنس' زبان وغیرہ ایس لئی ساڈی شناخت نوں نظریہ یا مذہب توں علیحدہ کرکے نئیں و یکھیا جا سکدا۔ سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ کس موقع اتے تے کیہڑے حالات وچ اک خاص شخص دی پہچان ابھردی اے تے باقی ساریاں پہچاناں دب جاندیاں نیں۔ انج کدوں ہوندا اے کہ عورت اپنی پہچان صرف عورت ہوون دی حیثیت نال کردی اے تے کدوں ایس دی مذہبی تے ملکی شناخت ایدھے اتے ہاوی ہوندی اے؟ جنوبی ایشیاء دے کئی ممالک وچ ملکی شناخت دے نال نال زبان' فرقہ تے ثقافت دی شناخت وضع کرن وچ اہم کردار ادا کردے نیں۔ ایدے علاوہ ساڈے وچ اوہ لوک جنہاں نے مغربی تہذیب دے زیر اثر پرورش پائی ا ۔انہاں دی شناخت وچ ایس تہذیب دا رنگ وی نظر آوندا اے چونکہ ساڈی تاریخ نو آبادیاتی رہی اے ایس لئی اوہ نظریہ وی ساڈی شناخت متعین کرن وچ اک اہم کردار ادا کردا اے۔

اتھے کلھا ایو سوال پیدا نئیں ہوندا کہ کیہڑی شناخت کس ویلے حاوی ہوندی اے بلکہ ایس ضمن وچ ایہہ گل وی اہمیت دی حامل اے کہ شناخت کسے دوجے نال تعلق یا رشتہ دی صورت وچ اجاگر ہوندی اے۔ تے بعض اوقات اسی خود وی ایہہ دوجا بناندے آں تاں جو اپنی شناخت نوں سامنے لیاندا جا سکے۔ مثال دے طور تے مسلمان ایس گل نوں بالائے طاق رکھدے ہوئے کہ پیدائشی مسلمان نئیں یا انہاں دا کوئی اعتقاد وی اے جدوں بین الاقوامی سطح اتے مسلمان ہوون دی حیثیت پہچانے جاندے نیں تے اوہ اوس حیثیت وچ اظہار رائے کرن گے جدوں کہ ہو سکدا اے کہ پاکستان وچ اوہ فرق موقف اختیار کرن۔ اتھے کسے دوجے دے حوالے نال ساڈی شناخت ہو رہی ہوندی اے پر ایہہ وی ایس لئی

ممکن ہوندا اے کہ ساڈی تاریخ وچ اجیہے معاشرتی مادی تے ثقافتی عناصر موجود نیں۔ جنہاں نوں گرفت وچ لیا جا سکدا اے۔ انہاں عناصراں نوں بنیاد بنا کے سیاسی پارٹیاں اپنے ذاتی مفاد لئی استعمال کردیاں نیں۔

ایس حوالے نال عورتاں دی تحریک وچ وی خاص پیچیدگی پیدا ہوندی اے کیوں جے عورت ہوون دی بنیادی شناخت دے نال لسانی' نسلی' پچھان وغیرہ شناخت وچ شامل ہو جاندی اے تے ایس گل دا یقین کرنا مشکل ہوندا جاندا اے کہ کیہڑی شناخت مادی اے۔ ایتھوں دیاں دھڑے نال تعلق رکھن والی عورتاں دی گل نئیں ہو رہی' کیونکہ اوہ اپنے بارے وچ کس قسم دے تضاد دا شکار نیں مسلمان ہونا اوہناں دی بنیادی شناخت اے تے اوہ ایس حوالے نال پچھانیاں جاندیاں نیں۔ تضاد دا شکار اوہ عورتاں نظر آوندیاں جیہڑیاں اپنے آپ نوں پروگریسو تے آزاد خیال آکھدیاں نیں۔ جنہاں دی شناخت مختلف حوالیاں نال ابھر دی رہندی اے۔ مختلف سطحاں اتے ایہہ تضاد ویکھن وچ آوندا اے تے ایس ضمن وچ کجھ پہلو تے سامنے آوندے نیں جنہاں اتے غور کرن دی لوڑ اے۔

اک پہلو تے ایہہ آں کہ خواتین محاذ عمل تے عورتاں دی کجھ دوجیاں تنظیماں دا ایہہ موقف رہیا ایہہ کہ اوہ سیکولر سٹیٹ لئی کم کر رہیاں نیں۔ ہر سوال اتھے ایہہ اٹھدا اے کہ کسے حد تیکر ایہہ موقف ساڈی ذات دا حصہ اے یا ایہہ صرف اک سیاسی موقف ہوون تیکر محدود اے ایدھے اتے کدی بحث نئیں کیتی گئی کہ اوس سیکولر سٹیٹ توں اسی کی مراد لیندے آں۔ کی اسی اجیہی ریاست دی گل کر رہے آں جتھے مختلف مذاہب ہون گے جنہاں دے مطابق نجی یا دوجے قانون واضح کیتے جان گے تے ہر انسان نوں ایہہ اختیار ہووے گا کہ اوہ چاہے تے اپنا فیصلہ اپنے مذہبی قانون دے مطابق کروائے یا فیر اک بنیادی سول قانون دے مطابق انصاف دا تقاضا کرے جیویں کہ انڈیا وچ اے یا فیر سیکولر سٹیٹ توں مراد اک اجیہی ریاست اے جتھے ہر انسان لئی اک ای قانون دے مطابق فیصلہ ہووے تے اوہ قانون کسے مذہب دی بنیاد اتے نہ ہووے۔ مثال دے طور تے امریکہ تے یورپ دے چند ملکاں وچ ہر انسان لئی اک ای بنیادی سول قانون نافذ اے۔

کسے دی ملک دا اکثریتی طبقہ یا نمایاں مذہب ایس ملک دے سیاسی' سماجی تے قانونی شعبیاں اتے اثر انداز ہوندا اے یعنی جے پاکستان سیکولر سٹیٹ ہووے وی تے چونکہ اکثریت مسلماناں دی اے ایس لئی رسم و رواج تے اخلاقی قدراں تے بہرحال اسلامی رہن گیاں

تے جیہڑا نظام نافذ ہووے گا اوہدے وچ اسلامی قانون دا عکس وی نظر آوے گا پر اتھے صرف ایہہ فرق ہووے گا کہ ایہدے وچ ہر قدم تے قرآن یا شریعت دا حوالہ نئیں دتا جائے گا کیوں جے مشکل اوہدوں پیدا ہوندی اے جدوں اوہ لوگ قانون بنان جیہڑے مسلمان ہوون دے معنی وضع کردے نیں۔ عورتاں دی تحریک وچ ایہہ موقف وی لیا جاندا اے کہ مذہب ذاتی مسئلہ اے یعنی اسی اپنے معاشرتی تے ثقافتی حوالے نال مسلمان آں پر ضروری نئیں کہ ریاست وی ایویں موقف اختیار کرے پر فیمنزم دا اک اصول اے کہ جیہڑا ذاتی اے اوہ سیاسی اے (Personal is Political) اتھے وی اک تضاد پیدا ہو جاندا اے۔ اک پاسے تاں ایہہ آکھیا جاندا اے کہ اسی مسلمان آں تے اسلام اتے اعتقاد رکھدے آں پر دوجے پاسے ایہہ نئیں چاہندے کہ کوئی مذہب ملک وچ نافذ ہووے یا ایہدے مطابق قانون وضع ہون۔

اتھے مقصد کوئی سیاسی سوال چکنا نئیں تے نہ ای کوئی قرارداد پیش کرنا اے بلکہ صرف ایس گل نوں ظاہر کرنا اے تے ایہہ کہ ایدھے وچوں کیویں باہر نکلنا اے۔ پاکستان وچ دو یا تن تنظیماں اجہاں نیں مثلاً "اثر" "خواتین محاذ عمل" تے "ہیومن رائٹس کمیشن آف پاکستان" جیہڑیاں عوام دی سطح اتے وی ایس موقف اتے قائم رہندیاں نیں۔ اک ریاست ہونی چاہیدی اے۔ زیادہ تر عورتاں دیاں تنظیماں این جی اوز یا جنہاں دا تعلق عورتاں دے حقوق دے نال اے۔ اوہ ایس گل اتے یقین رکھدیاں نیں پر عوام وچ ایہہ موقف اختیار نئیں کردیاں۔ ایس ضمن وچ اک مثال مسلم عورتاں دی بین الاقوامی نیٹ ورک (Women living under Muslim laws) دی اے جیہدا صدر دفتر ساؤتھ آف فرانس وچ اے ایس نیٹ ورک دیاں عورتاں عورت ہوون دی شناخت نوں بنیادی تصور کردیاں نیں پر اصل وچ ایہہ ویکھن وچ آؤندا اے کہ انہاں عورتاں دی مذہبی شناخت انہاں دی جنسی شناخت نوں دبا دیندی اے۔ انہاں دی ساری توجہ ایدے ول ہو جاندی اے کہ اوہ اسلام دے دائرے اندر رہ کے کم کرے۔ اوہ فیمنسٹ ہوون دے حوالے نال وی بحث کرے گی تے ہر زاویئے نال فیمنزم نوں بیچ وچ لیائے گی۔ پر انہاں دی مذہبی شناخت ہر حال وچ حاوی رہندی اے۔ عورتاں دی تحریک وچ اسی ایہہ دعوی کردے آں کہ تمام عورتاں مذہب' طبقے' فرقے وغیرہ توں بالاتر ہو کے صرف عورت ہوون دے حوالے نال اکٹھی ہون پر جدوں کسے ہور دوجی شناخت نوں وچکار لیا جائے تے تحریک دا اصل مقصد متاثر

ہوندا ہوئے۔ ایس ضمن وچ اک خوشی دی گل ایہہ آں کہ اسلام دے دائرے وچ رہندیاں ہویاں فیمینزم دی بحث نوں باقاعدہ اور سیاسی صورت وچ سامنے لے آندا جا رہیا اے۔ جیہدے توں ا ینہاں عورتاں دے موقف نوں سمجھن تے بحث کرن وچ آسانی ہووے گی۔

ہن والے دور وچ چھپن والے اک مضمون وچ اک ایہہ گل سامنے آئی کہ عورتاں دی آزادی تے خود مختاری توں ہٹ کے عورت دی جداگانہ حیثیت دی گل کیتی جا رہی اے۔ پر جے نظریاتی طور تے گل کیتی جائے تے اوہ جداگانہ حیثیت وی کسی حوالے نال ای ظاہر ہوندی اے۔ مثال دے طور تے اسی جے صوبے دی جداگانہ حیثیت دی گل کریئے تے ریاست دے حوالے نال کردے آں یعنی صوبے دی جداگانہ حیثیت Autonomy ریاست دے ڈھانچے دے اندر رہندے ہوئے ہوندی اے۔

Women Living under Muslim Laws دے نیٹ ورک دے متعلق عورتاں دا موقف ایہہ آں کہ اسلام دے وسیع تر دائرے وچ رہندے ہوئے نجی تے معاشرتی سطح اتے تنقید وی کردی اے تے عورتاں دے حقوق دی گل وی کردی اے۔ پر چونکہ اپنا مسلمان ہونا اک جامع حقیقت تصور کر کے فیر مصالحت دی کوشش کیتی جاندی اے۔ ایس لئی نمایاں شناخت مذہب وی نظر آوندی اے۔ اک ہور غور طلب گل تجدید مذہب دے حوالے نال اے۔ ایس گل وچ ایہہ موقف لیا جاندا اے کہ اسلام بنیادی طور تے اک آزاد خیال مذہب اے پر ایس دی چنگے طریقے نال وضاحت نئیں کیتی گئی۔ ایس لئی ایدی دوبارہ توں تجدید دی لوڑ اے۔ ایس ضمن وچ خاص طور تے (Women living under Muslim Laws) دے نیٹ ورک دے متعلق عورتاں لفظ "بنیاد پرست" دے استعمال اتے بہت شدید ردعمل دا اظہار کردیاں نیں۔ ا ینہاں دا کہنا اے کہ چونکہ اوہ عقیدے دی گہرائی تیکر جاندیاں نیں تاکہ عورتاں دی آزادی دی حامی روایات دی تجدید کیتی جا سکے گی۔ ایس لئی اوہ خود بنیاد پرست نیں۔ ایدے برعکس بنیاد دی جگہ اوہ دایاں بازو دے اسلام پسند یا مذہبی 'جنونی دے الفاظ استعمال کردیاں نیں۔

ایہہ شاید ایس دا ردعمل وی اے کہ چونکہ یورپ یا امریکہ سانوں بنیاد پرست گرداندے نیں۔ ایس لئی ایس لفظ نوں دوجے معنیاں وچ استعمال کیتا جاوے۔ پر ایس گل توں انکار نئیں کیتا جا سکدا کہ ایس لفظ دا سیاسی پس منظر اے تے اسی ایدی اہمیت دی نفی نئیں کر سکدے۔ ایس لفظ دے استعمال نال ایہہ تاثر قائم ہوندا اے کہ ایہہ اک نظریاتی

طاقت اے۔ جدوں کہ مذہبی، جنونی یا دایاں بازو دے اسلام پسند جیسے الفاظ استعمال کرن نال ایہہ تصور قائم ہوندا اے کہ صرف چند لوک یا جماعتاں مذہب نوں غلط طریقے نال استعمال کر رہے نیں۔ تے ایدے توں ساری توجہ انہاں تیکر محدود ہو جاندی اے۔ سانوں ایس حقیقت نوں سمجھنا چاہیدا اے کہ ایہہ چند لوکاں دی گل نئیں سگوں اک نظریہ اے جیہڑا ہر سطح اتے کارفرما اے۔

ایدے توں علاوہ جدوں تجدید مذہب دی گل ہوندی اے تے ایتھے سوال پیدا ہوندا اے کہ اسی کیہڑیاں روایتاں دی تجدید دی گل کردے آں، تجدید مذہب دے ایس عمل دے نال وابستہ کئی مفروضے وی سامنے آون گے جیہڑے کہ عورتاں دے حوالے نال ترقی پذیر ہو سکدے نیں یا انہاں نوں ہور پچھے سٹن دا باعث وی بن سکدے نیں۔

عورتاں دی تحریک نوں شناخت دے حوالے نال پیدا ہون والے تضادات نوں انہاں دے مذہبی، سماجی، سیاسی، طبقاتی تے انسانی گروہی پس منظر وچ ویکھن دی لوڑ اے۔ تاں جو عورت ہوون دی بنیادی شناخت پچھے نہ چلی جاوے۔

اقلیتی عورتاں دی آواز

شیرل میری اناتو

اگست، ستمبر 1995ء وچ عورتاں دی چوتھی عالمی کانفرنس بیجنگ وچ ہوون والی اے تے تمام دنیا دیاں عورتاں دے گروپ ایدے لئی اپنے علاقے دے حالات تے مشکلاں دے مطابق ایجنڈا بنا رہے نیں۔ پاکستان وچ اپریل 1995ء دے اخیر وچ اثر دے ولوں قومی کانفرنس ہوئی جتھے پاکستان دیاں عورتاں دی حالت بارے مقالے پڑھے گئے۔

اپریل اسمبلی/کانفرنس/اکٹھ وچ ایہہ رپورٹ جیہڑی کہ اقلیتی ورکشاپ ملتان وچ سی اتے بحث ہوئی۔ اثر نے اپنے پروگراماں وچ غریباں تے خاص طور تے اقلیتاں دے نال مل کے کئی شعور پیدا کرن والیاں ورکشاپاں کیتیاں۔ جیہدا مقصد بیجنگ وچ ہوون والی کانفرنس دے ایشوز بارے لوکاں نوں اقلیتی عورتاں دے مسئلیاں دے بارے دسنا سی۔

اثر نے پاسٹرل انسٹی ٹیوٹ ملتان وچ اقلیتی عورتاں دی ورکشاپ دا ایسے سلسلے وچ اکٹھ کروایا۔ مختلف کمیونٹی توں آئی ہوئی بہت ساری عورتاں تے مرداں نے خاص اقلیتاں دے حوالے نال بیجنگ دے اینہاں ایشوز نوں ویکھیا۔

تعلیم تے ثقافت

عورتاں پاکستان دی آبادی دا 50 فیصد توں وی زیادہ نیں۔ پر اینہاں دی تعلیم لئی رکھے جان والے فنڈز محدود ذرائع دے چوتھائی حصے توں وی گھٹ نیں۔ سکولاں وچ جیس طراں تاریخ پڑھائی جاندی اے۔ ایہدے وچ مرد تے عورتاں دے انفرادی کارنامے تے کامیابیاں وی دسیاں جاندیاں نیں۔ ایس ضمن وچ فاطمہ جناح تے رانا لیاقت علی نوں انسان دے انفرادی کماں دی وجہ نال سراہیا گیا۔ سگوں فاطمہ جناں نوں قائداعظم نے بیگم لیاقت نوں لیاقت علی خان دے حوالے نال بیان کیتا گیا اے۔

اقلیتی ثقافت نوں ذرائع ابلاغ وچ نہایت مضر تے مضحکانہ طریقے نال ویکھیا جاندا اے۔ اقلیتی طلباء نوں سکولاں وچ داخلے نئیں ملدے۔ اقلیتی ارکان نوں کدی وی

معاشرے وچ نمایاں مقام اتے نئیں وکھایا جاندا سگوں نت ایہدا منفی پہلو وکھایا جاندا اے۔

گروپ ولوں ایہہ سفارشاں، تجاویزاں دتیاں گئیاں، داخلے تے وظیفے دا تعین میرٹ اتے ہونا چاہیدا اے تاں جو نسل، مذہب تے ذات دی بنیاد اتے اقلیتاں نوں تعلیمی بورڈ، کونسل، جیہڑیاں نصاب بنادیاں نیں وچ شمولیت دا موقع ملنا چاہیدا اے۔

صحت

ایس گل تے سب نوں اتفاق سی کہ پاکستان وچ صحت دیاں سہولتاں دا فقدان اے پر اقلیتاں نوں خاص طور تے زیادہ مشکلاں دا سامنا کرنا پیندا اے۔ کیوں جو انہاں نوں زکواۃ جیہے فنڈ وی نئیں ملدے۔ میڈیکل سسٹم وچ نرساں خاص طور تے اقلیتی نرساں بہت برے سلوک دا شکار ہوندیاں نیں۔ خاص طور تے کوٹہ سسٹم دی وجہ نال جیہدے وچ انہاں نوں 5 فیصد کوٹے دا سامنا کرنا پیندا اے تے ایس حساب نال انہاں دے حصے 2,1 سیٹاں آوندیاں نیں۔

عورتاں دی صحت عام طور تے بچہ پیدا کرن دے حوالے نال ویکھی جاندی اے۔ صحت دی سہولتاں تیکر عورت دی پہنچ نئیں ہوندی۔ جے اوہ بچے دی پیدائش دے ویلے خطرناک حالت وچ پہنچ جاوے تے فیر اونوں ہسپتال تیکر لے جایا جاندا اے۔ حکومت دے خاندانی منصوبہ بندی پروگراماں وچ عورتاں نوں مرکز بنایا جاندا اے۔ تے انہاں دی تعلیم اتے زور دتا جاندا اے۔ شوہر نوں بالکل وی خاندانی منصوبہ بندی وچ شامل نئیں کیتا جاندا۔ اقلیتی عورتاں خاص طور تے اوہ جیہڑیاں قبائلی علاقے نال تعلق رکھدیاں نیں' انہاں نوں مذہبی تے نسلی طور تے غیر مرد پاویں ڈاکٹر ہی کیوں نہ ہووے اونہوں وکھان دی اجازت نئیں ہوندی۔

گروپ ولوں سفارشاں سی کہ اقلیتاں نوں وی کمیٹیاں وچ شامل کیتا جاوے۔ تے صحت دی تعلیم دے پروگرام کمیونٹیاں وچ چلائے جان جنہاں وچ پانی دے نکاس تے صفائی دے انتظامات دی گل ہووے۔ سکولاں وچ اچھی تے چنگی صحت دی عادتاں دی تعلیم دتی جاوے۔

ماحولیات

اقلیتاں دی وڈی تعداد Sanitory Workers ہوندی اے۔ اونہاں دیاں چھٹیاں تے روزگار دے حالات دا تعین ہونا ضروری اے۔ اونہاں دے روزگار دی بالکل وی کوئی گارنٹی نئیں ہوندی تے کم کرن دے حالات تے جگہاں اتے کسے قسم دی حفاظت نئیں ہوندی۔ کم دی زیادتی تے غربت دی وجہ نال خوراک دی کمی دا شکار رہندے نیں۔

اقلیتاں دی وڈی تعداد ایسے تک غریب علاقیاں وچ رہندی اے۔ جتھے پانی دے نکلن دا انتظام نئیں ہوندا نہ ای پینے دا صاف پانی ہوندا اے۔ اونہاں نوں دھویں تے آلودگی/گندگی دا سامنا کرنا پیندا اے۔ اقلیتی آبادیاں نوں اکثر شہرتوں دور کچی آبادیاں جتھے کوئی سہولت نئیں ہوندی اوتھے رکھیا جاندا اے۔

خاندان

پاکستان وچ خاندان دا تصور باہر دے ملکاں دے ذرائع ابلاغ دی وجہ نال بدل دا جارہیا اے۔ شریف لوکاں نے اقلیتی لڑکیاں دے اغواء تے زبردستی مسلمان بنائے جان دے واقعات اتے حیرت دا اظہار کیتا۔ ایدے علاوہ گھراں وچ کم کرن والیاں عورتاں نال زبردستی شادی کیتی جاندی اے۔ کیوں جے اونہاں عورتاں دے پہلے اقلیتی نکاح دی بے حرمتی دا خیال نئیں کیتا جاندا۔

سائنس تے ٹیکنالوجی

صنعتاں جیہڑیاں باہر دے ملکاں دے سرمائے نال لگائیاں جاندیاں نیں اوہ ماحولیات دی آلودگی نوں بہت گھٹ اہمیت دیندیاں نیں۔ ایدے توں غریب جیہڑے کہ وچ ہوندے نیں اوہ خاص طور تے ایس آلودگی توں متاثر ہوندے نیں۔

اقلیتاں نوں وی ٹیکنالوجی تے مشینری لئی قرضے دے حصول وچ مشکلاں تے تفریق دا سامنا کرنا پیندا اے۔ عورتاں جیہڑیاں اکثر شدید مشکل جیویں کھاداں دا چھڑکاؤ وغیرہ جیہے کم کردیاں نیں، اونہاں نوں کم دی تھاں اتے چنگا تحفظ وی نئیں ملدا۔

اقلیتاں نوں کئی واری حکومتی نیوکلیئر پروگراماں وچ خطرے دے خلاف سمجھیا جاندا اے۔ اک دفعہ اک اقلیتی رپورٹر نوں نیوکلیائی تھاواں دا معائنہ کرن والے گروپ دے نال مذہب دی بنا اتے جان دی اجازت نئیں دتی گئی۔

عورتاں نوں سکولاں تے ٹیکنالوجی دے اداریاں تے کم دیاں تھاواں اتے اوناں دی قابلیت دے باوجودا ۔نہاں نال جنس دی بنیاد اتے تفریق دا رویہ رکھیا جاندا اے۔

مزدوراں دے حقوق

عورتاں اکثر تھاواں اتے مرداں دے برابر کم کردیاں نیں پر اوہدے مقابلے وچ اوہنوں گھٹ اجرت دتی جاندی اے' اوناں دا اپنے روزگار دے حالات تے تنخواہ اتے کوئی کنٹرول نئیں ہوندا۔ اوناں دے خاوند اوناں دا فیصلہ کردے نیں۔ تعلیم دی کمی دی وجہ نال اوناں نوں گھٹ سہولتاں ہوندیاں نیں' عورتاں خاص طور تے اقلیتی عورتاں اپنے آجر زمیندار تے جنہاں لوکاں کول کم کردیاں نیں اوتھے اوناں نوں بہت ہراساں/ڈرایا جاندا اے۔ خاص طور تے مزدوراں دی حالت زیادہ خراب ہوندی اے۔ آدمی جدوں ٹھیکے دی شرطاں اتے کم کردے نیں تے ا ۔نہاں دیاں بیویاں وی ایہناں دے تحت آجاندیاں نیں حتیٰ کہ بزنس یا کم کار وچ جتھے عورتاں کم کر رہیاں نیں گھرتوں باہر نکل دے وقت کم دی تھاں اتے جاندے ہوئے اوناں نوں ہراساں کیتا جاندا اے۔ عورتاں دے حقوق نوں بری طراں کچلیا جاندا اے۔ ایناں نوں کم دے دوران زخمی ہونا' بچے دی صحت تے پرورش کرن دی چھٹی جیسے حقوق نئیں مل دے۔

تجویزاں وچ درخواست کیتی گئی کہ کم کرن والی کارکن عورتاں تے اقلیتاں نوں حکومت دے ولوں برابر دے حقوق دتے جان۔ عورتاں نوں یونین تے مینجمنٹ بورڈ وچ مناسب نمائندگی دتی جاوے۔

زراعت

اقلیتی لوک اکثر غریب کسان دے طور تے دوجیاں دی زمین اتے کم کردے نیں۔ ا ۔نہاں نوں پانی دے حقوق نئیں مل دے تے جے پانی دے حقوق نئیں ملدے تے جے زمین دی سہولت دتی وی جاندی اے تے ساریاں توں اخیر وچ تے اوہنوں مناسب اکٹھا کرن دی تھاں نئیں ملدی۔ ایس وجہ توں ا ۔نہوں گھٹ قیمت اتے اپنیاں فصلاں اوناں کول وچنیاں پیندیاں نیں جیہدے وچوں اوہ کافی منافع کماندا اے۔ اکثر اقلیتی کسان زمیندار دے بھتے قرضے دا شکار رہندے نیں۔ تے زندگی بھر اوہ اوناں دے غلام بن کے قرضے دا بوجھ اتاردے نیں۔ ایجیہے واقعات وی ملدے نیں جتھے کہ زمینداراں نے اپنے گھراں وچ

جیلاں بنا رکھیاں نیں' تے اوتھے مزدوراں نوں تشدد دا نشانہ بنایا جاندا اے۔

زراعتی کونسلاں وچ اقلیتی ممبراں دی تعداد بہت گھٹ ہوندی اے۔ عورتاں نوں اوودوں کم تے رکھیا جاندا اے۔ جدوں مرد کم کرن لئی تیار نہ ہووے تے عورتاں نوں گھٹ اجرت اتے رکھیا جاندا اے۔

حکومت ولوں اقلیتاں نوں وی زمیناں الاٹ ہونیاں چاہی دیاں نیں۔ جتھے اوناں نے زمین اتے زیادہ عرصہ کم کیتا ہووے۔ جیویں چولستان تے شور کوٹ اوتھے اقلیتاں نوں زراعتی زمین دے حقوق ملنے چاہیدے نیں۔ عورتاں نوں خود اپنی اجرت تے کنٹرول کرنا چاہیدا اے تے حکومت ولوں اوناں دی پہچان دی ہونی چاہیدی اے۔ ایدے علاوہ انہاں دی مارکیٹ تیکر پہنچ تے اپنی فصل خود ویچن دا حق ہونا چاہیدا اے۔

مقامی عورتاں

ایس گل دا ذکر کیتا گیا کہ قبائلی علاقیاں دے لوکاں نوں اکثر کمیونٹی لوکاں وچ تفریق یا ونڈ' اپنی ثقافت' مذہب تے غربت دی زیادتی دی وجہ نال چکنی پیندی اے۔ انہاں نوں تعلیمی اداریاں تے ذرائع تیکر پہنچ وچ برابری حاصل نئیں اے۔ زمین دار تے مقامی اتھارٹیاں انہاں نوں لگاتار دبا کے رکھدیاں نیں۔

صحت دیاں سہولتاں تیکر ایناں دی پہنچ نئیں ہوندی تے باقی معاشرے توں اوہ بالکل کٹ کے رہ جاندیاں نیں۔ عورتاں خاص طور تے ٹھیک ویلے سہولتاں نہ ملن دی وجہ نال تکلیف چکدیاں نیں۔

ایس گل دی ضرورت محسوس کیتی گئی کہ حکومتاں' قبائلی لوکاں نوں وی مکمل تے برابر دا شہری سمجھن تے اوناں دے حقوق دی حفاظت تے عادلانہ نظام انہاں نوں وی مہیا کرن۔ ایس طراں انہاں لوکاں دے نال ہوون والے امتیازی سلوک ختم ہو جان گے۔ مقامی لوکاں نوں ایس گل دی اجازت ہونی چاہیدی اے کہ اوہ اپنے حقوق نوں منوا سکن۔ قبائلی لوکاں نوں حکومت سازی وچ حصہ ملنا چاہیدا اے۔ قبائلی لوکاں دی حالت بہتر یا چنگی کرن تے انہاں دی شناخت لئی حکومت دی مدد' این جی اوز نوں کرنی چاہیدی اے۔

عورتاں دے خلاف تشدد

اقلیتی عورتاں اکثر تشدد دا نشانہ بندیاں نیں۔ انہاں نوں کمیونٹی وچ جرگے دی

سیاست دا نشانہ بنایا جاندا اے۔ ایسے قسم دی اک واضح مثال بابری مسجد دا واقعہ اے جتھے قانون نافذ کرن والیاں ایجنسیاں نے اقلیتی عورتاں دی حفاظت نئیں کیتی۔

زنا دے قصیاں وچ جدوں اقلیتی عورتاں قید ہوندیاں نیں تے اوناں دے نال ظلم کرن والا جیہڑا اکثریتی طبقہ ہوندا اے اونوں سزا نئیں ہوندی۔ کانفرنس وچ اک مسلمان تے پنج اقلیتی گواواں دا اک برابر ہونا تے زنا دے قصیاں وچ اقلیتاں دے نال سلوک اتے بہت گل ہوی۔

اقلیتی عورتاں اغوا دا شکار ہوندیاں نیں تے زبردستی اوناں نوں مسلمان کیتا جاندا اے۔ عورتاں نوں مزدور بنا کے رکھیا جاندا اے۔ انہاں نوں ہر طراں ہراساں کیتا جاندا اے خاص طور تے جنہاں تھاواں تے اوہ کم کر رہیاں ہوندیاں نیں۔ ایہہ سفارشاں کیتیاں گئیاں کہ عورتاں دی عزت تے تعظیم سکولاں وچ سکھانی چاہیدی اے۔ قانون دے تحت اقلیتی عورتاں نوں تحفظ مہیا کیتا جانا چاہیدا اے۔ ایہہ حکومت دی ذمہ داری اے کہ اوہ شہریاں دے جان تے مال دی رکھوالی بغیر رنگ تے نسل تے مذہب دے فرق نال کرے۔

عورتاں دے انسانی حقوق

اقلیتی عورتاں نوں دوہری ناہمواری دا سامنا کرنا پیندا اے۔ ایہدی اک وجہ انہاں دا عورت ہونا تے دوجا انہاں دا اقلیتی ہونا اے۔ اقلیتی عورتاں نوں مذہبی تفرقیاں دی وجہ نال اعلیٰ عہدیاں اتے مقرر نئیں کیتا جاندا۔ تے دوجا کم دی تھاں اتے وی اینان نوں اقلیتی عورت دی حیثیت نال برتاؤ رکھیا جاندا اے اک دفعہ فیر ایس مسئلے دی اہمیت اتے زور دتا گیا کہ پاکستانی معاشرے وچ عورت نوں کمزور تصور کیتا جاندا اے۔ تے جنسی طور تے ہراساں کیتا جاندا اے تے کوئی قانون نئیں اے جیہڑا اوناں دی حفاظت کرے۔ پاکستان پینل کوڈ دے قانون 295.B.C اتے وی گل ہوی جیہڑا کہ توہین رسالت دا قانون اے تے ایدے تحت اقلیتاں نال کس طراں دا سلوک کیتا جا رہیا اے۔

گروپ نے آکھیا کہ این جی اوز نوں چاہیدا اے کہ اوہ عورتاں نوں مثبت طور تے حصہ لین دے قابل بنان تے اوناں دی حوصلہ افزائی کرن لئی کہ اوہ اعلیٰ عہدیاں تیکر پہنچن۔ حکومت نوں ایس طراں دے حالات پیدا کرنیں چاہیدے نیں کہ عورتاں دی حوصلہ افزائی ہوئے تے اگے ودھن دے موقعے ملن تاں جو اوہ موجودہ ہن دے حالات توں نکل سکن۔ عورتاں دی انہاں ساریاں شعبیاں وچ جتھے اوناں دے مستقبل تے بھلائی دے

بارے گل ہووے اوہدے وچ شمولیت ہونی چاہی دی اے۔

معاشی مضبوطی

عورتاں تے اقلیتی عورتاں خاص طور تے ملک تے اپنے خاندان دی معاشی ترقی لئی بہت کم کردیاں نیں۔ پر انہاں نوں فیروی اپنی تنخواہ تے اپنے روزگار دے حالات اتے کنٹرول نئیں ہوندا۔ عورتاں دی رسائی اپنی بنی ہوئی چیزاں مارکیٹ تیکر پچاون تے قرضے دے حصول تیکر انہاں دی پہنچ نئیں ہوندی۔ انہاں نوں گھٹ تنخواہ دتی جاندی اے تے زیادہ کم کرایا جاندا اے۔ کم دی تھاں اتے کسے قسم دا تحفظ انہاں نوں حاصل نئیں ہوندا۔ تفریق دی اک ہور وجہ نسل تے ڈومی سائل دی ضرورت اے جیہڑا کہ روزگار دے حصول لئی منگیا جاندا اے تے مذہبی جھکاؤ دی وجہ نال وی عورتاں نوں تفریق دا سامنا کرنا پیندا اے۔

گروپ نے سفارش کیتی کہ عورتاں دی راہنمائی کرنی چاہیدی اے کہ اوہ قرضے دے حصول لئی عورتاں دے بینک تے دوجے مالی اداریاں تیکر پہنچ سکن' تاکہ اوہ خود اپنے کاروبار یا کم کار شروع کر سکن۔ کیمونٹی کارکنان دا کم ہونا چاہیدا اے کہ اوہ مالی اداریاں تے روزگار دے حصول دے اداریاں دے بارے وچ رہنمائی دین۔ جیہدا انحصار انہاں دی اپنی پسند اتے ہووے۔ عورتاں دے حقوق تے کم دی تھاں اتے اوناں دے حقوق دی حفاظت دی ذمہ داری حکومت تے قانون نافذ کرن والے اداریاں اتے ہونی چاہیدی اے۔

سیاسی حقوق

عورتاں نوں حق حاصل ہونا چاہیدا اے کہ اوہ اپنے مستقبل دے حالات بارے گل کر سکن۔ قومی تے صوبائی اسمبلیاں وچ عورتاں لئی نشستاں رکھیاں جان۔ قومی تے صوبائی سطح اتے اقلیتی عورتاں نوں ایناں دے فیصد تناسب دے مطابق نئیں دتیاں جاندیاں۔ جداگانہ انتخاب کنندگان دا طریقہ اقلیتاں دے خلاف جاندا اے تے اسلامی نظام دی وجہ نال اقلیتی عورتاں نوں ہور غیر برادری دا سامنا کرنا پیندا اے۔ اقلیتاں نوں اجازت ہونی چاہیدی اے کہ اوہ ووٹ ڈالن اک اپنے علاقے لئی تے دوجا اقلیتی امیدوار لئی۔

ذرائع ابلاغ

ایس گل دی اہمیت محسوس کیتی گئی کہ اقلیتاں دے معاملات نوں ذرائع ابلاغ وچ تھاں نئیں دتی جاندی۔ ملک وچ زیادہ تر اقلیتاں دے بارے وچ منفی رپورٹاں پیش کیتیاں

جاندیاں نیں خاص طور تے اردو پریس دا رویہ اقلیتاں دے نال کافی معاندانہ اے۔ اقلیتاں دیاں عبادت گاہواں نوں جدوں تشدد دا نشانہ بنایا جاندا اے تے ذرائع ابلاغ اوہنوں بہت گھٹ اہمیت دیندا اے۔

ٹی وی اتھارٹیاں نوں چاہیدا اے کہ اوہ اقلیتاں نوں مثبت انداز نال وکھائے۔
عورتاں تے اقلیتاں نوں ذرائع ابلاغ وچ حیثیت تے کردار دے نال وکھانا چاہیدا اے۔
سٹریٹ تھیٹر وچ وی اقلیتاں دے مسئلے تے اوناں دے کردار وکھائے جانے چاہیدے نیں۔

عورتاں دی تحریک تے نسوانیت

ایس گل اتے بحث ہوئی کہ پاکستان وچ عورتاں نوں اک کمزور تے محدود ذہنیت دی مالک مخلوق سمجھیا جاندا اے۔ عورتاں دا آئیڈل تے عورت دی پاکیزگی دا انحصار مرد دی نظر اتے وے۔ ذرائع ابلاغ وچ عورت نوں بہت رومانوی طریقے نال وکھایا جاندا اے تے چادر تے چار دیواری دا فرق عورتاں دی آزادی تے حقوق نوں مزید بند کر دیندا اے۔

عورتاں دی تحریک لگاتار برابری دے حقوق دا مطالبہ کر رہی اے تے عورتاں دے برابری دی عزت تے حقوق دی گل اے خاص طور تے اینہاں عورتاں لئی جیہڑیاں کہ پہلے توں ای دبیاں ہوندیاں نیں۔

معاشرے وچ تے ذرائع ابلاغ دے ذریعے عورتاں دے نال جیس طراں دا سلوک کیتا جاندا اے اوہدے لئی باز پرس ہونی چاہیدی اے۔ پاکستانی معاشرے وچ بندہ عورت نوں اپنی ملکیت سمجھدا اے تے عورت دی اپنی کوئی شناخت نئیں ہوندی۔ عورت نوں بندے لئی ترقی وچ مدد دا ذریعہ سمجھیا جاندا اے پر ایدی اپنی کوئی پہچان نئیں ہوندی۔ عورت دے اتے بہت سارے سماجی دباؤ ہوندے نیں تے اوناں نوں عام روایتی کرداراں وچ وکھایا جاندا اے۔ تے ایس طراں ترقی دے عمل وچ اوناں نوں پیچھے چھڈ دتا جاندا اے تے اپنی شناخت کرن دا موقع نئیں دتا جاندا۔

معاشرے وچ کلی عورت، طلاق یافتہ تے بیوہ دے نال جیہڑا سلوک ورتیا جاندا اے اونوں بدلن دی لوڑ اے ساڈے معاشرے وچ جدوں تک عورت شادی شدہ نہ ہووے اونوں "پورا" مکمل نئیں سمجھیا جاندا۔ ایہہ بحث وی کیتی گئی کہ روایتی کتاباں جنہاں وچ وارث شاہ تے بلھے شاہ نے عورت نوں بالکل وکھرے روپ وچ وکھایا اے کہ اوہ خود اپنے اتے لگیاں پابندیاں توڑ رہی اے۔

عورتاں دے گروپ بنے نیں۔ پر اصل کمی تحریک وچ اکٹھے عمل تے مثبت تبدیلی لئی قدم اے۔ این جی اوز نوں چاہیدا اے کہ اوہ عورتاں نوں مضبوط بنان لئی زیادہ کم کرن۔

گھریلو علمی نظام' پدرشاہی تے عورتاں دی تحریک

روبینہ سہگل

تعلیم دا تجزیہ کردے ویلے صرف اجہی تعلیم نوں ویکھیا جاندا اے جیہڑی سکولاں' حکومتی یا نجی اداریاں وچ دتی جاندی اے۔ جدوں وی بین الاقوامی امداد دین والے ادارے تعمیری دنیا دی تعلیمی ترقی دی گل کردے نیں تے تعلیم دا اک محدود تصور قائم کردے نیں۔ اینہاں دے نزدیک تعلیم صرف اوہ اے جیہڑی کتاباں وچ تے خصوصی اداریاں وچ پڑھائی جاندی اے۔ تعلیم دے ایس نظریہ وچ نصاب دے اوہ مضامین شامل کتے گئے نیں جیہڑے سکولاں وچ پڑھائے جاندے نیں مثلاً" حساب' ادب' تاریخ' جغرافیہ وغیرہ۔

عام طور تے ایہہ سمجھیا جاندا اے کہ زیادہ توں زیادہ سکول کھولن تے مزید بچیاں نوں سکولاں وچ بھرتی کرن نال تعلیم دا معیار چنگا ہو جاوے گا تے غریب ممالک ترقی کر سکن گے۔ ایس مقصد لئی اعداد و شمار اکٹھے کتے جاندے نیں تے فیر رپورٹ بنا کے آئی ایم ایف' یونیسیف' ورلڈ بینک نوں دتی جاندی اے۔ جیہڑی ترقیاتی منصوبیاں وچ اینہاں اعداد و شمار نوں شامل کر کے اینہاں دی بنیاد اتے تعلیم لئی فنڈ دیندے نیں۔

ویکھیا گیا اے کہ بے تحاشا عالمی فنڈز دے باوجود تے تعلیمی شعبہ وچ سرمایہ کاری دے باوجود تیسری دنیا وچ غربت دور نئیں ہوئی تے نہ ای لوکاں دے طرز زندگی وچ کوئی خاطر خواہ تبدیلی یا بہتری ہوئی اے۔ اک تنگ نظر تے محدود معاشی نظریئے دے تحت ایہہ سمجھ لیا گیا اے کہ تعلیم خصوصاً" فنی تے ٹیکنیکی علوم نوں حاصل کر کے اک چنگا روزگار حاصل ہووے گا تے اوہنوں اچھی نوکری دے مواقع فراہم ہوون گے۔ ایس طراں لوک تعلیم دے ذریعہ اپنی زندگی نوں بہتر بنا سکن گے تے غربت تے اینہاں دے جذباتی ذہنی تے سماجی اثرات گھٹ ہو جاون گے پر انج ہویا نئیں۔ غربت پہلے توں وی زیادہ اے' ایدے باوجود کہ شرح خواندگی ودھی اے لوکاں دا معیار ہور رڑگ گیا اے۔

ایس دی کئی وجوہات نیں۔ جنہاں دی تفصیل بیان کرنا اتھے ممکن نئیں۔ اتھے مقصد اک اجیہے نظام دی نشاندہی کرنا اے جیہڑا عورتاں لئی خاص اہمیت رکھدا اے تے جیہڑا ایناں دی ترقی دی راہ وچ رکاوٹ بن دا اے۔

ایہہ نظام اوہ اے جنہوں گھریلو علمی نظام دا ناں دتا جا سکدا اے۔ ذہن تے شخصیت دی تعمیر صرف سکولاں تے کتاباں وچ موجود علم نال نئیں ہوندی۔ شناخت پیدا کرن وچ بہت وڈا ہتھ انہاں سارے خیالاں، تصوراں، نظریاں تے فنوناں دا اے، جیہڑے گھر وچ سانوں سکھائے جاندے نیں۔

گھریلو تعلیمی نظام وچ ساریاں اوہ کہاوتاں، کہانیاں، استعارے احادیثاں تے داستاناں شامل نیں، جیہڑیاں تربیت دین لئی سناندیاں نیں۔ ایس گھریلو نظام وچ خوبصورتی دے اوہ سارے طریقے وی شامل نیں جیہڑے لڑکی نوں جلد، ناخن تے بالاں دی دیکھ بھال دے بارے وچ دس دے نیں۔ لڑکی دے ذہن دے کسی حصہ وچ ایہہ گل ضرور ہوندی اے کہ اک دن اوہنوں دلہن بن کے کسی ہور دے گھر جانا اے تے اوہدی سیج سجانی اے۔ ایہہ گل وی لاشعور وچ ہوندی اے کہ لڑکی نوں اک دن کسے مرد دی جنسی آسائش دا ذریعہ بننا ہوے گا۔

گھریلو تعلیمی نظام وچ سارے اوجھے عقیدے وی شامل نیں جیہڑے تعویذ دھاگے تے ٹونا ٹوٹکا کرن نال تعلق رکھدے نیں۔ کیہاں عورتاں نوں اپنی زندگی وچ خود فیصلے کرن دی طاقت نئیں ہوندی۔ ایس لئی تعویذ دھاگے کروان عالماں کول جانا ٹونا ٹوٹکا کروانا یا فیر خوشحال طبقاں بنان وچ میلاد، قرآن خوانی سورہ یاسین دا ختم کرنا عام زندگی دے مسائل حل کرن دا وسیلہ بن دے نیں۔ مثلاً "کسے بگڑے ہوئے بیٹے نوں راہ راست تے لیاؤنا، خاوند نوں کسی دوجی عورت دے چنگل توں بچانا، یا بیٹی لئی مناسب رشتے دی تلاش، انہاں ساریاں لوڑاں لئی جادو، کالا علم تے مذہب دے اجیہے طریقے استعمال ہوندے نیں جنہاں توں ایہہ ساریاں گلاں پوریاں ہو جاون۔

سماجی طبقہ دے نقطہ نظر نال آکھیا گیا اے پئی باورچی خانے دا نسوانی علم صرف چند طبقیاں وچ رہ گیا اے۔ امیر گھراں وچ تے نوکر ہوندے نیں پر فیروی سارے طبقیاں دیاں کڑیاں نوں یاد ہوندا اے کہ کدی نہ کدی اوہناں نے گھر دے کماں وچ ماں دا ہتھ وٹایا اے یا گھریلو عورتاں دی مدد کیتی اے تے باورچی خانے وچ کھانا پکان دی ترکیباں دے علاوہ ہور

دی بہت کجھ سکھیا۔ مثلاً" ایہہ کہ اک شریف لڑکی کیویں چلدی اے۔ کیویں بیٹھدی اے۔ کیویں کھاندی اے۔ کیویں بولدی اے تے اک شریف کڑی نوں اپنے جسم دا کیویں خیال رکھنا چاہیدا اے۔

گھریلو علمی نظام دا انحصار مرد تے عورت دی ونڈ اتے دے۔ ایہہ نظام پدرشاہی دی روایت تے قدراں دا آئینہ دار اے۔ خاندانی علم دی بنیاد اک چنگی زنانی تیار کر کے شادی ویاہ دی منڈی وچ اک پیشے دے طور تے پیش کرن تے وے۔ ایس مقصد لئی ایہہ نظام مذہب تے سماجی روایت دا بڑا سہارا لیندا اے۔ خاص طور تے حدیث دا سہارا لیا جاندا اے۔ گھردیاں عورتاں تے رشتہ داراں نوں بے شک حدیث دے الفاظ چنگی طراں نہ معلوم ہون فیروی بہت واری حدیث دے مفہوم توں اوہ واقف ہوندیاں نیں۔ مثلاً" کڑیاں نوں گھر وچ آکھیا جاندا اے کہ جیہڑی عورت اپنے خاوند نوں خوش نہ کرے یا ہم بستری توں انکار کرے اوہدے اوتے فرشتے لعنت بھیج دے نیں۔

مولانا اشرف علی تھانوی دی مشہور بہشتی زیور ہن وی رخصتی ویلے لڑکیاں نوں دتی جاندی اے۔ ایس کتاب دا مقصد اک محکوم وفا شعار تے تابعداری کرن والی بیوی بن جان اتے وے۔ خاوند نوں اول تے اہم سمجھیا جاندا اے تے بیوی نوں کم حیثیت تے کم تر سمجھیا جاندا اے۔ شوہر نوں ہر لحاظ نال خوش رکھنا تے اونہوں آرام پہچانا بیوی دا اولین فرض دسیا جاندا اے۔ مولانا شوہر نوں خوش رکھن دے طریقے تفصیل نال مثالاں دا سہارا لے کے دس دے نیں۔

بہشتی زیور وچ دتے گئے خیالات تے نظریات کئیاں مقبول کتاباں وچ موجود نیں۔ جیہڑیاں اندرون شہر دے متوسط طبقیاں وچ پڑھی جاندیاں نیں اک انجدی کتاب مولانا انصاری دی "مسلمان بیوی" اے۔ ایدے وچ عورتاں دے بارے مختلف حدیثاں موجود نیں۔ جنہاں وچ شوہر دی عزت' غلامی تے تابعداری دے علاوہ بناؤ سنگھار دے بارے وی مواد موجود اے۔ اک بیوہ لئی بناؤ سنگھار منع کیتا گیا اے۔ اک حدیث دس دی اے کہ شوہر مجازی خدا اے کیونجو دنیا وچ خدا توں بعد کسے ہور نوں سجدہ جائز اے تے اوہ صرف شوہر اے۔ جے شوہر آواز دیوے تے بیوی نماز توڑ کے وی آ سکدی اے' حالانکہ انج کرنا اک گناہ اے۔ نکے ہوندیاں توں اجیہاں حدیثاں سن سن کے ذہن دی تشکیل وچ انہاں دا بہت اثر ہوندا اے۔ ایتھے اہمیت ایس گل نوں نہیں دتی جاندی کہ آیا حدیثاں سچیاں نیں کہ

جھوٹیاں' اہمیت ایس گل دی اے کہ ا-نہاں نوں سچا من کے شعور دا اک حصہ بنا دتا جاندا اے۔ تے ا-نہاں دے اثرات ذات اتے تے اپنی نسوانی شناخت اتے بڑے ڈونگے ہوندے نیں۔ تعلیم دے نقطہ نظر نال ا-نہاں حدیثاں دا اہم کردار اے۔ کیوں جے ایہہ ذہن دی ساخت وچ حصہ لیندیاں نیں۔

کڑیاں نوں اکثر اگلے گھر دے طعنے دے دے کے تے ڈرا دھمکا کے اوہناں دی تربیت کیتی جاندی اے۔ مثلاً" آکھیا جاندا اے کہ سسرال دی تے بیڑھی وی چونڈیاں وڈ دی اے۔ سوریاں دی بکری وی منہ چڑھاندی اے۔ جے کڑی کولوں چھوٹی موٹی غلطی ہو جاوے یا کوئی شے ٹٹ جاوے تے اوسے ویلے ماں' نانی' خالہ یا ہمسائی کہندی اے اگلے گھر جاویں گی تے تمغے دلوایں گی۔ لوک آکھن گے ماں نے کجھ وی نئیں سکھایا۔ سس تے نند اں نوں ڈراؤنیاں چڑیلاں بنا کے پیش کیتا جاندا اے۔ تانجو کڑی ہر کم تے ہر طریقہ سکھ لوے تے اپنی ساری حیاتی سوریاں لئی وقف کر چھڈے۔ اگلے گھر وچ جانا کڑی دی قسمت سمجھیا جاندا اے۔ اک خوفناک گل دے طور تے پیش کیتا جاندا اے۔ ماں اکثر ای آکھدی اے اگلے آکھن گے ایہہ آٹا گوندی ہلدی کیوں اے۔ کم کرے پر کوئی حرکت نہ کرے۔ کڑی دا بولنا' ہسنا' حرکت کرنا' چنگا نئیں سمجھیا جاندا۔ آکھیا جاندا اے کہ کڑیاں دا ہسنا چنگا نئیں ہوندا۔ کڑی دی واج چار دیواری توں باہر نئیں جانی چاہیدی۔ یعنی چار دیواری نہ صرف کڑی نوں بار دی دنیا توں بچاندی اے بلکہ اوہدی واج نوں دبا دیندی اے۔ کڑی دی واج تے حرکت پدرشاہی نظام لئی خطرہ اے۔

اینوں اپنی واج تے' ترن پھرن تے' اپنے ہر انداز اتے قابو رکھنا چاہیدا اے جے کڑی کوئی کسے نال گل کرے ساہمنے یا ایدھر اودھر ویکھے تے آکھیا جاندا اے ایس کڑی دے تے چال چلن ای چنگے نئیں۔

برے چال چلن دی روک تھام لئی اوہنوں گلی محلے دی دوجی کڑیاں دی مثالاں دتیاں جاندیاں نیں تے اوہنوں برا بھلا آکھیا جاندا اے۔ مثلاً" دسیا جاندا اے کہ فلاں کڑی تے اپنے گھر توں بھج گئی اے تے او نے اپنی مرضی دے بندے نال شادی کر لئی اے۔ تے اوہدے پیو نے اوہنوں ماریا تے محلے دے لوکاں نے اوہدی شکل وی نہ ویکھی۔ ا-نہاں کہانیاں دے وسیلے کڑی دے دل وچ پدرشاہی دیاں قدراں دے خلاف قدم چکن توں ڈرایا جاندا اے۔ تاں جو اوہ ڈر دے مارے ا-نہاں قدراں نوں اپنے وچ رچا لین تے اپنی ذات دا حصہ بنا

لین۔ جدوں اوہ پدرشاہی نظام دے اصول توڑدی اے تے خاندان والے ریاست دے قانون نوں استعمال کر کے اوہنوں سزا دیندے نیں۔ انہوں کوئی فیصلہ اپنی مرضی نال کرن دی اجازت نئیں ہوندی۔ مذہب ایس لئی تربیت دا اہم جزو اے۔ کڑی نوں شروع توں ای جنت تے دوزخ دا فرق دس کے اوہدے وچ جنت وچ جان دی خواہش پیدا کیتی جاندی اے۔ شوہر دا کہنا مناتے تابعداری کرنا جنت وچ جان دا یقینی طریقہ اے۔ اک کہانی جیہڑی ساری کڑیاں نوں سنائی جاندی اے۔ اوہ ایہہ وے پئی اک عورت دے خاوند نے اوہدے کولوں رات نوں پانی منگیا جدوں اوہ پانی لے کے آئی تو شوہر ستا پیا سی۔ کڑی ساری رات پانی دا گلاس لے کے اوہدے سرہانے کھلوتی رہی۔ دوجے دن اوہنوں سفنا آیا پئی اوہ جنت وچ اے۔ تے اوہدی جگہ مختص ہو گئی اے۔ ایس کہانی توں عورت دی بیوقوفی تے چھپ جاندی اے پر شوہر دی اہمیت دا غلبہ اوہدے اتے چھا جاندا اے۔

ایہہ ساریاں کہانیاں، ریتاں، رسماں تے کہاوتاں کڑی نوں اپنی عزت تے آبرو قائم رکھن دی غرض نال سنایاں جاندیاں نیں جے کڑی او تے بقول والدین داغ لگ جاون تے پیو تے بھراواں دی عزت مٹی وچ مل جاندی اے۔ کڑی اتے کیہہ ہوندا اے ایس گل دی کسے نوں کوئی فکر نئیں ہوندی۔ اونہوں ایس گل دی سزا دتی جاندی اے کہ خاندان دی عزت رول چھڈی اے۔ کیونجو اوہدی حیثیت، بھیڑ بکری یا فیر ذاتی ملکیت دی طراں اے۔ اوہدے اپنے جذبات، خیالات، خواب، ارمان تے احساسات نوں کوئی اہمیت نئیں دتی جاندی۔ چار دیواری وچ دفن کرن دا مقصد اوہدی عزت تے آبرو دی حفاظت ہوندا اے۔ اوہدی اپنی حفاظت دی کوئی اہمیت نئیں۔ جے اوہدے اتے جنسی تشدد ہووے تے شادی ویاہ دی منڈی وچ اوہدی قدر ڈگ جاندی اے۔ پیؤ تے بھراواں نوں ایس گل دا ڈر رہندا اے ہن ساری عمر لئی ساڈے پلے پے جاوے گی۔ جدوں کوئی پیو بڑی عزت نال تے طریقے نال کڑی نوں رخصت کردا اے تے رب دا شکر ادا کردا اے پئی اوہنے اپنا فرض عزت نال پورا کر چھڈیا اے۔ کڑی نوں ترغیب دیندا اے کہ دھیئے دلہن دا جوڑا پا کے جاندی پئی وے تے کفن پا کے نکلیں۔ بندہ جس طراں دا وی سلوک کرے اپنی قسمت سمجھ کے برداشت کرلینا۔ اللہ ایدھا اجر دیوے۔ ووٹی دا جوڑا تے کفن کڑی نوں اکو معنی دیندے نیں۔ شادی اکثر موت دے برابر ہوندی اے۔ کیونجو کڑی دے سارے جذبات تے ارمان روندے جاندے نیں۔ حالانکہ شادی دا فیصلہ ماں پیو دا ہوندا اے پر اوکھے ویلے اوہ کوئی ذمہ داری نئیں لیندے تے

آکھدے نیں دھیئے تیری قسمت۔ اک کڑی دی ساری حیاتی قسمت جیہی بے یقینی شے دے حوالے کردتی جاندی اے۔ تے انسانی غلطیاں نوں چھپایا جاندا اے۔

کڑی نوں گھردے علم تے گھردیاں قدراں دے ذریعے پہلاں توں ای ایس گل لئی تیار کردتا جاندا اے کہ سورے لڑائی جھگڑے تے ناانصافی اتے مبنی ہوندے نیں۔ سس دے طعنے تے ڈروالے دے علاوہ شادی ویاہ دے گانیاں وچ سوریاں دا مذاق وی اڑایا جاندا اے۔ پر ایس مذاق وچ ایہہ گل وی دس دتی جاندی اے پئی اگلے تے لڑن گے۔ مثلاً شادی ویاہ دے گاؤن وچ ہوندا اے۔

سورے نئیں جانا سس بڑ بڑ کردی اے
سورے نئیں جانا سس طعنے دیندی اے
چھوٹا دیورا بھابھی نال لڑیا ای اوے
تیری ماں میری ساس وہ تو ہے چولہے کی راکھ
اس کو مانجھا کریں گے ہم تم ناچا کریں گے
تیری بہن میری نند وہ تو ہے گلی کا گند
اسے باہر پھینکیں گے کہ ہم تم ناچا کریں گے۔

اجیہے گاوناں وچ نااتفاقی دا عنصر وی سامنے آؤندا اے۔ تے سس نداں نوں پہلے ای کڑی دا دشمن بنا کے پیش کیتا جاندا اے۔ پر کڑی نوں جدوں اجیہے تصورات توں وقتی قرار حاصل کرن لئی رضیہ بٹ یا سلمیٰ کنول دے رومانی ناول پڑھدی اے تے اوہدے وچ بندے تے شادی دا اک انتہائی رومانی نظریہ پیش کیتا جاندا اے۔ ایہہ نظریہ وی گھریلو نظام دا ای اک لازمی جزو اے۔ کیوں جو جدوں تیکر اک کڑی شادی تے شوہر نوں رومانوی انداز وچ نئیں ویکھے گی اوہ اس اتے آمادہ نئیں ہووے گی۔ رومانی تصورات کڑیاں نوں ایہہ سب کجھ قبول کرن وچ مدد دیندے نیں۔

گھریلو علمی نظام وچ کجھ تضادات وی نیں۔ جتھے اک پاسے شوہر نوں مجازی خدا بنا کے پیش کیتا جاندا اے تے اوہدی ہر خواہش تے مرضی دا پورا خیال رکھیا جاندا اے اوتھے شوہر دا اک بے وقوف تے سیدھے سادے بچے دا تصور وی تعمیر کیتا جاندا اے۔ ماواں اکثر آکھدیاں نیں کہ آدمی دی کمزوری ای عورت اے۔ عورت تھوڑا دل بہلا کے جو دل چاوے کروا سکدی اے۔ انہوں اپنی ہر گل نہ دسنا' کجھ پیسہ اپنا علیحدہ وی رکھنا' جوائنٹ اکاؤنٹ نہ

رکھنا۔ اپنے ناں کوئی جائیداد وغیرہ ضرور لکھوا لینا۔ آدمی دی تے کمزوری ای عورت اے۔ اک واری تسکین پہنچا کے دل دی ہر گل منوا لینا۔ اک پاسے تے اوہدی عزت اول اے تے ا-نہوں مجازی خدا منیا جاندا اے تے ایدی برتری نوں تسلیم کرنا اے۔ تے دوجے پاسے ایہہ وی جان لینا اے کہ اوہ اک بے وقوف بچے توں چنگا نئیں۔

مولانا انصاری تے مولانا تھانوی وی ایہو مشورہ دیندے نیں کہ ہر بندے کولوں اپنی درخواست اوس ویلے منواؤ جدوں اوہ چنگے موڈ وچ ہووے۔ جے غصے تے پریشانی وچ ہوون تے چنگا ویلا لبھ کے گل کرو۔ جے اوہ آکھن رات اے تے آکھو رات اے جے اوہ آکھن دن اے تے آکھو دن اے۔ یعنی شوہر دیاں بیوقوفیاں نوں اوہدی برتری دا اک حصہ سمجھیا جاوے مجازی خدا نوں بچیاں دی طراں بہلایا جاوے تے بے وقوف بنانا جائز اے۔ اپنی چالاکی تے ذہانت توں ا-نہوں اپنی انگلیاں تے نچا سکدی اے حالانکہ اوہ مجازی خدا اے۔ ایہہ گلاں ماواں تے دھیاں وچ اک خاص بندھن پیدا کردیاں نیں۔ مرداں دے بارے وچ راز ساریاں عورتاں دے آپس دے راز ہوندے نیں۔ ا-نہاں نوں پتہ ہوندا کہ بندے نوں کیویں کنٹرول کرناوے۔ تے ایہہ راز چھوٹی نسلاں توں باورچی خانے وچ پیاز کٹن دے نال نال دسے جاندے نیں۔ ساریاں عورتاں وڈھی وڈریاں توں لے کے چھوٹی بچیاں تک جان دیاں نیں۔ تے کٹھے رل مل کے کم کرن نال تے آپس وچ راز دیاں گلاں تے گپ شپ کرن نال تے رل مل کے خوبصورتی دیاں ترکیباں استعمال کرن نال عورتاں وچ اک گہرا تے خاص بندھن پیدا ہوندا اے۔ جیہڑا ا-نہاں نوں اک دوجے کول کردا اے۔ تے چار دیواری دی تنہائی توں بچا کے رکھدا اے۔ مرداں نوں ایس نظام توں دور رکھیا جاندا اے جے کوئی چھوٹا منڈا کھیڈدا کھیڈدا باورچی خانے وچ آ جاوے تے ماں اوہنوں ڈانٹ کے آکھدی اے کہ جا اتھے تیرا کیہہ کم اے۔ جا جا کے کرکٹ یاں گلی ڈنڈا کھیڈ۔ اک چھوٹی کڑی جدوں ٹماٹر کٹنا تے ہانڈی بھونا سکھ دی اے تے منڈا کرکٹ کھیڈنا۔ ایس نظام وچ جگہ نوں مردانہ تے زنانہ حصیاں وچ تقسیم کیتا جاندا اے۔ مثلاً "باورچی خانہ زنانہ جگہ اے تے باہر دی بیٹھک مردانہ اے۔ جتھے عوامی تے نجی درمیانی جگہ بن جاندی اے۔

کڑیاں تے ماواں اکثر اک کمرے وچ سوندیاں نیں جدوں پیو تے پتر گھراں دی چھت اتے سوندے نیں تے جے کنبہ بہت غریب ہووے تے سارے گھر دے جی اک کمرے وچ ہوون گے پر مرد ایک پاسے تے زنانیاں اک پاسے۔

گھریلو علمی نظام دے سکولاں دے پبلک علمی نظام نال کجھ رابطے نیں۔ کجھ اتے گھریلو علمی نظام سکولاں وچ پڑھائے جان والے نظام دی تائید کردے نیں البتہ کجھ سطح اتے ایس نظام دا سکولاں دے نظام نال تضاد پیدا ہوندا اے۔ دوجے نظام کسے حد تیکر سائنسی خیالات تے کسے حد تیکر مذہبی تے روایتی خیالاں دے آئینہ دار نیں۔ عام طور تے سکولاں دا نظام سائنس سوچ نوں بہت اہمیت دیندے نیں۔ کجھ مضامین مثلاً" فزکس' کیمسٹری وغیرہ زیادہ تر سائنسی سوچ اتے مبنی ہوندے نیں۔ پر ایس نظام وچ وی خاص طور تے معاشرتی قدراں دی تعمیر ہوندی اے۔ مذہب تے روایت دا سہارا لیا جاندا اے۔ مثلاً" دو قومی نظریہ دا دارومدار مذہب اتے وے۔ ایس نظام دے مقابلے وچ گھریلو نظام دا انحصار مذہب اتے زیادہ اے۔ پر گھریلو نظام وچ سائنس دا خاصا دخل اے۔ مثلاً" مقبول رسالیاں وچ جیویں کہ فیملی میگزین' فیملی ڈائجسٹ' اخبار خواتین یا اخبار جہاں وچ عام سطح دی مقبول سائنس دا خاصا اثر اے۔

انہاں رسالیاں وچ کھانا پکان دی ترکیب' جلد تے ناخن دا خیال رکھنا یا جسم نال وابستہ چیزاں دے بارے وچ بہت ساری معلومات دتیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ رسالے گھردیاں عورتاں وچ بہت مقبول ہوندے نیں۔ انہاں وچ نفسیات تے انسانی امراض دے ماہر اپنی تجاویزات دیندے تے زچہ تے بچہ دے خیال رکھن دے بارے وچ سائنسی معلومات ہوندیاں نیں۔ جدید طریقیاں نال جسم دا خیال رکھنا انہاں نوں نہانا سوارنا تے بچیاں دی جسمانی تے ذہنی' جذباتی نشوونما نوں سائنسی حوالے نال دسیا جاندا اے۔ عورتاں دا انسانی جسم نال گہرا تعلق سمجھیا جاندا اے۔ عورت کیوں نجو جنم دیندی اے تے انسانی جسم دا خیال رکھدی اے۔ ایس لئی انہاں نوں جسم دے بارے بہتی معلومات دتی جاندیاں نیں۔ عورتاں دی کیونجو جڑی بوٹیاں دے بارے بہتی معلومات ہوندیاں نیں۔ ایس لئی اکثر عورت نوں چڑیل ڈائن آکھیا جاندا اے۔ اکثر بیٹے دی موت اتے آکھدی اے۔ ڈائن میرا جوان منڈا کھا گئی اے۔ عورتاں اپنی حیاتی دے مسائل بارے بہت کجھ جاننا چاہندیاں نیں ایس لئی تعویذ دھاگہ تے ٹونکا کردیاں نیں تے ایس لئی انہاں جادو گرنیاں یاں چڑیلاں سمجھیا جاندا اے۔ جادو کرنا اک اجیہی صورت حال وچ طاقت حاصل کرن دا طریقہ ہوندا اے جدوں انسان بے بس تے کمزوری محسوس کردا اے۔ کیوں جو عورتاں نوں زندگی دے فیصلیاں اتے کنٹرول نئیں ہوندا۔ تے اوہ جادو دے ذریعے اوس اوتے کنٹرول حاصل کرن

دی کوشش کردیاں نیں۔ بندے نوں راہ راست تے لیاون لئی تے یاں پتر دی نوکری لئی اوہ عالماں دے چکر لاندیاں رہندیاں نیں۔ سکولاں دی تعلیم وچ جادو تے تعویذ دھاگے دا کوئی عمل دخل نئیں اے۔ کیوں جو ایہہ نظام اپنے آپ نوں سائنس دیاں بنیاداں اتے استوار کردا اے۔ تے سائنس ایس طراں دے علم نوں نئیں جان دی۔ مسئلہ ایہہ نئیں کہ کیہہ سچ اے تے کیہہ جھوٹ اے۔ مسئلہ شعور دا اے۔

اہم گل ایہہ وے پئی گھریلو نظام وچ عورتاں اجیہے علوم تے یقین رکھدیاں نیں۔ تے اینہاں نوں استعمال کردیاں نیں۔ ایہہ اوہناں دی شناخت دا حصہ اے۔ ہور وی طریقے نیں جنہاں توں اوہ شناخت جیہڑی گھریلو علماں دے ذریعے ہوندی اے تے اوہ جیہڑی سرکاری تے پبلک علمی نظام وچ بندی اے دوناں وچ تضاد تے فرق اے۔ مثلاً" عام طور تے ساڈی لسانی' مذہبی' جنسی تے روایتی شناخت خاندان نوں منفی جان دی اے۔

خاندان ایس گل دا تعین کردے نیں کہ اسی پنجابی' سندھی' مہاجر یا پٹھان آں۔ ہندو مسلمان یا عیسائی آں۔ ذات پات تے نسل دی پہچان ساڈے معاشرے وچ خاندانی علم توں بندی اے۔ خاندان والے دس دے نیں پئی پنجابی ہون دا یا مسلمان ہون دا یا عورت ہون دا کیہہ مطلب اے۔ ایہدے برعکس سکولاں تے کتاباں دے علم دے مطابق ساڈی ساریاں دی قومیت اک وے تے اسی سارے پاکستانی آں۔ ملکی قومیت نوں پنجابی یا عیسائی یا مہاجر یا ہندو ہوون تے ترجیح دتی جاندی اے۔ جیہڑی ملکی قومیت اتے حاوی ہو جاندی اے۔

خاندانی علم تے کتاباں دے عوامی سطح اتے علم وچ اک ہور بہت وڈا تضاد اے۔ جیہڑا عام طور تے حکمران طبقیاں دی نجی سکولاں وچ زیادہ ظاہر ہوندا اے۔ ایہہ نیں جمہوریت' برابری تے آزادی دے تصورات جیہڑے اج کل نصاب وچ کثرت نال شامل کتے جا رہے نیں۔ ساڈا آئین تے ساڈا نواں علمی نظام سانوں سکھاندا اے کہ اسی سارے برابر آں۔ جمہوریت وچ سب نوں آزادی اے۔ نقل و حمل دی وی تے سوچ دی وی۔ پر گھریلو علمی نظام سکھاندا اے کہ وڈے چھوٹے دی تمیز ضروری اے۔ مرد عورت دا فرق اہم اے۔ عورت مرد دے ماتحت اے۔ وڈیاں دے حقوق چھوٹیاں توں زیادہ نیں۔ ماں پیو دے مقابلے وچ کم تر نئیں۔ حتیٰ کہ ہر سطح اتے گھریلو نظام سکھاندا اے کہ دنیا مرد تے عورت چھوٹے تے وڈے کمزور تے طاقتور وچ ونڈی ہوئی اے۔ اینہاں عدم برابریاں نوں قبول کرنا سکھایا جاندا اے جمہوریت تے برابری گھریلو علمی نظام دا حصہ نئیں۔ تے گھریلو نظام

اینہاں تصورات دی نفی کردا اے۔ ایہہ تصورات صرف عوام دی سطح تک ای ضروری سمجھے جاندے نیں۔ گھر وچ شوہر عورت نوں آکھدا اے۔ توں صرف میری بیوی ایں۔ نوکری وچ حاصل کیتے گئے پیسے سیدھے خیالاں نوں میرے گھر وچ نہ لیا ایس دے علاوہ شخصی آزادی جیہڑی آئین وچ پائی جاندی اے۔ تے تعلیمی نظام وچ وی ایہدا ذکر ہوندا اے۔ گھر وچ بہت بری سمجھی جاندی اے۔ عورت دی آزادی دا تصور منفی ہوندا اے۔ تے بد چلنی دے برابر سمجھیا جاندا اے۔

اینہاں تضادات دی بنا تے عوام دی سطح اتے تعلیمی نظام وچ سیکھے نظریات گھر وچ بالکل مک جاندے نیں تے اینہاں دی سختی نال نفی ہوندی اے۔ گھریلو نظام وچ سیکھے ہوئے نظریات تے قدراں بوہتا اثر رکھدیاں نیں۔ تے بوہتے گوڑے انداز وچ لاشعور وچ چلی جاندیاں نیں۔ اینہاں دا اثر ساری حیاتی ساڈے تے رہندا اے۔ اسی جغرافیہ' ریاضی یاں کیمسٹری تے بڑی دیر دے بھل چکے ہوندے آں پر دادی' نانی' اماں دے الفاظ محاورے کہاوتاں تے کہانیاں سانوں یاد رہندیاں نیں۔ آلو گوشت بنان دا طریقہ نئیں بھلدے جدوں کہ سائنس دی لیب وچ کیتے گئے تجربات بھل جاندے نیں۔ ساڈی حیاتی دے سارے فیصلے سکول وچ سکھی ہوئی تعلیم دی بجائے گھر وچ دتی گئی تربیت تے منحصر ہوندے نیں۔ ایہہ نظام بوہتا دیرپا تے طاقتور ہوندا اے۔ ساڈے سماجی تعلقات یاں شوہر دی ہر زیادتی تسلیم کرن دا انداز ساڈے گھریلو علمی نظام توں جنم لیندا اے۔ سکول وچ مجازی خدا دا تصور نئیں دتا جاندا۔ سکولاں وچ تے عورتاں دی بڑی تھوڑی تعداد جاندی اے پر گھر دا علم تے ہر بچی نوں ملدا اے۔

گھریلو۔ تے عوام دی سطح تے علمی نظام دی ونڈ معاشرے دی دوجی قسم دی تقسیم مثلاً" نسوانیت تے مردانگی دی تقسیم عوام تے نجی سطح دی تقسیم او تے تے تھلے دی تقسیم چنگے تے برے دی تقسیم یعنی ساری متضاد تقسیماں نال جڑی ہوئی اے۔ چنگے تے برے' چھوٹے تے وڈے' نسوانی تے مردانہ سارے اس قسم دے ونڈے ہوئے خیالات گھریلو نظام تے عوام دی سطح تے علمی نظام وچ دی نیں۔ اینہاں دوناں نظاماں دا وکھ وکھ ہونا وی ایس گل دی علامت اے پئی گھریلو علمی نظام نسوانی' ذاتی تے نجی سمجھیا جاندا اے۔ ہیک نظام مردانہ' سیاسی تے بوہتا سنجیدہ اے۔ ایتھے ذاتی تے سیاسی تقسیم وی اے۔ یعنی ایہہ سمجھیا جاندا اے کہ اک عورت دا ایدی ذاتی پہچان نال سیاسی پہچان دا کوئی تعلق نئیں۔ ذاتی طور تے اوہ

صرف ماں، بیوی تے دھی اے۔ سیاسی طور تے اوہ آئینی طور تے اوہ فرد اے۔ پر ایس سیاسی شناخت نوں خاندانی معلومات فناہ کر دیندیاں نیں۔ ایدی ذات نوں صرف نجی شعبہ وچ تے رشتیاں دے حوالے نال ویکھیا جاندا اے۔ ایدے قانونی طور تے اک فرد ہون نوں نئیں ویکھیا جاندا۔

بین الاقوامی فنڈ دین والی ایجنسیاں سمجھدیاں نیں پئی سکولاں وچ تعلیم عام کرن نال تے بوہتی عورتاں نوں سکولاں وچ لیاون نال تیجی دنیا دے مسئلے حل ہو جاون گے ایہو ایجنسیاں ایہو جیاں تنظیماں نوں سرمایہ دیندیاں نیں جیہڑیاں خاندان تے فیملی نوں مضبوط بنانا چاہندیاں نیں۔ سمجھیا ایہہ جاندا اے پئی خاندان نوں مستحکم تے مضبوط بنان نال عورتاں نوں وی طاقتور بنایا جا سکدا اے۔ پر اساں ویکھیا اے پئی پدرشاہی دے تحت بنیا ہوئیا خاندان عورت نوں کمزور کردا اے تے ایدی شخصی تے انفرادی حیثیت دی نفی کردا اے۔ جدوں فنڈ دین والے ادارے عورتاں دی ترقی تے تعلیم لئی وی فنڈ دیندے نیں تے خاندان دی حفاظت تے خوشحالی لئی وی فنڈ دیندے نیں تے اوہ دونویں اک دوجے دی نفی کردے نیں۔ کیوں جو عورت تے پدرشاہی خاندان وچ تضاد اے۔ متضاد نظریات دی پشت پناہی کر کے ایہہ ادارے اپنے کم دی افادیت گنوا دیندے نیں۔ جدوں کہ اسی عورتاں دی تعلیم و تربیت دی گل کردے آں تے سانوں علمی نظام تے عورت دا خاندان دے فروغ نال ٹکراؤ نوں ویکھنا پیندا اے۔ تانجو اسی سارے سمجھ سکنے آں پئی عورتاں دی ترقی لئی کروڑاں ڈالر دین دے باوجود انہاں دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی حالت ایڈی کم ترکیوں وے۔

خواتین دی تحریک آپوں خاندان دی روایات تے قدراں دا مسئلہ چکن توں انکاری اے۔ قبائلی طبقیاں وچ کاروکاری، ولور تے سواراج جیہاں رسماں نیں۔ متوسط طبقیاں توں ابھری ہوئی تحریکاں خاندان والیاں خاص طور تے مرداں دی طاقت دے خلاف آواز نئیں چکدیاں۔ عورتاں نوں خاندان توں وفا شعاری دی عادت نکے ہوندیاں توں پا دتی جاندی اے۔ ایدے علاوہ شوہر دی دتی ہوئی مراعات اوہ گوانا نئیں چاہندیاں۔ باہر دی دنیا وچ ناانصافی تے نابرابری دے باعث عورتاں جے کجھ جذباتی تقویت، تسکین یا اہمیت ملدی اے تے اوہ گھر والیاں توں۔ اوہ وی صرف متوسط یا حکمران طبقیاں وچ جتھے خاندان دے علاوہ کوئی جذباتی یاں ذہنی یاں روحانی تسکین دا ذائقہ نئیں ہوندا۔ بہت ساری ایہو جئی عورتاں جیہڑیاں اونچ تے ہر مسئلے توں ودھ چڑھ کے چکدیاں نیں پر خاندان دی سیاست تے گل کرن

توں گھبراندیاں نیں۔

ا۔نہاں نوں دسیا جاندا اے پئی گھر دی گل باہر جا کے نئیں کرنی چاہیدی۔ ایدے توں گھر دی راز داری خراب ہوندی اے۔ راز داری دے ناں اتے گھر دے اندر عورتاں دے خلاف تشدد، ظلم تے ناانصافی نوں لکویا جاندا اے۔ کئی عورتاں محسوس کردیاں نیں۔ پئی تحریک دے اثرات ا۔نہاں دے گھر تیکر نئیں پہنچنے چاہیدے۔ ایس لئی پئی اوہ گھر تے باہر دی تفریق نوں اپنی سوچ دا حصہ بنا چکیاں ہوندیاں نیں اوہ سمجھدیاں نیں پئی ا۔نہاں دی نجی زندگی تے ذاتی زندگی دا سیاسی زندگی نال کوئی رشتہ نئیں۔ گھریلو علمی نظام ای دی وجہ توں سرگرم تے فیمنسٹ عورتاں وی خاندان وچ چھپی ہوئی گھناؤنی گلاں نوں چار دیواری دی قید توں باہر نئیں جان دیندے۔ پر جے عورتاں دی ترقی دا کوئی نظریہ سانوں ودھانا چاہیدا اے تے سانوں تعلیم دے شعبہ وچ گھریلو علم تے تربیت دے تجربہ نوں چنگا مقام دینا ہووے گا۔

خاندان

عافیہ ضیاء

خاندان دی تعریف ہر معاشرہ اپنے تاریخی' تہذیبی' سیاسی تے مذہبی پس منظر وچ وکھرے انداز وچ کردے نیں۔ پر فیراج کل دی دنیا وچ کنبے نوں اک عطیہ سمجھ لیا گیا وے۔ مثال دے طور تے او معاشرے جیہڑے اپنے آپ نوں ترقی یافتہ سمجھدے نیں اوہ گھٹ کنبے نوں چنگا سمجھدے نیں یعنی ماں پیو تے بچے۔ جدوں کہ دوجے ملکاں وچ اجیہے وی وسیع خاندان دا نظام قائم اے۔ ہور کئی معاشریاں وچ مختلف بندھناں وچ بندھے لوک دوجے نوں کنبہ سمجھدے نیں۔ بوہتے ملکاں وچ ریاست خاندان نوں ادارے وچ بدل دی اے تے اصل وچ خاندان ای اوہ بنیادی ادارہ اے جیہدے ذریعے ریاست معاشرے نوں چلاندی اے۔

زیادہ تر لوک ایہہ سمجھدے نیں پئی خاندان دا تصور ہمیشہ توں قائم اے۔ جیہڑا ایہناں دے خیال وچ چنگا اے۔ سگوں ایہہ اک قدرتی لوڑ اے۔ ایسی لئی انسان دی جنسی' تولیدی' معاشی تے جذباتی لوڑاں ہوندیاں نیں تے اکثر نے ایہہ وی سمجھ لیا وے کہ خاندان صرف ایہناں دی ذات دے نے تسلسل لئی ضروری نئیں سگوں نسل انسانی دے تسلسل لئی وی ضروری اے۔ تانجو اسی تاریخی مناظر وچ ویکھیا تے نسل انسانی دی مجموعی تاریخ دے مقابلے وچ خاندان دا تصور بہوں نواں اے۔ ایہہ گل بڑی بحث طلب اے پئی خاندان دا وجود کیویں قیام وچ آیا۔ بہت دفعہ مذہباں تے اوہ جیہڑے خدا دی وحدت تے ایمان رکھدے نیں۔ اوہناں وچ ایہہ واضح کیتا گیا اے پئی جنسی جبلت تے قابو پان دی لوڑ اے۔ بلکہ اک باضابطہ تے مقدس قرار دتے گئے حلقے توں باہر جنس گناہ اے۔ ایس طرح اوہ بچے جیہڑے مذہب دے بیان کردہ جنسی رشتیاں دے علاوہ کسے ہور جنسی رشتے نال پیدا ہوئے اوہ غیر قانونی ہوندے نیں۔

فریڈرک اینگلز دی کتاب "خاندان دا آغاز" ذاتی جائیداد تے "ریاست" دی اشاعت توں پہلاں خاندان نوں اک عطیہ سمجھیا جاندا اے۔ اینگلز نے ایہہ دلیل دتی پئی خاندان دے تصور دا آغاز ذاتی جائیداد تے ریاست دے آغاز دے نال جڑیا ہویا اے۔ اوہدے آکھن دا مطلب ایہہ سی پئی جدوں ذاتی جائیداد دا تصور معاشرے وچ قائم ہویا تے جائیداد دی وراثت دا مسئلہ کھڑا ہویا۔ اوس ویلے ایس گل دی ضرورت محسوس ہوئی پئی عورتاں دی حیثیت نوں قابو کیتا جاوے۔ کیوں جو وارثاں نوں بالاخر جنیز دے ذریعے ای پہچانیا جانا سی۔ اینگلز نے ایہہ وی آکھیا پئی ایہہ عورتاں لئی تاریخی شکست سی۔ جدوں تیکر ذاتی جائیداد تے خاندان دے تصور نوں چیلنج نہ کیتا جاوے ایہناں توں چھٹکارا نئیں پایا جا سکدا تے اوس ویلے تیکر عورتاں دے استحصال اوہناں اتے ظلم تے پدرشاہی نظام دا خاتمہ نئیں ہووے گا۔ ایس لئی اوہدے خیال وچ عورتاں دے حقوق لئی کم کرن والیاں لئی اہم دریافت سی تے اوہدے بعد ادارے نوں اک ہور طریقے نال ویکھن دا آغاز ہویا۔ ایدے باوجود خاندان دے تصور اتے گھٹ تنقید کیتی جاندی اے۔ سگوں اکثر اوہنوں اک عطیہ سمجھیا جاندا اے۔ حتیٰ کہ ماہر سماجیات وی خاندان نوں اک آفاقی ادارہ سمجھدے نیں۔ ایہناں کماں دی بنیاد اتے جیہڑا اک خاندان کردار ادا کردا اے۔ خاندان نوں اک اکائی سمجھ لیا جاندا اے۔ تاہم کجھ عورتاں دے حقوق تے خاندان دے ایس تصور نوں ایس بنیاد تے چیلنج کیتا اے پئی خاندان دی ایہہ تعریف پدرشاہی نظام دی پیداوار اے۔ ایس خاندان وچ عورتاں تے بچیاں، رشتیاں، کماں نوں مرد کنٹرول کردے نیں۔ مذہب، ریاست تے پدرشاہی دا سہارا دین والے سماجی اصول ایہناں لوکاں نوں سزا دیندے نیں جیہڑے ایہناں ضابطیاں نوں نئیں مندے یاں بغاوت کردے نیں۔ خاندان دے اندر ایہناں ظالمانہ قوتاں نوں چیلنج کرن دا مطلب اے اپنے خاندان نوں چیلنج کرنا۔ کیونجو نجی زندگی تے گل کرنا ناممکن ہوندا اے۔ خواتین دی تحریک لئی ایہہ اک بہت مشکل مسئلہ اے۔

اک سطح اتے تے پاکستان وچ خواتین دی تحریک نے اجیہے مسلیاں نوں نہ صرف چکیا اے سگوں اوہناں دے خلاف جدوجہد کیتی اے۔ جیویں عورتاں تے تشدد، خاوند دے ہتھوں زنا، قریبی رشتہ داراں دے ہتھوں زنا، بیوی اتے تشدد پر ایہناں نے ستان بارے کوئی پوزیشن نئیں لئی تے نہ ای ایہناں نوں چیلنج کرن دی کوشش کیتی اے۔ جیہدے وچ خاندان نوں اجیہے مقدس ادارے دے طور تے ویکھیا گیا اے۔ جیہڑا معاشرے دے

سماجی تے اخلاقی انتشار دے خلاف دفاع دا کم کردا اے۔ خاندان دے ایہناں جھوٹیاں تصوراں نے عورتاں اتے بے تحاشا بوجھ پادتا اے۔ ایسی لئی پئی عورتاں نوں اس پدرشاہی نظام دی حفاظت دا بنیادی ذمہ دار سمجھ لیا گیا اے جنہوں خاندان نال جوڑدتا گیا اے۔

خاندان جیہڑا دراصل خوشی تے طاقت دا باعث ہو سکدا اے۔ اوہ عورتاں نوں اک ایہو اجیہا کردار دے دتا اے جہدے توں نہ تے ایہناں نوں طاقت ملدی اے نہ انعام تے صرف اوہ اپنی خدمتاں دیندیاں رہندیاں نے۔ پاکستان وچ عورتاں دی تحریک نے محدود خاندانی نظام نوں کوئی اجیہی شے سمجھ لیا وے۔ جدے لئی جدوجہد کیتی جانی چاہیدی اے۔ کیونجو ایہہ اجیہی شے اے جیہڑی ترقی پسندی دے ول لے کے جاندی اے۔ تے اوہناں وچوں کجھ ہی ایہہ سمجھدیاں نیں کہ وسیع خاندانی نظام وی ایس طرح عورتاں دے حق وچ جاندا اے ایس گل توں وی انکار نئیں کیتا جا سکدا۔ پئی وسیع خاندانی نظام دی اکثراوقات ظالمانہ ہوندا اے۔ پر ایہدا ایہہ فائدہ وی ہوندا اے پئی بچیاں نوں پالن دی ذمہ داری تے گھر دا کم کاج عورتاں رَل مل کے کر لیندیاں نیں۔ خاص طور تے وڈی عمر دیاں عورتاں نوں ایہہ فائدہ ہوندا اے پئی اوہ علیحدہ علیحدہ نئیں رہندیاں سکوں کے مثبت رشتے وچ بنیاں جاندیاں نیں بھانویں اوہ رشتے ظالم ای کیوں نہ ہون۔ عورتاں دی تحریک نوں ایس مسئلے اوتے بہت غور تے بحث کرن دی لوڑ اے۔ عورتاں دی تنظیماں وچوں صرف خواتین محاذ عمل ہی کلی تنظیم اے جیہڑی کھلے عام خاندان دے موضوع اتے کوئی پوزیشن لیندی اے تے خاندان دی مختلف قسماں نوں ٹھیک سمجھدی اے تے عورتاں تے مرداں دے ایس حق نوں مندی اے پئی اوہ اپنے فائدے دے مطابق اپنی ترجیحات دی تشکیل کرن۔ تاں جو گل بہت اے اوہ ایہہ وے پئی پاکستان وچ عورتاں دی تحریک عام طور تے "مسلمان خاندان" دے ایس تصور دے خلاف اے جہدے وچ مرداں نوں کئی شادیاں کرن دی اجازت اے۔ ایس توں پہلاں پئی ایس بارے وچ کجھ آکھیا جاوے پئی عورتاں دی تحریک نوں کتھوں اپنا جائزہ لینا شروع کرنا چاہیدا اے۔ ایہہ ویکھنا چاہیدا اے پئی خاندان دا تصور کناں چیزاں دا احاطہ کردا اے۔ کجھ بنیادی کم جیہڑے پوری دنیا وچ خاندان دے تصور دی بنیاد خیال کیتے جاندے نیں اوہ مشترکہ رہائش' معاشی تعاون' تولید تے جنسیت اے تانجو ایہناں وچوں ہر تصور نوں عورتاں دے حقوق دی کارکناں نے چیلنج کیتا اے۔

گھر ہمیشہ توں میاں بیوی تے دو بچے دے کنبہ تے مشتمل نئیں ہوندا۔ حالانکہ مغربی

ممالک وچ وی انج نئیں ہوندا۔ دنیا بھر وچ خاندان دی تشکیل وچ معاشی تے ہور ضرورتاں اہم کردار ادا کردیاں نیں۔ تیجی دنیا وچ کئی گھراں دی سربراہ عورتاں ہوندیاں نیں۔ خاص طور تے پنڈاں تھاواں وچ یاں فیر ایسے علاقیاں وچ جتھے ہجرت عام اے۔ خاص طور تے ایہو اجیہاں مثالاں پاکستان وچ کئی نیں کیونجو ایتھوں بہت سارے مرد بیرون ملک گئے ہوئے نیں۔ پہلاں لوک انگلینڈ گئے تے ہن مشرق وسطیٰ دے کئی ملکاں وچ تے کئی جگہ اوتے تے پنڈ دے ہر گھر دی سربراہ عورت اے۔

گھراں دے روزمرہ دے معمولات ایہہ ظاہر نئیں کردے پئی گھراں وچ رہن والے افراد درحقیقت اکٹھے رہندے نیں یاں اکٹھے کھاندے نیں۔ یاں ہور ذمہ داریاں رل مل کے پوریاں کردے نیں۔ کٹھے رہنا تے گھر دے کم کار کرن دے طریقے عام طور تے خاندانی قدراں دا حصہ سمجھے جاندے نیں۔ ایہہ قدراں عام طور تے ریاست ولوں پھیلائی جاندیاں نیں تے کجھ شہری خاندان اہناں ایسے طراں قبول کرن دی کوشش کردے نیں۔ ایسے لئی عام طور تے ایہہ گل گھراں وچ عام ہوندی پئی اے کہ عورتاں تے بچیاں سب توں اخیر تے کھانا کھاندیاں نیں جد کہ گھر دی صفائی کھانا پکانا ہور بندیاں دی ویکھ بھال گھر توں باہر کم کرنا ایہناں دی ذمہ داری ہوندا اے۔ ایہناں حالات وچ کٹھی رہائش اک عجیب جیہی گل اے۔ ایہہ گل عام اے پئی کئی مرد دوجے شہراں یا پنڈاں وچ جا کے کم کردے نیں۔ تے کدی کدی ای گھر آوندے نیں۔ ایسے لئی ایہناں دا بچیاں دی پرورش نال کوئی خاص تعلق نئیں ہوندا۔ ایہناں دے کئی واری خاندان دی بجائے سماجی' جذباتی تے جنسی تعلقات اوتھے ای ہوندے نیں جتھے کم کردے نیں۔

خاندان دے بارے دوجا تصور معاشی تعاون دا اے۔ تانجو معاشی تعلق بہت ساری سطح اوتے تے بہت سارے اداریاں دے درمیان ہوندا اے۔ عورتاں کئی طراں دی معاشی سرگرمیاں وچ مصروف ہو سکدیاں نیں۔ جیہدا خاندان دے مرداں نال کوئی خاص تعلق نئیں ہوندا۔ مثلاً "کپاہ چننا یاں کوئی ہور ایسا زرعی کم کرنا جیہدے ایہناں نوں وکھرے انفرادی سطح اوتے پیسے ملدے نیں۔ بعض دفعہ ایہناں دی بچت وی اک غیر رسمی کمیٹی سسٹم تے ہوندی اے۔ جنہاں تے عورتاں اعتبار کردیاں نیں تے ایہہ گروہی قسم دا تعاون ہوندا اے۔ جیہڑا خاندان دی بجائے محلے یاں کم کرن والی جگہ اوتے ہوندا اے۔ سب توں وڈی گل وسائل دی ونڈ اے۔ خدمتاں' مہارتاں تے ویلے دی بنیاد اوتے ایہناں ساریاں چیزاں

وچ خاندان دے اندر عورتاں دے خلاف امتیاز ورتیا جاندا اے۔ تے ایہناں ناانصافیاں نال ای طاقت دے تعلقات دا تصور ابھردا اے تے عورتاں دا کمزور تے محکومانہ کردار سامنے آؤندا اے۔

ایسی سلسلے وچ ریاست نوں خاندان دا ہی عکس سمجھنا چاہیدا اے تے خاندان دی طرح ریاست دے اپنے ڈھانچے وراثتاں وسائل' روپیہ پیسہ تے سماجی تعلقات ہوندے نیں۔ ریاست لئی ایہہ بہت آسان ہوندا اے پئی معاشرے نوں ایہو جیہاں اکائیاں وچ تبدیل کردیوے۔ جنہاں نوں نبھایا جا سکے تے جنہاں تے تسلط قائم کیتا جا سکے۔ ایس طرح سارے سماجی اداریاں نوں پابند کرنا بہت آسان ہو جاندا اے۔ ایس توں اینوں بہت طاقت ملدی اے پئی اوہ ایہناں اداریاں نوں اپنے مقاصد لئی استعمال کر سکدی اے۔ ایسے طراں ریاست محنت دی ونڈ دے اصول دا فائدہ وی چکدی اے تے ایس طراں دے رسماں رواجاں نوں فروغ دیندی اے جیہڑے حکومت دی ساخت نوں فائدہ پہچان۔ جس طراں خاندان دا مرد سربراہ ایہنوں کنٹرول کردا اے تے گھریلو سطح توں ایس توں فائدہ اٹھاندا اے۔

جنس تے تولید خاندان دے دو اہم کم سمجھے جاندے نیں۔ سماجی تعلقات دے ایہہ دونویں پہلو شادی دے رسماں رواجاں نال جڑے ہوئے نیں۔ شادی نوں اک آفاقی تصور خیال کیتا جاندا اے۔ پر حقیقت ایہہ اے پئی ساری دنیا وچ شادی دا تصور فرق اے۔ اے ایہناں رشتیاں وچ تعلقات دی تہذیباں تے سماجی طبقاں دے نال بدلدے نیں۔

ایستھروپلو جسٹ ایہہ آکھدے نیں پئی اگرچہ شادی سماجی انتظام دی اک اہم شکل اے۔ پر ایہہ ضروری نئیں کہ دو لوکاں دے وچ ہووے یاں ضروری نئیں کہ ایدا تولید نال کوئی تعلق ہووے یاں ایدے اوتے سماجی قوانین لاگو کتے جاون۔ مثلاً" پاکستان دے بعض حصیاں جیویں کافرستان وچ نسل انسانی دی توسیع واسطے اک عورت 4 مرداں نال اک ویلے وچ تعلقات رکھدی اے۔ جیہڑے بچے دی پیدائش تک کٹھے رہندے نیں تے بعد وچ چاروں ای بچے دی ذمہ داری کٹھے چکدے نیں ایسے طراں ہم جنس پرستی دی ملک دے کئی حصیاں وچ بڑی عام اے۔ ایہدے پچھے ایہہ تصور وی عام اے پئی صرف اک جنس دے لوک ای اک دوجے نوں سمجھ سکدے نیں۔ ایسے طراں ماستا دے تصور نوں وی قدرتی یا حیاتیاتی سمجھنا غلط اے۔ اے سمجھنا ضروری اے پئی ماں بنن دا مطلب بچے نوں پیدا کرنا اے۔ جدوں کہ ماستا دا تصور سماجی طور تے گھڑیا گیا تصور اے۔ ایہہ دی محض فرضی داستان

اے پئی عورتاں وچ کوئی مادرانہ جبلت ہوندی اے تے ایہناں نوں ضرور بچے پیدا کرنے چاہیدے نیں۔ اے گل ایس ویلے ثابت ہوندی اے جد اسیں غور کر لیئے پئی عورت اوسطاً 14-13 سال توں لے کے 45-40 سال دی عمر تیک بچے پیدا کر سکدی اے۔ ایہدے باوجود عورتاں ایہہ جبلت محسوس نئیں کردیاں پئی اوہ بچے پیدا کردیاں جاون۔ ایسے لئی تولید دا تصور سماجی طور تے بنایا گیا تے ایہدا عورتاں دی جبلت نال کوئی تعلق نئیں۔ ایسے طراں بچے پالن دا تصور ماں نال لیکھ دین دا تصور وی سماجی فیصلہ اے۔ کئی معاشریاں وچ مرد بچیاں دی دیکھ بھال کردے نیں۔ ایس لئی بچیاں دی پرورش اک حیاتیاتی سچائی نئیں۔

رشتیاں تے ایہناں دے سماجی اظہار دے جال وچ کئی پیچیدہ مثالاں نیں تے ایہناں تے کوئی اک تعریف لاگو کر دینا لوکاں دے حق دے اظہار دے منافی اے۔ ایہدے نال خاندان دا اک پہلو سامنے آوندا اے۔ جدوں کہ اکثر معاشریاں وچ جنس تے تعلقات دے بارے وچ اپنے اپنے تصورات نیں تے ایہہ اکثر تاریخی تے مذہبی اقدار نال جڑے نیں۔ تے ایہہ ویلے دے نال نال تبدیل ہو سکدے نیں۔

عورتاں دی تحریک نوں چاہیدا اے کہ اوہ ایس مسئلے نوں اٹھان خاص طور تے ہن جدوں کہ ظلم تے گھریلو تشدد ایس حد تک ودھ چکیا اے ایہناں نوں ایہہ وی سوچنا چاہیدا اے پئی ہن عورتاں وی ایس تصور نوں قبول کر چکیاں نیں تے اپنے آپ ای ایہو جیہے تعلقات نوں قبول نئیں کردیاں جیہڑیاں شاید اہناں واسطے جسمانی تے جذباتی طور تے بوہتیاں طاقت بخش ہوون ایہدا مطلب ایہہ نئیں پئی لوکاں دی جذباتی ضرورتاں نئیں ہوندیاں یاں ایہناں نوں کسے ایہو جیہے گروہ دی لوڑ نئیں ہوندی جنہاں نوں اوہ اپنا کہہ سکن۔ جانے پچھانے رشتیاں وچ طاقت ہوندی اے تے خونی رشتے بوہتے مضبوط ہوندے نیں۔ پر ایہناں نوں وی مذہب قانون تے سماجی قدراں ای قائم رکھدیاں نیں۔

ایہہ مسئلہ کافی پیچیدہ اے پر جے خواتین دے حقوق دی کارکن ایس گل نوں سمجھ جاون پئی عورتاں تے ہوون والا ظلم خاندان دے ذریعے ای کیتا جاندا اے تے ایہناں نوں ایس مسئلے نوں ضرور اٹھانا چاہیدا اے۔

عورتاں دی تحریک تے پاکستان دے بہبود آبادی پروگرام

عائشہ خان

پاکستان وچ عورتاں دی تحریک دے سامنے اک دوہرا ایجنڈا اے۔ ایہدے سامنے تحقیق تے عمل لئی خواتین دے مسائل وی نیں تے ترقیاتی مسائل وی۔ ایہہ تحریک حکومت دے کول خواتین دے حق وچ قانونی تے سیاسی تبدیلیاں دی وکالت کردی اے۔ 1979ء وچ جدوں حدود آرڈیننس جیہا امتیازی قانون نافذ ہویا تے اوہدے بعد دا سال مسائل دے حوالے نال بہت بھرپور سی۔ ایہہ مسئلے خواتین دے خلاف تشددتوں لے کے پارلیمنٹ وچ ایہناں دیاں نشستاں دی بحالی تیکر پھیلے ہوئے سی ترقیاتی محاذ اتے کجھ خواتین کارکناں نے تحقیق تے ترقیاتی کماں لئی غیر سرکاری تنظیماں بنائیاں جیہڑیاں زراعت، ملازمت، تعلیم تے صحت جیہے مسائل اتے کم کردیاں نیں۔

کسے وی طراں دے مسائل اتے خواتین دے نقطہ نظر دا ارتقاء یا سیاسی انداز فکر اک ست روتے تکلیف دہ عمل اے۔ اقوام متحدہ ایس سال دے اخیر اتے خواتین دی اک عالمی کانفرنس منعقد کروا رہی اے۔ جتھے عورتاں دی تحریک ایہناں موضوعاں اتے وی اپنا نقطہ نظر جامع انداز وچ پیش کر سکدی اے۔ جیہڑے ہن ایہناں دی ترجیہاں دا حصہ نئیں رہے۔ اجیہا اک موضوع بہبود آبادی دا پروگرام وی اے۔ جیہڑا ضیاء الحق دے دور 1977-88ء وچ عورتاں دی تحریک دے متحرک ہون دے بعد ایہناں دی توجہ دا مرکز بنیا رہیا۔

ایدیاں دو ممکنہ وجوہات نیں۔ پاکستانی خواتین پچاسویں دہائی دے اخیر وچ بہبود آبادی دی بین الاقوامی تحریک وچ شامل ہوئیاں تے ایہناں نے وڈے وڈے شہراں وچ مفت علاج

دے مراکز کھولے۔ خواتین نے فیملی پلاننگ ایسوسی ایشن آف پاکستان دی قیادت وچ حکومت نوں مجبور کیتا کہ اوہ بہبود آبادی دا کوئی منصوبہ تشکیل دین جدوں ایوب خان نے 1965ء وچ وڈے پیمانے تے پہلا قومی بہبود آبادی دا پروگرام پیش کیتا تے اوہنوں خواتین دی کامیابی تصور کیتا گیا۔

بہبود آبادی دے پروگرام وچ حکومت دی شمولیت دا مقصد ایہہ سی کہ آبادی وچ کمی نال ساریاں نوں جیہڑے محدود وسائل نے اکو جیسے میسر آون گے۔ پر فیملی پلاننگ ایسوسی ایشن آف پاکستان تے دوجیاں عورتاں دیاں تنظیماں دا مقصد برتھ کنٹرول نوں خواتین دی صحت چنگی کرن لئی استعمال کرنا سی۔ پچھلے سال وچ دوناں دے خیالات کرن لئی دونواں پارٹیاں نے ایک دوجے دے خیالات دلائل دا سہارا لینیاں نیں۔ غیر سرکاری شعبہ بہبود آبادی نال وابستہ خواتین ایہناں منصوبیاں تے خدمتاں نوں اپنی کامیابی تصور کردیاں نیں۔ جدوں ضیاء الحق نے مختصر عرصہ لئی ایس پروگرام نوں روک دتا تے فیر ایہہ بحث چل نکلی کہ غیر سرکاری تنظیماں نوں وسائل کس طراں دتے جان تے ایس گل دی لوڑ پئی کہ خواتین کس طراں ہر شعبہ عمل توں اپنے لئی تعاون تے مدد کرن۔

خواتین دی تحریک وچ آبادی دے مسائل پچھے رہ جاون دی دوجی وجہ ریاستی تعاون توں ہون والا خواتین دا استحصال اے جیہڑا خواتین کارکناں دے ایجنڈے دی ترجیح اتے وے۔ کیوں جو فوجی حکومت نے خواتین نوں اپنے جعلی اسلامی نظام دی کامیابی دے نشان دے طور تے پیش کیتا اے۔ ایس لئی خواتین نوں ڈھیر سارے غیر منصفانہ قانوناں' پابندیاں اخلاقی ضابطیاں تے قانون نافذ کرن والے اداریاں دی طرفوں تشدد دا سامنا کرنا پیا۔ وقت دے موقعاں دی کمی دی وجہ نال بہبود آبادی پروگرام دی خواتین دے نقطہ نظر نال چھان بین نئیں کیتی جا سکی۔ کیوں جو بہت ساری عورتاں ایہناں منصوبیاں نوں اپنے حق وچ خیال کردیاں نے 'کم کرن والی عورتاں دی جیہڑی کھیپ 1980ء دے عشرے وچ تیار ہوئی اوہناں خواتین دی بہت بڑے وکھرے مسئلیاں دا سامنا سی جنھاں نے 20 سال پہلاں بہبود آبادی دے کلینک کھولے سن۔ خواتین دے ایس نوے گروہ نوں سیاسی وجوہات دی بنا تے حکومت دے خلاف براہ راست محرک کیتا گیا۔

ایس نوے گروہ نوں اج امتیازی قانوناں دے نال نال اک معاندانہ تے تیزی نال غیر محفوظ ہوندے ہوئے معاشرے وچ پیدا ہون والے مسئلیاں دا سامنا دی اے۔

خواتین دی تحریک امتیازی قوانین رکھن والی حکومت دے خلاف احتجاج تے فیملی پلاننگ جیہے ترقیاتی منصوبیاں دے بارے وچ سیاسی نقطہ نظر رکھن وچ کوئی واضح تعلق قائم نئیں کر سکی۔ انڈیا تے بنگلہ دیش وچ ایہہ صورت حال نئیں۔ اوتھے عورتاں نوں پر تشدد ریاستی بہبود آبادی دے منصوبیاں دے بارے وچ بہت شدت نال متحرک کیتا گیا اے۔ اگرچہ حکومت پاکستان دا اجیہا کوئی پر تشدد بہبود آبادی دا پروگرام وی نئیں۔ جیویں انڈیا وچ خواتین دے زبردستی برتھ کنٹرول دے آپریشن۔ جد کہ پاکستان حکومتی پروگرام واضح طور تے زبردستی نئیں کردے۔ پر ایہہ عورتاں لئی بڑا مناسب تے ضروری اے اوہ پاکستان وچ بہبود آبادی دے منصوبیاں دا خواتین دے نقطہ نظر نال جائزہ لین۔ ایہہ لوڑاں ایس گل توں پیدا ہوندیاں نے کہ عورتاں دی تحریک توں عورتاں دے خلاف ہون والے ظلم دے خاتمے لئی استعمال کیتا جاوے۔ مرداں ولوں عورتاں اتے ہوون والے ظلم دے خاتمے لئی استعمال کیتا جاوے۔ مرداں دے ولوں خواتین اتے ہوون والے ظلم دا سب توں وڈا مظہر ایہہ وے پئی ایہناں نوں اپنے جسم اتے وی اختیار نئیں۔ عورتاں دا اپنے جسم اتے اختیار دا مطلب زنا، مارکٹائی تے تشدد دا خاتمہ ای نئیں سگوں ایہہ جنگ ایہناں ساریاں چیزاں دے خلاف اے جیہڑا مظہر مرداں دے زیر اثر ادارے عورتاں نوں سمجھدے نیں۔ مثلاً اجیہا جسم جنہوں فتح کیتا جا سکے۔ جنوں ویچیا جا سکے۔ جنوں خریدیا جا سکے۔ جنوں تبدیل کیتا جا سکے یا مرداں دی حاکمیت نوں برقرار رکھن واسطے استعمال کیتا جا سکے۔ عورتاں دا اپنے جسم تے حق دا مطلب اے کہ اوہ پیدائش دے عمل تے اپنی جنسی زندگی دے بارے وچ فیصلے کر سکن۔

اپنے جسم تے اوہدے استعمال دا حق ایہناں ڈونگا تے بنیادی مطالبہ اے کہ اوہنوں لفظاں وچ بیان کرنا مشکل اے۔ اقوام متحدہ دی آبادی تے ترقی دے موضوع اتے ہوون والی موجودہ کانفرنس وچ براہ راست طریقے نال پیدائش دے عمل دے صحت اتے اثرات، عورتاں دی جنسی سمت تے اسقاط حمل نوں موضوع بحث بنایا گیا۔ کم کرن والی عورتاں اوہناں نوں بڑی وڈی کامیابی تصور کردیاں نیں۔ پاکستان وچ فیملی پلاننگ دے تصور نوں تبدیل کرن لئی خواتین ایس کانفرنس دی کامیابی تے اوہدے جذبے توں فائدہ چک سکدیاں نیں جنہاں نے اوہنوں ممکن بنایا۔

ICPO پروگرام، عمل پیدائش دی صحت (Reproductive Health) دی ایس

طراں وضاحت کردا اے عمل پیدائش دی صحت محض بیماری یا کمزوری دی غیر موجودگی نئیں سگوں ایہناں ساریاں معاملیاں وچ جنہاں دا تعلق پیدائش دے نظام تے اوہدے عوامل نال اے اوہناں وچ جسمانی' ذہنی تے سماجی طور تے مضبوط حالت اے۔ ایس لئی کہ عمل پیدائش دی صحت دا مطلب ایہہ وے پئی لوک اک مطمئن تے محفوظ زندگی گزار سکن۔ پیدائش دے عمل نوں جاری رکھن دی صلاحیت رکھدے ہون تے اوہناں نوں ایہہ فیصلہ کرن دی آزادی ہووے کہ اوہناں نوں کدوں تے کنی واری ایہہ عمل کرنا اے۔

ایہہ دستاویز شرح آبادی وچ کمی کرن تے مانع حمل ادویات دی تقسیم جیہاں کامیابیاں توں اگے جاندی اے۔ تے بہبود آبادی دے منصوبیاں دی نوے سرے توں تعریف کردی اے۔ بہبود آبادی دے منصوبیاں دا مقصد جوڑیاں تے افراد نوں ایس قابل بنانا چاہیدا اے کہ اوہ آزادی تے ذمہ داری نال اپنے بچیاں دی تعداد تے اوہناں وچ وقفے دے بارے وچ فیصلہ کر سکن تے اوہناں کول اینج کرن والے ذرائع تے معلومات ہووے تے بہبود آبادی دے منصوبیاں توں ایس گل نوں یقینی بنانا چاہیدا اے کہ لوکاں دے فیصلے معلومات اتے مبنی ہوون تے اوہناں نوں محفوظ تے موثر طریقے مل سکن۔ حکومت پاکستان نے ایس دستاویز اتے دستخط کتے نیں۔ حکومت نے صرف ایس باب اتے اپنے خدشات دا اظہار کیتا اے جیہدا تعلق "متنوع خاندانی بناوٹ تے نظام" نال اے۔

ایہناں لفظاں دی سرکاری دستاویز وچ تبدیلی دے پچھے عورتاں خاص طور تے شمالی تے جنوبی امریکہ تے جنوب ایشیائی عورتاں دے کئی سال دی جدوجہد اے۔ اگرچہ پاکستانی عورتاں نے عمل پیدائش دی صحت (Reproductive Health) دے متعلق تصورات دی ترقی وچ کوئی اہم کردار ادا نئیں کیتا تاہم ایس گل نوں ایہناں خیالاں دے استعمال وچ رکاوٹ نئیں ہونی چاہیدی ساڈے بہبود آبادی دے پروگرام نوں شدید تے فوری طور تے سیاسی بنان دی اتنی ضرورت نہ ہووے کہ جیسی انڈیا تے بنگلہ دیش وچ اے۔ ایہہ موضوع ایس لحاظ نال بروقت اے کہ حکومت پاکستان نوں امداد دین والے ممالک ساڈے بہبود آبادی دے پروگرام نوں تیز کر رہے نیں۔ تاں جوں وددی ہوئی شرح آبادی وچ کمی کیتی جا سکے۔

اگرچہ ساڈے کول تاریخی پس منظر موجود اے کہ خواتین نے چیلنجاں دا کیویں تے کیس طراں مقابلہ کیتا۔ پر ایس تاریخی پس منظر وچ جان دی بجائے ایس تنقیدی مقالے دا مقصد بہبود آبادی دے پروگرام نوں پاکستانی عورتاں دے نقطہ نظر نوں پیش کرنا اے۔

پاکستان دا بہبود آبادی پروگرام اپنے مقاصد وچ بنیادی طور تے ڈیموگرافیکل اے۔ ایہہ اک پرانی طرز دا پروگرام اے جیہدی بنیاد ضبط نفس اتے وے۔ ہر سال ایہہ طے کردے نیں کہ اوہناں نے شرح آبادی اک خاص حد تیکر گھٹ کرنی اے۔ ایس لئی اوہ اک مخصوص تعداد وچ مانع حمل ادویات تقسیم کردے۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلدا اے کہ لوکاں دی اک مخصوص مقدار ای اوہناں دوائیاں نوں استعمال کردی اے حکومت دی بین الاقوامی کانفرنس برائے ترقی و آبادی وچ شرکت دا مطلب ایہہ وے کہ اوہناں نے عمل پیدائش دی صحت دی تحریک نوں قبول کرلیا وے۔ تے ایہہ شرکت ایسی پروگرام دی ڈیموگرافیکل سمت نوں وی ختم کردی اے۔ بہبود آبادی دے مقاصد تے منصوبے سماجی' معاشی تے تہذیبی ترقی دا حصہ نیں۔ جنہاں دا بنیادی مقصد سارے لوکاں دے معیار زندگی یوں بہتر بنانا اے ایس طراں بہبود آبادی نوں انسانی ترقی دے صحیح پس منظر وچ جگہ دتی گئی اے۔

پاکستان نے ICPD دے پروگرام اتے دستخط کتے نیں۔ تاہم ایس گل اتے بحث کیتی جا سکدی اے کہ سرکاری وفد نوں ایہہ پتہ نئیں کہ اونہاں نے کیویں دستخط کردتے نیں ایس لئی کہ اوہناں نوں اسقاط حمل' جنس تے عمل پیدائش جیسے موضوعات نے بدحواس کر رکھیا سی۔ حکومت وی اک سوشل ایکشن پلان نافذ کر رہی اے جیہدا مقصد سماجی ترقی دے مختلف شعبیاں وچ مثلاً "صحت' بہبود آبادی' تعلیم' پانی دی فراہمی تے نکاس وغیرہ ورلڈ بنک دے ولوں وضع کتے معنی دے مطابق بنانا اے۔ خواتین نوں چاہیدا اے کہ اوہ سوشل ایکشن پلان اتے تے اوہدے نافذ کرن والیاں نوں ایہہ ثابت کرن تے مجبور کرن کہ بہبود آبادی دا پروگرام عملی طور تے ترقی دا خواب دی تعمیر کردا اے۔ ایس پس منظر وچ عورتاں نوں کجھ سوال چکن دی لوڑ اے۔ کیہ پاکستان دا بہبود آبادی دا پروگرام واقعی ای عملی طور تے ڈیموگرافیکل سمت توں ہٹ چکیا اے؟ کیہ ایس دے مقاصد سچ مچ انسان دی ترقی دا مرکز ظاہر کردے نیں؟ کیہ حکومت دیاں دوجیاں پالیسیاں ایہہ ثابت کردیاں نیں کہ حکومت نوں شرح آبادی گھٹان دے علاوہ وی خواتین دی ترقی دی کوئی دلچسپی اے۔ اوہ عورتاں جیہڑیاں بہبود آبادی دے شعبہ وچ کم نئیں کردیاں۔ اوہناں دی ایس سوال دے بارے وچ کجھ سوچنا چاہیدا اے۔ جیہڑا بین الاقوامی سطح اتے سر چک رہیا اے کہ آبادی دا ترقی دے نال کیہ تعلق اے کیہ بہبود آبادی دے منصوبیاں نوں کلے ای نافذ کردینا چاہیدا یاں فیر ایہناں نوں مکمل طور تے صحت دی موجودہ سہولتاں دے نال ملانا چاہیدا اے۔ دوجی

صورت وچ عمل پیدائش لئی دتی جاون والیاں سہولتاں صحت دے بنیادی نظام دا حصہ نیں۔ جیہڑیاں حکومت ولوں لوکاں نوں مہیا کیتاں جاندیاں نیں۔

خواتین نوں ایس موضوع دا جائزہ ایس حوالے نال لینا چاہیدا اے کہ کیہڑا نقطہ نظر ترقیاتی مقاصد لئی عورتاں دیاں لوڑاں نوں ساریاں توں چنگی طراں پورا کردا اے۔ قاہرہ کانفرنس دے بعد تے خواتین دی بین الاقوامی صحت دی تحریک دی روشنی وچ ہن اجیہی عمل پیدائش دی سہولتاں دی حمایت کیتی جا رہی اے۔ ICPP دی اک ہور ستم ظریفی ایہہ وے پئی ایس نے UNFP نوں اقوام متحدہ دے اک وکھرے ادارے دی حیثیت نال اپنا مقصد وجود سوچن تے مجبور کردا اے۔

عمل پیدائش دی صحت دی تحریک جیہڑی عورتاں دے جسمانی حقوق واسطے لڑدی اے قدرتی طور تے ایس تعریف دے وکھو وکھ پہلوواں توں فائدہ اٹھا سکدی اے۔ پاکستانی عورتاں دا پیدائش دے عمل دے سلسلے وچ مطالبہ مکمل جسمانی ذہنی تے سماجی بھلائی اے۔ اگرچہ ایس دے مختلف موضوعات اتے پاکستان وچ کھلے عام بحث نئیں کیتی جا سکدی۔ پاکستانی کارکناں ولوں جسمانی بھلائی دا جیہڑا نقشہ کھینچا جاندا اے اوہ زنا تے تشدد توں رہائی اے۔ یاں فیرپانی، نکاس، غذائیت تے صحت دی سہولتاں تیکر پہنچنا۔ پر ہن ویلا آگیا اے کہ ایسی عمل پیدائش دی بھلائی نوں وی اپنے بنیادی مطالبات وچ شامل کر لیئے۔ ایدا مطلب صرف ایہہ نئیں ہووے گا کہ غیر معمولی حد تیکر بلند شرح اموات نوں کم کیتا جا سکے۔ پر ایہہ کہ صرف عورتاں نوں فیملی پلاننگ تے نسوانی امراض دے علاج دیاں سہولتاں مہیا کیتیاں جان تاں جو بہبود آبادی دے پروگراماں دا مقصد محض مانع حمل ادویات دی تقسیم نہ رہ جاوے۔

فیملی دیاں قاہرہ دستاویزاں وچ بیان کتے گئے مقاصد نوں ویکھن نال پتہ چل دا اے کہ اوہ اوناں توں بہت زیادہ نیں جیہڑیاں ایس ویلے پاکستان وچ مہیا نئیں ایہہ مقاصد مثالی پر سیاسی طور تے مضبوط نیں۔ مثلاً" ایس گل دی آزادی اے کہ کسے بندے نے کدوں تے کنے بچے پیدا کرنے نیں۔ ایس گل اتے تحقیق کرنی چاہیدی اے کہ کیہڑے حالات سانوں ایس قابل بنان گے کہ ایسی آزادی دے نال ایس طراں فیصلے کر سکے تے کیہہ سرکاری تے غیر سرکاری بہبود آبادی دے پروگرام ساڈے عدم تشدد دے معیار اتے پورے اتر رہے نیں۔

بہبود آبادی لئی معلومات دا ہونا بہت ضروری ہے۔ ایسے لئی کہ معلومات دے بغیر

ایہہ نئیں آکھیا جا سکدا کہ کسے بندے نے فیملی پلاننگ دے بارے وچ سوچ سمجھ کے فیصلہ کیتا اے کیہ پاکستان وچ مانع حمل دوائیاں استعمال کرن والے جاندے نیں کہ اتھے کنے قسم دیاں دوائیاں ملدیاں تے کیہ فائدے تے نقصانات نیں۔

ایدے علاوہ اپنے انتخاب اتے عمل کرن دے ذرائع وی میسر ہونے چاہیدے نیں پاکستان دی عورتاں دے کول مانع حمل دوائیاں وچ انتخاب دا حق بہت محدود اے۔ ایدے علاوہ اسقاط حمل وغیرہ غیر قانونی اے۔ اتھے ہور عورتاں دی وکالت کرن والے ساریاں گروہاں نوں ترقیاتی پروگراماں اتے ایہہ زور دینا چاہیدا اے کہ عورتاں وچ قوت فیصلہ پیدا کرن لئی کم کرن۔ پاکستانی عورتاں حکومت دے بے قوفانہ ترقیاتی تصور نوں بدلن وچ مدد دے سکدیاں نیں۔ تاں جو ایہہ عورتاں دی خود مختاری جیویں اصل تصور نوں اپنے اندر جگہ دین۔ لوڑ ایس گل دی اے کہ ایہناں معیاراں نوں قائم کیتا جاوے جیہڑے عورتاں دی خواہشات دے مطابق نیں۔ فیملی پلاننگ دے محفوظ تے موثر طریقے عورتاں دی پہنچ وچ ہونے چاہیدے نیں۔ ایہہ دنیا بھر وچ فیملی پلاننگ دا بحث طلب پہلو اے۔ روایتی طور تے اجیہے طریقیاں نوں اہمیت دتی جاندی اے جنہاں دا اثر زیادہ دیر تک رہے۔ پر ایہہ بہت خطرناک ہوندے نیں۔ IUD دی ابتدائی قسماں نے ایہہ سب شرح پیدائش گھٹان دے ناں تے کیتا جاندا رہیا اے۔ عین ممکن اے کہ جے غیر محفوظ مانع حمل دوائیاں تے عورتاں دی صحت تے بھلائی دا ایہناں نقصان نہ کیتا ہوندا تے اوہ کدی وی موجودہ بہبود آبادی دے منصوبیاں دے خلاف آواز نہ چکدیاں۔ ایس لئی اوہ اجیہاں گروپ موجود نئیں جیہڑا ایس گل تے نظر رکھن کہ عورتاں نوں جیہڑے ذرائع ملدے نیں اوہ کنے محفوظ تے موثر نیں۔ ایہہ اوہ تھاں اے جتھے عورتاں نوں اوہ خطرات درپیش نیں جنہاں دا سامنا جنوبی ایشیا دیاں دوجیاں عورتاں کر چکیاں نیں۔ جنہاں نوں فیملی پلاننگ دے ناں تے ناقابل قبول ذرائع استعمال کرنے پئے۔ انڈیا تے بنگلہ دیش وچ عورتاں احتجاج کردیاں نیں کہ Ligation Tubal اور Menstrual Regulation جیہڑے حالات وچ کیتے جاندے نیں اوہ حفظان صحت دے اصولاں تے پورے نئیں اتردے۔ اوہ اوہدی وی مخالفت کردیاں نیں کہ اوہناں دی حکومت Hormonal Contraceptives دی حمایت کردی اے۔ بجائے Condoms (مرد استعمال کردے نیں) وغیرہ دے جیہڑے گھٹ خطرناک تے زیادہ موثر ہوندے نیں عورتاں دے گروہاں نوں چاہیدا اے کہ اوہ خطرناک مانع حمل دوائیاں دے پھیلا دے خلاف

آواز چکن۔

ایس موقع تے پاکستانی کارکناں نوں چاہیدا اے کہ اوہ عورتاں دے حقوق دی گل انسانی حقوق دی زبان وچ کرن۔ بین الاقوامی سطح تے بنیادی انسانی حقوق صرف شہری تے سیاسی حقوق توں بہت اگے چلے گئے نیں تے ہن اوناں وچ سماجی' معاشی تے تہذیبی حقوق وی شامل نیں۔ ہن ایس گل اتے بحث کیتی جا سکدی اے کہ جے حکومت لوکاں نوں بنیادی سہولتاں نئیں دیندی تے اوہ اوہناں دے سماجی تے معاشی حقوق دی خلاف ورزی کر رہی اے۔ ایہدے علاوہ جے ترقیاتی منصوبے علاقائی تہذیب نوں متاثر کرن تے لوکاں نوں اے حق اے کہ اوہ اپنے تہذیبی حقوق دی گل وی کرن جدوں تیکر وسیع معنی وچ انسانی حقوق دی گل نئیں ہووے گی صرف ووٹ دا حق رکھنا بے معنی جیہی گل اے۔

عورتاں دے حقوق دا تصور بنیادی انسانی حقوق نوں ذاتی زندگیاں تیکر لے جاندا اے۔ 1993ء وچ ویانا وچ ہوون والی انسانی حقوق دی کانفرنس تے عورتاں اتے تشدد ایہناں تے گھر وچ مار کٹائی تے حالت جنگ وچ زناتوں عورتاں دے حقوق دی خلاف ورزی قرار دتا گیا سی تے ایہہ بہت وڈی کامیابی اے۔

جنسی تے عمل پیدائش دے حقوق دا وی عورتاں نال خاص تعلق اے۔ 100 توں ودھ ملکاں دے کارکناں نے 1995ء وچ ہوون والی عورتاں دی کانفرنس لئی اک دستاویز تیار کیتی اے۔ جیہدے وچ لکھیا اے کہ جسمانی سالمیت (Bodily Integrity) تے حق خود ارادیت عورتاں دے بنیادی حقوق وچ شامل نیں۔ ایہدے وچ اپنے جنسی تے عمل پیدائش دے حقوق دا اظہار وی شامل اے۔ جسمانی سالمیت تے حق خود ارادیت نوں سماجی' سیاسی تے تہذیبی حقوق توں الگ نئیں کیتا جا سکدا۔

جے ایس بیان دی عملی شکل نوں و یکھیا جاوے تے ایہدا مطلب اے کہ پاکستانی عورتاں نوں اپنے حقوق لئی اک ویلے وچ کئی پاسوں جدوجہد کرنی اے۔ بنیادی انسانی حقوق اوس ویلے بامعنی ہو سکدے نیں جدوں ایہناں نوں اک دوجے توں وکھرا کیتے بغیر ویکھیا جا سکے۔ پاکستانی عورتاں حقوق دے ناقابل تقسیم ہوون دے سلسلے وچ ایہہ دلیل دیندیاں نیں کہ اجیہے عورتاں دے حقوق دے تحفظ لئی سیاسی تبدیلی نہ آئی اے تے ترقی پسندانہ قانون سازی نہ کیتی جاوے۔ جو تاں دی ترقی دا تصور بے معنی ہو جاندا اے۔

اج عورتاں ایہہ آکھدیاں نیں کہ ریاستی تے سماجی تشدد تے امتیازی قوانین ساڈی

جسمانی سالمیت دی خلاف ورزی کردے نیں۔ ہن ایہہ بحث کرن دی لوڑ اے پئی بہبود آبادی جہے پروگرام جیہڑے عمل پیدائش دی صحت دے معیار تے پورا نئیں اتردے اوہ وی شاید ساڈی جسمانی سالمیت دی خلاف ورزی کردے پئے نیں۔ جسمانی سالمیت دے حقوق نوں اوہدوں ای استعمال کیتا جا سکدا اے جدوں قانونی، سماجی، سیاسی منصوبہ سازی وغیرہ سارے ٹھیک تھاں تے ہوون دوجے لفظاں وچ جے حکومتی قوانین وی جسمانی سالمیت دا تحفظ نہ کرن تے بہبود آبادی دا پروگرام ایہہ دعویٰ کرے کہ اوہ عورتاں دے عمل پیدائش دے حقوق دا تحفظ کردا پیا اے۔ تے اجیہی فضا وچ عمل پیدائش دے حقوق دا خیال نئیں رکھدے تے عورتاں لئی ممکن نئیں ہووے گا کہ اوہ بیماری دی حالت وچ اپنے جسماں بارے قوت فیصلہ نہ رکھدیاں ہویاں اپنے سیاسی تے شہری حقوق توں فائدہ چک سکن۔

اوتے بیان کیتا گیا وے پئی لائحہ عمل فیملی پلاننگ لئی کم کرن والی تے سیاسی حقوق لئی کم کرن والی عورتاں دے درمیان فاصلہ تھوڑا کر سکدا اے۔ عورتاں دے حقوق دیاں ساریاں قسماں جسمانی سالمیت دے حقوق توں شروع ہوندیاں نیں۔

جے کوئی وی قانون چاہے اوہ منصوبہ سازی دے متعلق ہووے یاں عملی طور تے عورتاں دے ایس حق دا تحفظ نہ کردا ہووے تے عورتاں نوں ایہدی مخالفت کرن لئی اکٹھے ہو جانا چاہیدا اے۔

جیس طراں اج کم کرن والی عورتاں جسمانی سالمیت دے مسئلے نوں لیندیاں نیں۔ فیملی پلاننگ دی تحریک دی ابتدا نے وی ایسے طراں لیا سی۔ ہن جیہڑا چیلنج ساڈے سامنے دسدا اوے۔ اوہ ایہہ وے پئی کس طراں بہبود آبادی دے پروگرام نال جوڑیا جاوے تاں جو عورتاں ایہدی اپنے طراں چھان بین کر سکن جیس طراں ایہدی لوڑ اے۔ ایہدے وچ جاندار بحث لئی بڑی جا اے۔ تے ایس گل تے اک واری فیر دھیان دین دی لوڑ اے کہ اکیسویں صدی وچ ترقیاتی منصوبیاں توں عورتاں کیہہ چاہندیاں نیں۔

عورتاں دی تحریک دا تاریخی پس منظر

انیس ہارون

پاکستان دے بنن توں لے کے ہن تیکر عورتاں دی جدوجہد دی اک وڈی تاریخ اے، جیویں ایس ملک دی سیاست مختلف ورہیاں وچوں لنگی اے ایس طرح ایہہ تحریک وی مختلف ورہیاں وچوں لنگی تے ہر دور وچ کجھ خدوخال زیادہ ابھرے ہوئے نیں۔ 1963ء وچ ہندوستان دی ترقی پسند تحریک دی جدوجہد تعلیم دا بنیادی حق، ووٹ پاؤن دا حق تے وراثت وچ حصے لئی سی۔

شاید ایس دور وچ مجاز نے آکھیا سی کہ:

تیرے ماتھے پہ یہ رنگین آنچل بہت ہی خوب ہے لیکن
اس آنچل سے جو تو ایک پرچم بنا لیتی تو اچھا تھا

ویکھن وچ آیا اے کہ پاکستان دے بنن دی جدوجہد وچ عورتاں نے اپنے متھیاں تو رنگی ہوئی چنری لاکے ایس چنری دا جھنڈا بنا لیا سی۔ تے پاکستان بنن دی جدوجہد وچ عورتاں دے اکٹھے ہون تے جوش وچ آون دا ایہہ پہلا عمل تے پہلا قدم سی۔

کراچی دے جلسے وچ مسلم لیگ دیاں عورتاں کافی تعداد وچ شامل سن، تے اج ایہہ آکھیا جاندا اے کہ عورتاں دا پردے توں بغیر سڑکاں تے آجانا تے مظاہرہ کرنا، جلسے جلوس کڈھنا، عورتاں نوں زیب نئیں دیندا تے انج کدی وی نئیں ہویا پر جدوں تاریخ ول نظر پایئے تے ایہہ پتہ لگ دا اے کہ جدوں وی کسے قومی تحریک لئی عورتاں دی ضرورت پئی اے اوناں نوں سڑکاں تے لے آیا گیا اے۔ تے اوہناں دی ہمت ودھائی گئی اے کہ اوہ ایس تحریک وچ مرداں دے نال موڈھے نال موڈا جوڑ کے کم کردیاں نیں۔ تے مرداں دی کوشش ہوندی اے کہ عورتاں اگے ودھ کے نمایاں ہون۔ پر جدوں ایناں دی لوڑ نئیں رہندی تے فیر اوہ پہلے طرح چادر تے چار دیواری نوں محفوظ سمجھدیاں ہوئیاں تے ایہدے توں فائدہ

لیندے نیں تے فیر گھراں وچ بٹھا دیندے نیں۔

پاکستان بنن دی جدوجہد وچ ایہو ہویا سی، عورتاں دی بہت وڈی تعداد اگے آئی تے ایہناں نے ایس تحریک وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیا۔

جدوں 1946ء وچ مسلم لیگ دے الیکشن ہوئے، تے ایس الیکشن وچ بیگم تصدق حسین تے جہاں آرام شاہ نواز چنیاں گئیاں سن، ایس ویلے مسلم لیگ نوں حکومت بنان دا حق نئیں دتا گیا تے پنج سو عورتاں سڑکاں اتے آ گئیاں، تے ایہناں عورتاں نوں قید کر لیا گیا، ایس ویلے بیگم کمال الدین نیں سرحد توں اپنی گرفتاری دتی سی۔ اج سرحد وچ پردے دی گل کیتی جاندی اے، پر 1946ء وچ ایہو جیہا دور وی آیا سی، جدوں پندرہ سو عورتاں، پردے توں بغیر تے اپنیاں چہریاں نوں لکائے بغیر سڑکاں تے آئیاں سن تے مظاہرے کیتے سن، نہ صرف مظاہرے کیتے سن بلکہ قیدی وی ہوئیاں سن، جیلاں کٹیاں، پولیس دے نال مقابلہ کیتا تے کندھاں تے چڑھ کے مسلم لیگ دا پرچم لہرایا سی۔ اج وی اسیں ایہہ گل یاد کردے آں کہ فاطمہ صغریٰ ایس وقت 13 سال دیاں سن تے ایہہ اوہ ویلا سی جدوں عورتاں سیاسی حوالے نال متحرک سن، تے اکٹھے ہو کے اگے ودھیاں سن۔ بنگلہ دیش، سندھ تے پنجاب وچ بہت ساریاں تحریکاں سن۔ مثال دے طور تے ہاری تحریک وچ عورتاں شامل سن۔ پاکستان بنن توں بعد عورتاں دیاں دو تنظیماں بنایاں گئیاں، اک "وومن نیشنل گارڈ" جیہڑی بیگم رعنا لیاقت علی خاں نے بنائی تے دوجی وومن وولینٹری سروس۔

ایس وقت مہاجراں دا مسئلہ اک بہت وڈا مسئلہ سی۔ وومن ولینٹری سروس دا کم ایہناں مہاجراں دی آباد کاری دا سی۔ عام طور تے خدمت تے دیکھ بھال عورت دا روایتی کردار خیال کیتا جاندا اے۔ لہٰذا ایس تنظیم نوں سراہیا گیا سی، تے ایس اتے کوئی اعتراضات نئیں ہوئے سن۔ ایہو تنظیم آگے جا کے باقاعدہ "اپوا" دے ناں تے بنی تے ایس نے تعلیم، صحت وغیرہ دے حوالے نال سوال چکے۔ پر ویمن نیشنل گارڈ تے بہت اعتراضات ہوئے۔ مثال دے طور تے ایہہ کہ عورتاں دوپٹہ نئیں اوڑھ دیاں یا مارچ کردیاں نیں۔ بندوقاں چک دیاں نیں، وغیرہ۔ آخر 1954ء وچ ایس تنظیم نوں ختم کر دتا گیا۔

ایس دور وچ وی بہت ساریاں تنظیماں دے ناں وکھن وچ آئے۔ مثلاً "فیڈریشن آف یونیورسٹی وویمن، نرسز فاؤنڈیشن، انٹرنیشنل ویمن کلب، فیملی پلاننگ ایسوسی ایشن آف پاکستان وغیرہ تے ایہہ عورتاں دے سرگرم ہون دا اک عمل سی۔ پر ایہہ تنظیماں سماجی

شعبیاں لئی کم کر دیاں سن تے ایہناں سوالاں نوں بہت زور دیندیاں سن جہناں دا تعلق عورتاں نال سی' کہ ایہناں نوں تعلیم دا حق دتا جاوے' ملازمتاں دے موقعے دتے جاون' سیاسی عمل دے حوالے نال جیہڑی پہلی انجمن بنائی گئی سی' اوہ انجمن جمہوریت پسند خواتین سی۔ انجمن وچ لیڈر شپ مڈل کلاس دی سی' تے ایس لیڈر شپ وچ اوہ عورتاں شامل سن جیہڑیاں دے خانداناں دا تعلق بائیں (کھبے دے) سیاست نال سی' تے ایہناں دی سوچ مارکسی نقطہ نظر دی بنیاد تے سی۔ ایہدے وچ زیادہ اوہ عورتاں شامل سن جیہڑیاں ورکنگ کلاس نال تعلق رکھدیاں سن مثلاً" ریلوے ورکر وغیرہ۔ ایہناں نیں عورتاں دی برابری دے کم لئی برابر مزدوری لئی گل کیتی' ایہناں لئی ٹرانسپورٹ' کام دی سہولت تے امن نال کام کرنے دی گل نوں اگے ودھایا تے ایہناں نے اپنے کم دی بہتی توجہ فیکٹری تے کارخانیاں وچ کم کرن والیاں لئی تے دبے ہوئے طبقے نال تعلق رکھن والیاں عورتاں ول سی۔

1955ء وچ عورتاں دے حقوق دے حوالے نال اک تنظیم یونائیٹڈ ڈیمو کریٹک فرنٹ بنی۔ ایہہ بیگم نسیم جہاں نے بنائی سی۔ ایہناں لوکاں نے قانونی اصلاحات لئی جدوجہد شروع کیتی۔ ایس ضمن وچ اپوا دی اک شاخ نیں ایس گل نوں اگے ودھایا' تے مطالبہ کیتا کہ عورتاں دے قانوناں دے اصلاحات لئی اک کمیشن ہونا چاہیدا اے۔ چنانچہ کمیشن وجود وچ آیا تے ایوب خان دے دور وچ ایک قانون فیملی لاء آرڈی نینس 1961ء عورتاں دے حقوق دے حوالے نال بنایا گیا سی۔

ایس زمانے وچ ایس گل نے وی زور پھڑیا کہ پارلیمنٹ' آئین بنان والی اسمبلی تے حکومت وچ عورتاں دی نمائندگی ہونی چاہیدی اے۔ ایس حوالے نال بیگم جہاں آرام شاہنواز نے اک رپورٹ وچ ایہہ مطالبہ کیتا کہ عورتاں نوں دس فیصد نمائندگی دتی جاوے (ہندوی ونڈ توں پہلا ہون والے الیکشن وچوں پنجاب دیاں دو عورتاں منتخب ہوئیاں' جیہدے وچ باجی رشیدہ لطیف وی شامل سن)۔

1956ء وچ جیہڑا قانون بنیا ایہدے وچ عورتاں دی نمائندگی دے حق نوں منیا گیا' تے ایہناں نوں دوہرے ووٹ دا حق دتا گیا تے 1956ء دے دستور دی بنیاد اگے جا کے خواتین محاذ عمل دا مطالبے وچ ایہہ گل آئی کہ عورتاں نوں دوہرے ووٹ دا حق ملنا چاہیدا اے۔ یعنی اک تے عورتاں عام چناؤ وچ ووٹ دین تے دوجے کیونکہ سیاست وچ عورتاں دی اینی حوصلہ افزائی نئیں کیتی گئی' ایس لئی ایہناں دیاں سیٹاں مخصوص کیتیاں جاون۔ تے

جدوں ایہہ گھڑیاں ہوون تے عورتاں ای ایہناں نوں ووٹ دیون کیوں ـ جے جواب دہی وی ہووے پر 1956ء دے دستور دے تحت الیکشن نئیں ہوئے تے عورتاں نوں دوہرے ووٹ دا حق نئیں ملیا۔

1958ء وچ جدوں ایوب خاں دا مارشل لگیا تے فیر ایہہ قانون پاس ہویا سی، پر سیاسی سرگرمیاں تے بالکل پابندی سی۔ ایس لئی عورتاں دی سیاست وچ کوئی ہلچل دکھائی نئیں آوندی، جدوں فاطمہ جناح نے ایوب خاں دے خلاف الیکشن لڑیا تے ایس طرح دے سوال اٹھے کہ کیہ عورت نوں سیاست وچ نمائندگی دا تے ملک دی سربراہ بنن دا حق ہے کہ نئیں۔ مزے دی گل ایہہ کہ مولویاں نیں فاطمہ جناح دا ساتھ دتا سی۔ 1967ء وچ بہود ایسوسی ایشن تے سوروپٹومسٹ کلب بنی پر جدوں ایوب خاں دے ورے وچ آمریت دے خلاف تحریک شروع ہوئی، تے ویلے عورتاں دی سرگرمی دے نال ایس تحریک دا حصہ بنیاں۔

جماعت اسلامی دا اک دھڑا جمعیت علماء ہند توں ٹٹ کے پاکستان آگیا سی۔ ایہناں نے وی ہر موڑ تے عورت دی حیثیت دے متعلق سوال ضرور چکے سن تے ایس طرح دے مسئلے کھڑے کیتے کہ کیہ چادر تے چار دیواری توں باہر نکل کے وی عورت نوں کجھ کرن دا حق اے کہ نئیں۔ ایس توں بعد فیر بھٹو دے زمانے وچ عورتاں دے اگے آون دے کجھ ہور راستے بنے۔ عورتاں لئی ایہہ دور اک سازگار دور ثابت ہویا تے دبے ہوئے طبقیاں نوں اک زبان ملی۔ دستور بناون لئی اک کمیٹی بنائی گئی سی۔ ایس دور وچ دو عورتاں شروع توں ای شامل سن تے 1973ء وچ ایہہ دستور سی کہ آرٹیکل 25 تے 27 دے تحت جس دی بنیاد تے عورتاں نال کوئی فرق نئیں رکھیا جاوے گا، ایس توں علاوہ بیگم رعنا لیاقت علی نوں سندھ دا گورنر بنا دتا، تے بیگم کنیز یوسف قائداعظم یونیورسٹی دیاں وائس چانسلر بنیاں۔ ایس توں ہٹ کے خارجہ امور تے ڈی۔ ایم۔ جی سروس دے دروازے عورتاں لئی کھول دتے گئے۔

1975ء وچ میکسیکو وچ عورتاں دی عالمی کانفرنس ہوئی۔ بیگم بھٹو نے ایس دی قیادت کیتی تے پاکستان ولوں میکسیکو ڈیکلریشن تے دستخط کیتے۔ ایس مسودے وچ ایہہ گل کیتی گئی سی کہ جیہڑیاں سیاسی پارٹیاں عورتاں نوں نمائندگی دا حق نئیں دین گیاں اوہناں دی رجسٹریشن نئیں ہووے گی تے دوجا ایہہ کہ وراثت وچ عورتاں دا حق مرداں دے برابر

ہووے گا۔ بھانویں اوہ زرعی زمین ہووے یا کسے ہور قسم دی منقولہ یا غیر منقولہ جائیداد۔

ضیاء الحق دا دور اوہ دور اے جدوں اسلامی قانوناں دے ناں تے عورتاں نوں دوجے درجے دا شہری بناون دی کوشش کیتی گئی سی۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں پاکستان وچ متوسط طبقے نال تعلق رکھن والیاں بوہتیاں عورتاں سن' تے جیہڑیاں باہروں پڑھ کے آئیاں سن۔ تے چنگیاں ملازمتاں تے چنگے ماحول لئی کوشاں سن۔ ایہناں نے محسوس کیتا کہ اسلام دے ناں تے ایہناں دے رستے دان بدن تنگ کیتے جا رہے نیں۔ فیر حدود آرڈیننس تے قانون شہادت دے قانون لاگو کیتے گئے۔ پر جدوں 1981ء وچ فہمیدہ اللہ بخش نوں 100 کوڑیاں دی سزا دتی گئی' تے عورتاں نیں محسوس کیتا کہ ۔جے ہن وی آواز اچی نہ کیتی گئی تے ملازمتاں' تعلیم تے کھیڈاں وچ حصہ لین دی گل اک پاسے اے' خورے ایہناں توں زندہ رہن دا حق وی کھولیا جاوے۔

لہٰذا ایس کیس توں بعد شرکت گاہ تنظیم جیہڑی 1975ء وچ میکسیکو کانفرنس توں بعد وجود وچ آئی۔ اوہناں نے ایہہ فیصلہ کیتا کہ جنیاں وی عورتاں دیاں تنظیماں نیں' اوہناں نوں تے دوجے متعلقہ لوکاں نوں اک پلیٹ فارم تے جمع کیتا جاوے' تے سب مل کے سوچن کہ کیہہ کیتا جانا چاہیدا اے۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں ملکی سیاست تے اک ایسی فضا سی جیہدے وچ نہ صرف پابندیاں سن سگوں اک خوف وی شامل سی۔ جمہوری طاقتاں نوں کچلیا جا رہیا سی۔ اخباراں تے سیاسی پارٹیاں وی آزاد نئیں سن۔ ایسے لئی عورتاں نے مل کے آواز چکی ایس آواز نوں خواتین محاذ عمل دا ناں دتا گیا۔ ایہہ آواز صرف عورتاں دے حقوق دے حوالے نال ای نئیں چکی گئی کہ ایہناں دے خلاف تفریقی قوانین ختم کیتے جاون بلکہ آمریت دے خلاف وی آواز اچی کیتی گئی۔ ایہہ مطالبہ کیتا گیا کہ 1973ء دے قانون نوں بحال کیتا جاوے تے ایہہ کہ صرف عوامی نمائندیاں نوں ایہہ حق پہنچ دا اے کہ اوہ اسمبلی وچ بیٹھن تے قانون بنان۔ ایس توں عورتاں دی تحریک دے سیاسی خدوخال بڑے ابھر کے سامنے آئے تے خواتین محاذ عمل نوں وکھرے اقلیتی طبقیاں تے ملک دے سارے جمہوری طبقیاں ولوں بہت داد ملی۔ طالب علماں' وکیلاں' ثقافتی ایجنسیاں تے مختلف سیاسی پارٹیاں دے سرگرم لوکاں نال ایہناں دا اک تعلق بن گیا' تے سب ایک پلیٹ فارم تے اکٹھے ہوئے' تے ایس توں عورتاں دی تحریک نوں ایک نویں جلا ملی۔ ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں اخباراں تے مکمل پابندی سی' تے لوکاں دی سطح تے گل بات تے مظاہرے کرن تے پابندی لا

دتی گئی سی۔ خواتین محاذ عمل نے ایس دے خلاف آواز اچی کیتی تے ایہہ عورتاں 12 فروری 1983ء نوں قانون شہادت دے خلاف آواز چکن لئی سڑکاں تے آئیاں تے مظاہرہ کیتا۔ تے ایس مظاہرے دے دوران جدوں اوہ لاہور ہائی کورٹ جا رہیاں سن تے ایہناں نوں لاٹھی چارج تے پولیس تشدد دا سامنا کرنا پیا۔

خواتین محاذ عمل دی اہمیت دے پیش نظر ضیاء الحق نے لوکاں نوں ایہہ کہنا شروع کر دتا کہ کیوں جے خواتین محاذ عمل توں تعلق رکھن والیاں عورتاں مغربی طور طریقیاں دے زیر اثر نیں' لہٰذا ایہناں دی گل ول کوئی دھیان نہ دتا جاوے' ایس زمانے وچ خواتین محاذ عمل نے مختلف ایشوز دے خلاف تحریکاں چلائیاں۔ مثلاً" عورتاں دی وکھری یونیورسٹی' کھیڈاں دے میدان وچ عورتاں دی پابندی وغیرہ۔ ایس ضمن وچ مختلف عورتاں دی تنظیماں تے ٹریڈ یونین وغیرہ دے نال جلسے کیتے گئے' مشکلاں تے پابندیاں دے پیش نظر ایہناں جلسیاں نوں ورائٹی پروگرام کہہ کے کیتا گیا۔

ایہناں ساریاں کوششاں توں عورتاں دے حوالے نال کوئی وڈی تبدیلی تے سامنے نہ آئی سی' پر خواتین محاذ عمل دی کامیابی ایس گل وچ لکی سی کہ ایس تنظیم نے پہلی واری فوجی حکومت دے خلاف آواز چکی۔ خواتین محاذ عمل دے حوالے نال اک گل بہت اہم اے کہ ایس نے کدی وی کسے توں فنڈ نئیں لیا۔ تے کتے کوئی دفتر نئیں کھولیا۔ جنیاں وی کارکن عورتاں ایہدے وچ شامل نیں' اوہ ساریاں کتے ہور نوکریاں کردیاں سن۔ پر اک خاص نظریاتی بنیاد تے جذبہ سی' جیہدی وجہ نال ایہہ تحریک شروع ہوئی۔ اج وی جے ایسی ساریاں تنظیماں نوں اک پاسے رکھیئے تے خواتین محاذ عمل نوں دوجے پاسے تے خواتین محاذ عمل دا پلڑا بھاری نظر آوے گا۔

جس زمانے وچ خواتین محاذ عمل بنی' اس دور وچ سندھ وچ دیہی عورتاں عوامی تحریک جیہی کہ (تحریک بحالی جمہوریت) M.R.D دا حصہ سی' ایہدے لئی کم کردیاں سن۔ جدوں M.R.D ختم ہوئی' عوامی تحریک دیاں عورتاں نے اپنی اک تنظیم سندھیانی تحریک دے ناں نال بنائی۔ سندھیانی تحریک نے کدی وی کسے قسم دی اندروں یا باہروں امداد نئیں لئی' سندھ دے بہت سارے پنڈاں تے شہراں وچ ایس تحریک دے چھوٹے چھوٹے یونٹ کم رہے نیں۔ ایس تحریک نے گھر گھر جا کے عورتاں نوں متحرک کیتا' تے ایہناں دے ذاتی مسئلے حل کرن دی کوشش کتی سی۔ ایس توں علاوہ ایس تحریک نیں عورتاں دے مختلف

مسئلیاں دے خلاف آواز چکی۔ مثلاً" تعلیم' صحت' چھوٹیاں کڑیاں نوں ویچنا' کارو کاری دی رسم وغیرہ۔ ایس مقصد لئی سندھیانی تحریک نے وڈی سطح تے مظاہرہ تے بھک ہڑتالاں وی کیتیاں۔

1988ء دے الیکشن توں بعد پیپلز پارٹی دی حکومت آئی۔ ایہہ حکومت ایس لحاظ نال تحریک دی بہت وڈی کامیابی سی کیوں جے اپنے سال بعد عورتاں دے خلاف منفی پروپیگنڈے دے باوجود قوم نے اک عورت نوں وزیر اعظم بنایا۔ بعد وچ جنیاں وی سیاسی پارٹیاں بنیاں ایہناں نیں ضروری سمجھیا کہ منشور وچ عورتاں دے متعلق کجھ نہ کجھ ضرور شامل کریئے۔

عورتاں دی تحریک دی کامیابی ایس گل وچ لکی سی کہ مختلف سطحاں تے جتھے صورت حال ہور خراب ہو سکدی سی اوتھے تحریک تے ایہدے نال کم کرن والیاں گروپاں دی وجہ نال ایہہ نئیں ہویا۔ گو بہت سارے قانون بدلے تے نئیں گئے سن' پر ایہناں دی شدت وچ کمی ضرور آئی سی۔

ایس ضمن وچ ایہہ گل اہم اے کہ جیس قسم دے قانون بنائے گئے ایہناں دے خلاف اینی آواز چکی گئی کہ ایہناں دے تحت سزا نئیں ہوئی۔ مثال دے طور تے حدود آرڈی نینس دے تحت جیہڑیاں سزاواں وی سنائیاں گییاں ایہناں تے عمل درآمد نئیں ہویا' تے اج تیک پاکستان وچ حدود دی سزا نئیں ہوئی۔ تے ایہدے وچ عورتاں دی تحریک دا بہت وڈا حصہ اے۔ قانون شہادت' شریعت بل' قصاص تے دیت جیہے قانون دا عورتاں تے بہت وڈا اثر رہیا اے۔ پر ایہناں قانوناں دی اوہ شکل جیہڑیاں اسمبلیاں وچوں آئے سی تے ایہہ ایہناں دی موجودہ شکل سامنے آئی سی' ایس طرح قانون شہادت دے چار ڈرافٹ بدلے گئے۔ ایس توں پہلاں جیہڑے ڈرافٹ سن' اوہ عورتاں دے حوالے نال کتھے ودھ کے برے اثرات لئے ہوئے سن۔ ایہناں قانوناں دے برے اثرات نوں کجھ حد تیکر گھٹ کرن وچ عورتاں دی تحریک دا اک بہت مثبت رول رہیا اے۔

عورتاں دی تحریک دا دوجا اہم کردار ایہہ رہیا اے کہ بہت سارے ایشوز اٹھے جیہڑے شاید خاص طور تے عورتاں نوں فوکس نئیں کردے سن۔ پر عورتاں دی تحریک دا ایہناں نال تعلق رہیا تے ایہناں دے خلاف آواز چکی گئی۔ پہلوں جدوں نیشنل آئی۔ ڈی کارڈ دی پالیسی آون والی سی تے تحریک نیں اقلیتاں نال تفریقی دے رویئے دے خلاف آواز چکی تے ایہدا مثبت نتیجہ سامنے آیا۔

ایسے طرح ایک فحاشی بل Anti Obsenity Bill آ رہیا سی، جس دے تحت ہر شہری دی ذاتی زندگی متاثر ہون والی سی۔ ایس بل دے تحت ہر پولیس والے نوں ایہہ اجازت سی کہ گھراں دے وچ جا کے کسے وی قسم دی فحاشی دے خلاف اقدام کرن۔ تے فحاشی نوں جیس قسم دے معنی دتے گئے، ایہدے توں لگدا سی کہ عورت ہونا اک فحاشی اے۔ ایس ضمن وچ جیہڑا دباؤ پایا گیا سی اوہ ایس طرح دا سی کہ ایہہ بل اسمبلی تیکر وی نئیں پہنچیا تے ایتھے میڈیئے نیں وی تحریک دا بہت ساتھ دتا۔

توہین رسالت دے حوالے نال یا دوجے قومی ایشوز دے حوالے نال وی عورتاں دی تحریک دا اک بہت وڈا حصہ ادا کر رہی اے۔

تحریک دا مطلب ایہہ نئیں کہ کسے جگہ تے کجھ مسئلے حل کردے جان، بلکہ تحریک دا ناں اے اک منظم سوچ تے طاقت دا جس توں کسے نظریاتی بنیاد تے کم کرن دی کوشش کیتی جاوے۔ تے ایہناں خیالاں دے نال جے ایسی اک پلیٹ فارم تے جمع ہو کے ایک لائحہ عمل مرتب کردے آں تے ایہناں مقاصد نوں سامنے رکھ کے اگے ودھ دے آں تے اوہ اک تحریک ہوندی اے، تے ایہدی وچ نہ صرف سیاسی عنصر بہت اہمیت دا حامل ہوندا اے، بلکہ بین الاقوامی سطح تے جو کجھ ہو رہیا اے ایہدے نال وی تعلق جوڑن دی لوڑ اے۔

ایہہ کہیا جاندا اے کہ بین الاقوامی سطح تے جو کجھ ہو رہیا اے ایس دا عورتاں نال کیہہ تعلق اے۔ تے اوتھے توجہ مرکوز کرن توں عورتاں توں فوکس ہٹ جاوے گا۔ پر ایس طرح نئیں اے۔ بین الاقوامی معاشی تے دوجی پالیسیاں دا قومی پالیسیاں نال بہت گوڑھا تعلق اے۔ جیس دا اثر مرد تے عورت دوناں تے ہوندا اے۔ تے ایس نوں نظر انداز کرن توں ایس قومی سطح تے وی صحیح طریقے نال کم نئیں کر سکدے۔ ایس توں علاوہ نقل مکانی تے عورتاں دی خرید و فروخت یا ماحولیات جیسے مسئلے بین الاقوامی سطح تے ای حل کیتے جا سکدے نیں۔ ایس لئی ایہناں ساریاں ڈھانچیاں نوں سمجھن دی لوڑ اے۔ جیہڑے قومی تے بین الاقوامی تھاواں تے کم کردے نیں۔ کیوں جے ایہہ پتہ چل سکے کہ اوہ ڈھانچے عورتاں تے کس طرح اثر پاندے نیں تے ایہناں دی تبدیلی لئی کیہڑیاں زاویاں تے کم کیتا جا سکدا اے۔

عورتاں دی تحریک -- کجھ بحث طلب نکات

نگہت سعید خان

پاکستان وچ عورتاں دی تحریک دے معنی وضع کرنا بہت مشکل اے کیوں جے نہ صرف آپس وچ بلکہ میڈیا تے پبلک وچ دی تحریک توں مراد اوہ چند تنظیماں لیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں عورتاں دے حقوق لئی کم کردیاں نیں جیس توں ایس طراں دے سوالات سنن وچ آؤندے نیں کہ عام معاشرتی مسائل تے تحریک نے کی کم کیتا۔ مثلاً" جے کراچی وچ بجلی، پانی دی کمی اے تے لوک خواتین محاذ عمل توں سوال کردے نیں کہ ایس سلسلے وچ ایس نے کی اقدامات کیتے نیں۔ ایہہ ضروری اے کہ کسے وی تحریک نوں زیادہ توں زیادہ مسائل تے دھیان دینا چاہیدا اے پر ایہہ گل قابل غور اے کہ عورتاں دی تحریک توں اسیں کی مراد لیندے آں تے ایہہ فیمنسٹ تحریک توں کس طرح مختلف اے۔

فیمنسٹ تحریک دا مطلب اے کہ اک پدرشاہی نظام جس دی طاقت دی بنیاد معاشی تے مادی عدم برابری اے، ایہدے وچ تبدیلی لئی بنیادی ڈھانچیاں تے رشتیاں وچ تبدیلی دی کوشش کیتی جاوے۔ ایس دا مقصد معاشرے دی نجی سطح تے پبلک دی سطح تے مکمل تبدیلی ہوندا اے عورتاں دی تحریک فیمنسٹ تحریک دا اک حصہ اے تے ایس دا مقصد عورتاں دی بنیادی حقوق تے برابری لئی آواز اٹھانا اے۔ ایس ضمن وچ لکھن والے تے دوجے جیہڑے عورتاں دے حقوق دی گل کردے نیں اوہ وی ایس تحریک دا اک حصہ نیں۔

ایس توں علاوہ بہت ساریاں غیر سرکاری تنظیماں جیہڑیاں مختلف سطح تے کم کردیاں نیں اوہ وی ایس تحریک دا حصہ کہلاون گیاں۔ تحریک دے حوالے نال جدوں اساں غیر سرکاری تنظیماں، پروگرام یاں پروجیکٹ دی گل کردے آں تے چند پہلو سامنے آؤندے نیں، اک تے ایہہ ویکھن وچ آیا اے کہ جدوں پروجیکٹ تے پروگرام دی گل ہوندی اے اوتھے سرگرمی تے جذبہ جیہڑا کسے وی تحریک لئی ضروری اے ختم ہو سکدا اے کیوں جے

پروجیکٹ یا پروگرام توں اگے ودھان دا انحصار فنڈز تے ہوندا اے۔ جیہدے توں کافی توانائی پروپوزل یا دوجی کاغذی کارروائی وچ صرف ہو جاندی اے۔ ایس توں علاوہ پروگرام اکثر فنڈز توں ویکھدیاں ہویاں محدود کرنا پیندا اے۔ پر اتھے اک ہور بہت اہم چیز مقابلے دا عنصر اے۔ جیہدے نال تحریک نہ صرف چھوٹی چھوٹی تنظیماں وچ بٹ جاندی اے بلکہ ایس دے ایجنڈے وچ تبدیلی وی ناگزیر ہو جاندی اے۔ ایس توں علاوہ تحریک تنظیماں تک محدود ہون دی وجہ نال ساڈیاں زندگیاں وچوں نکل کے صرف اک ملازمت بن جاندی اے۔ تے سانوں ذات دی ایس تقسیم ول لے جاندی اے جس دے خلاف اساں بطور فیمنسٹ کم کر رہے آں۔ این جی اوز دے حوالے نال فنڈنگ وچ چند سوالات اٹھدے نیں آیا ایہہ فنڈز ساڈی ملکیت نیں تے اساں ایہناں نوں نو آبادیاتی نظام توں منسلک کردے نیں کہ ایہناں ملکاں نے ساڈے وسائل نوں تباہ کیتا۔ لہٰذا ایہناں تے واجب اے کہ اوہ ایہہ فنڈز سانوں واپس لوٹاون۔

بہرحال ایہہ اک علیحدہ بحث اے۔ پر ایہہ گل طے اے کہ ایہہ پیسہ ساڈے ملک دے لوکاں دے ناں تے آوندا اے۔ لہٰذا اساں ایہناں دے جواب دہ آں سانوں اپنے آپ توں ایس طراں دے سوالات کرن دی ضرورت اے کہ ایس فنڈز نوں استعمال کرن وچ اسیں کیس حد تک اپنی ذمہ داری نوں سمجھدے آں اتھے صرف اثاثیاں تے تنخواہ تے نگاہ پاون دی گل نئیں بلکہ ایہناں ورکشاپاں تے وی گل کرن دی ضرورت اے' جیہدے تے کثیر تعداد وچ رقم خرچ ہوندی اے۔ تحریک دا NGOs تک محدود ہون نال جذبہ عمل تے لائحہ عمل دا فرق ختم ہو رہیا اے۔ اکثر جدوں اساں کہندے آں کہ اساں ترقیاتی یاں عورتاں دی تحریک دے لئی کم کرن والے کارکن آں۔ ایس دا مطلب صرف ایہہ ہوندا اے کہ اساں کسے خاص پروگرام دے تحت کم کر رہے آں پر تحریک دا جذبہ یاں سرگرمی پس منظر وچ چلے جاندے نیں۔

عورتاں دی تحریک دے حوالے نال اک ہور چیز جس نے تحریک دے بنیادی موقف نوں پچھے دھکیل دتا اے اوہ Gender verses Feminisim دا نظریہ اے۔

Gender دی اصطلاح نال نہ صرف غلط مطلب لیا جاندا اے۔ بلکہ کئی جگہ ایہہ اصطلاح لفظ عورت دی جگہ استعمال کیتی جاندی اے۔ جیہدے نال ساری توجہ عورت توں ہٹ کے جنسی تفریق تے مرکوز ہو جاندی اے تے سارا الزام پدر شاہی نظام دی بجائے

معاشرتی نظام تے پادتا جاندا اے۔ جیس دی وجہ نال تحریک دی سیاست بالکل ختم ہو کے رہ جاندی اے۔ کیہا جاندا اے کیوں جے عورت تے مرد دے درمیان مخالفت دی ساری وجہ معاشرتی نظام اے لہٰذا باہم میل ملاپ توں مخالفت دا عنصر ختم ہو سکدا اے۔ ایس ضمن وچ جے پدرشاہی نظام دی گل ہووے وی تے ایس نظام دی بنیاد تے سرمایہ دارانہ نظام نوں نئیں و یکھیا جاندا۔

مثال دے طور تے جدوں بھٹہ مزدوراں تے عورتاں دی علیحدہ مزدوری دی گل کیتی گئی تے اوہ ایس گل لئی راضی نئیں ہوئے حالانکہ ایہدے وچ ایہناں دا معاشی فائدہ سی۔ پر کیوں جے عورتاں نوں علیحدہ مزدوری ملن نال ایہناں تے کنٹرول ختم ہو سکدا اے۔ لہٰذا ایس گل دی مخالفت کیتی گئی۔ اک طرف تے سرمایہ دار دا فائدہ ہوندا اے کہ اوہ عورت نوں گھٹ اجرت دیوے تے دوجے پاسے پدرشاہی نظام دے تحت جیہڑا کنٹرول کرن دا عنصر اے اوہ وی قائم رہندا اے۔ ایس طراں ایہہ دونویں نظام نال نال چلدے نیں۔ ایس لئی معاشی پہلو نوں نظرانداز کرنا اک اہم پہلو دی نفی کرنا اے۔ جیہڑے لوک ایس اصطلاح نوں کسے حد تیکر نظریاتی طور تے و یکھدے نیں۔ اوہ وی ایس توں مراد معاشرتی فرق نوں ای لیندے نیں۔ مختلف ڈونر ایجنسیاں تے عالمی بینک وغیرہ وی Gender دی اصطلاح تے فنڈز دے رہے ئیں۔ ایس اصطلاح تے کافی بحث ہو رہی اے تے جتھوں ایہہ نکلی سی اوتھے وی ایہنوں نئے سرے توں و یکھیا جا رہیا اے۔ تحریک دے حوالے نال اک ہور توجہ طلب پہلو ایہہ ویکھنا اے کہ تحریک دی کیہڑی سمت اختیار کر رہی اے جے تاریخی طور تے گل کیتی جاوے تے کوئی وی نظریہ مختلف ادوار توں گزردا اے۔ جس دوران کئی مخالف نظریات وی سامنے آوندے نیں۔ بعض اوقات تے ایہناں نظریات نوں غلط ثابت کردتا جاندا اے پر کئی واری اوہ نظریات نویں شکل اختیار کر لیندے نیں۔ تے ایہناں نوں دوبارہ چیلنج کرن دی ضرورت ہوندی اے۔

عورتاں دی تحریک نوں وی کجھ ایہوں جئی صورت حال دا سامنا اے نہ صرف پاکستان وچ بلکہ ہر جگہ تحریک NGOs وچ جان توں اداریاں دی شکل اختیار کر گئی اے تے اداریاں توں باقاعدہ اک نظام بن گیا اے ایہہ نظام ہر سطح تے نظر آوندا اے چاہے اوہ عورتاں دی یونیورسٹی ہووے' ادب ہووے' اشاعت ہووے' عورتاں دی تحریک تے ایس توں متعلق ایشوز آئین وچ وی شامل ہو رہے نیں۔ جیہڑی کہ شاید اک سطح تے تحریک دی

کامیابی وی اے پر کوئی وی تحریک جدوں اک نظریئے تیکر ای محدود ہو جاوے یاں اک نظام دی شکل اختیار کر لوے تے اینوں چیلنج کرن دی ضرورت ہوندی اے اج ایہہ صورت حال اے کہ حکومت تے این جی اوز دے اک موقف' اک آواز دی گل ہوندی اے پر اتھے ایہہ گل ذہن وچ رکھنی ضروری اے کہ غیر حکومتی ادارے حکومت دا حصہ یعنی حکومتی نظام دا حصہ نہ بن جان۔ کیوں جے این جی اوز دا مقصد ایہہ ویکھنا اے کہ حکومت کی کر رہی اے۔

آخر وچ اک اہم تے تکلیف دہ پہلو تحریک دے اندر رویاں نال اے۔ 1960ء دے عشرے وچ عورتاں دی تحریک دی بنیاد ایس گل تے سی کہ ذاتی زندگی ای سیاسی اے تے اک دوجے دا جاننا تے اعتماد کر کے اکٹھے کم کرن دا جذبہ ابھارن لئی ضروری اے۔ اوہ لوک جیہڑے خواتین محاذ عمل دے بانی ممبران نیں۔ ایہناں نوں اندازہ اے کہ ایس زمانے وچ تحریک دے اندر تعاون تے آپس وچ اک رشتہ سی شاید این جی اوز دے بنن نال تے ایہدے وچ مقابلہ دے عنصر دے شامل ہون نال ہن او چیز نئیں رہی تے آپس دے تعلقات کم تیکر محدود ہو گئے نیں۔ ہن اساں جدوں وی اکٹھے ہوندے آں تے پبلک دی سطح تے ای ہوندے آں نجی سطح تے اوہ تعلق یاں رشتہ نئیں رہیا۔ ایس لئی جدوں نئی نسل مثال دے طور تے خواتین محاذ عمل وچ شامل ہوئی۔ ایہنوں ایس رشتے دا احساس نئیں مل سکیا جیہڑا تحریک دا حصہ ہوندا سی۔ اوہ رشتہ تے تعلق اصل وچ تحریک دی طاقت سی جیہڑی سانوں اکٹھے رکھے ہوئے سی اتھے کہن دا مقصد ایہہ نئیں کہ ہن کم نئیں ہو رہیا پر شاید ایس طراں دا تعاون نئیں مل رہیا۔ جیس دی سانوں ہر قدم تے ضرورت اے۔

نجی تے سیاسی اختلافات نہ صرف ساڈی تحریک نوں متاثر کردے نیں بلکہ ساڈے آپس دے رشتے تے وی اثر انداز ہوندے نیں۔ اتھے زیادہ ڈر ایس گل دا اے کہ جیہڑے لوک ہن تحریک دا حصہ نیں۔ اوہ اگلی آون والی نسل تے ایہناں لوکاں لئی جیہڑے تحریک دا حصہ بننا چاہندے نیں اک طراں دا رول ماڈل نیں۔ جے تحریک وچ نجی تے سیاسی سطح تے ایس طراں دا تضاد نظر آیا جس دا اوتے ذکر کیتا گیا اے۔ تے نوے آن والیاں لئی کی مثال قائم ہووے گی۔ تے تحریک کس طراں اگے چلے گی۔ تحریک دے حوالے نال ایہناں ساریاں سوالاں تے غور کرن دی ضرورت اے۔
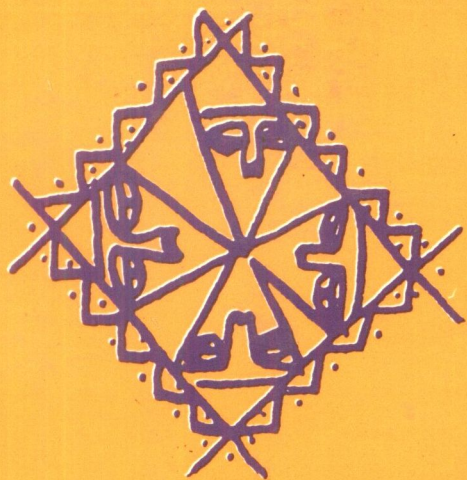
پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ياڙي، ڪاڙو، پاڇوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪـو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهـڙي دعوىٰ ڪري ٿـو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَـنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪـڏهن ڪـو اهـڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.
جَهڙيءَ طَرَح وڻـن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَـنَ بہ مختَلِف آهـن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿـي سگهن ٿـا. ٻيـن لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.
ڪوشش اها هوندي تہ پَـنَ جا سڀ ڪَـم ڪـار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پـر ممڪـن آهـي تہ ڪـي ڪـم اُجرتـي بنيـادن تـي بہ ٿِيـن. اهـڙي حالت ۾ پَـنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مـدد ڪَـرڻ جـي اُصـولَ هيـٺ ڏي وَٺُ ڪنـدا ۽ غيرتجـارتي non-commercial رهنـدا. پَنَـن پـاران ڪتـابن ڪـي ڊِجيِٽـائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪـو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪـرڻ جي ڪـوشش نہ ڪئي ويندي.
ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ کان پـو ٻيـو اهـم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مـان جيڪـڏهن ڪـو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَـن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ
کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَڪَن، ڇپائيندڙن ۽
ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.
شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ،
پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ باروڏَ
جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ
اِن حسابَ سان اٽڪاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ
”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ
وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻچاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها ڪتابي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)